

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ СР ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ГОДИНА LXI

У ЧАСТ СЕДАМДЕСЕТЕ ГОДИШЊИЦЕ
ФОРМИРАЊА ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918-1988.

3—4

ТИТОГРАД

1988.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927—1933. године)

Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935—1941. године)

Уредник Душан Вуксан, одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА СР ЦРНЕ ГОРЕ
И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА СР ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948—1956, др Андрија Лаиновић 1957—1958,
др Мирчета Ђуровић 1959—1962, др Ђоко Пејовић 1963—1966,
др Радоман Јовановић 1967—1974, др Јован Р. Бојовић 1975—
1979, др Ђуро Вујовић од 1979—1983, др Јован Р. Бојовић од 1983.

YU ISSN 0021--2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ СР ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА

И

ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА СР ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXI

У ЧАСТ СЕДАМДЕСЕТЕ ГОДИШЊИЦЕ ФОРМИРАЊА
ЈУГОСЛАВИЈЕ 1918—1988.

3—4

ТИТОГРАД
1988.

Р е д а к ц и ј а

Др Јован Р. Бојовић, др Радоман Јовановић
др Марица Маловић-Ђукић
др Радоје Пајовић и др Новица Ракочевић

Одговорни уредник
Др Јован Р. Бојовић

Секретар редакције
Милан Бајовић

Историјски записи излазе четири пута годишње. Власник и издавач Историјски институт СР Црне Горе у Титограду. Рукописе треба слати Редакцији *Историјских записа*, Историјски институт СР Црне Горе 81000 Титоград, пошт. фах 96, телефон 41-366. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за СФРЈ дин. 20.000, а за иностранство 40.000. Цијена поједином броју у продаји за СФРЈ дин. 500. Претплата се шаље у корист Историјског института СР Црне Горе — Титоград на рачун: 20100-603-1034 код Службе друштвеног књиговодства — Титоград.

За истакнути допринос изучавању историје и револуционарног радничког покрета у Црној Гори „Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, Указом предсједника Социјалистичке Федеративне Републике Југославије Јосипа Броза Тита (бр. 159 од 16. децембра 1977. године) одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

ISTORIJSKI INSTITUT SR CRNE GORE

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGAN DE L'INSTITUT HISTORIQUE
ET
DE LA SOCIÉTÉ D'HISTORIENS
DE LA RS DE MONTÉNÉGRO

LXI année

A L'HONNEUR DU 70-IÈME ANNIVERSAIRE DE LA
YUOGOSLAVIE 1918—1988

3—4

ТИТОГРАД
1988.

R é d a c t i o n

Dr Jovan R. Bojović, dr Radoman Jovanović

dr Marica Malović-Đukić

dr Radoje Pajović et dr Novica Rakočević

Rédacteur responsable

Dr Jovan R. Bojović

Secrétaire de la Rédaction

Milan Bajović

Istorijski zapisi paraissent quatre fois par an. Propriétaire et Editeur: Institut Historique à Titograd. Les manuscrits sont à adresser à Istorijski zapisi, Institut Historique de la R. S. du Monténégro 81000 Titograd boîte postale 96, Téléphone № 41-336. On ne renvoie pas les manuscrits. Abonnement d'un an est au montant de Din. 20.000, — pour la R. S. F. Yougoslavie et au montant de Din. 40.000. — pour l'Etranger. Le prix de chaque numéro en vente en RSFY est de Din. 500 — L'abonnement est à effectuer en faveur de l'Institut Historique, Titograd, au compte. NO. 20100-630-1034 auprès de SDK à Titograd.

ПОВОДОМ 70 ГОДИШЊИЦЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Овај двоброј „Историјских записа“ посвећен је 70. годишњици формирања југословенске државе (1. XII 1918 — 1. XII 1988. године). Уједињење југословенских народа и формирање заједничке државе највећи је догађај у њиховој историји. Јер тада су се сви наши народи, не рачунајући загранична мјеста насељена југословенским живљем, нашли у заједничкој држави. Истина, сви они при томе нијесу добили равноправан положај, али им је нова држава омогућила да то остваре касније.

У свом 70-годишњем развоју југословенска држава је неколико пута мијењала свој назив. Прво се звала Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (1918 — 1929), затим Краљевина Југославија (1929 — 1945), а у послеријатном периоду Демократска Југославија, Федеративна Народна Република Југославија и најзад Социјалистичка Федеративна Република Југославија. Називе је добијала према промјенама друштвених односа у њој.

Познато је да је прошлост југословенских народа била веома тешка. Ранофеудалне југословенске државе Словенија и Хрватска рано су потпале под туђинску власт. Средњовјековна српска држава (царство) послје косовске битке (1389) распала се на државице, које су једна за другом губиле независност потпадајући под турску власт. Посљедња од њих, средњовјековна српска држава Зета, касније названа Црна Гора, пала је под турску власт 1499. године. Тако су крајем XV вијека све средњовјековне југословенске државе потпале под туђинску власт.

Током XVII и XVIII вијека на Балкану се јавља више покрета поробљених народа. Кроз ослободилачку борбу крајем XVIII вијека Црна Гора је израсла у прву самосталну југословенску државицу са сједиштем у Цетињу, гдје је било и сједиште Црногорске митрополије. Почетком XIX вијека, такође кроз ослободилачку борбу и Србија је израсла у самосталну државу.

И једна и друга водиле су потом ослободилачке ратове и самостално се развијала све до првог свјетског рата. Остале југословенске покрајине: Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Војводина, као и југословенско приморје од Бара до Трста, били су под аустроугарском окупацијом.

Напоредо и ослободилачком борбом код југословенских народа јавља се и идеја о заједништву и стварању заједничке државе, која узима маха нарочито током друге половине XIX вијека. Али стварање ове идеје било је веома сложено питање, будући да је већи дио југословенског простора био под аустроугарском влашћу. Препреку уједињењу Црне Горе и Србије чинили су династички интереси, као и противљење Аустро-Угарске. Ипак, од почетка овог вијека питање уједињења са Србијом бива све актуелније у Црној Гори, а нарочито током друге половине првог свјетског рата, када је у Француској формиран Црногорски одбор за уједињење ове двије државе. Ово је питање ријешено током октобра и новембра 1918. године. Након припрема, у Подгорици (Титовграду) је одржана скупштина 165 посланика из свих крајева ондашње црногорске државе, која је 13/26. новембра 1918. године донијела одлуку о уједињењу Црне Горе и Србије. Био је то највећи догађај у међусобним односима Црне Горе и Србије и стварање заједничке југословенске државе. Извршено је и уједињење Војводине са Србијом, па је након тога 1. децембра 1918. године у Београду проглашено „уједињење Србије са земљама независне државе Словенаца, Хрвата и Срба у јединствено краљевство Срба, Хрвата и Словенаца”. Био је то епохални догађај за све југословенске народе.

Уједињењу Црне Горе и Србије и формирању југословенске државе Историјски институт је посветио Округли сто, организован поводом књиге професора Гавра Перазића „Настанак црногорске државе у првом свјетском рату”. Поред тога, научни радници Института учествовали су са радовима на научним скуповима посвећеним 70 годишњици настанка југословенске државе.

Радови у овом двоброју „Историјских записа” говоре мање или више о стварању југословенске државе, уједињењу Црне Горе и Србије, савезничкој војсци у Црној Гори, југословенству, југословенској федерацији и др.

Кроз свој 70-годишњи живот Југославија је пролазила и кроз сложене и тешке фазе свога развитка, али је захваљујући одлучности својих народа и националних мањина побјеђивала све тешкоће. Увјерени смо да ће побједити и ову данашњу друштвено-економску кризу.

Јован Р. Бојовић

ЧЛАНЦИ

Димитрије-Димо Вујовић

О ЈУГОСЛОВЕНСТВУ (УЗ СЕДАМДЕСЕТУ ГОДИШЊИЦУ ФОРМИРАЊА ЈУГОСЛАВИЈЕ)

Југословенство није измишљотина, утопија, нечији сан. Није случајна творевина, није, туђа творевина, није творевина само овог нашег времена. Није одређена форма државног и друштвеног уређења, па се не може свести само на припадност социјалистичкој самоуправној Југословији. Оно је реалност, историјски настала. Значи, има *историјске коријене, историјске садржаје, историјско трајање*.

Историјски коријени југословенства потичу прије свега из истовјетног или блиског етничког поријекла југословенских народа. Потичу и из чињенице да ти народи говоре истим или сличним језицима, да живе на истој или сусједним територијама. То је основица на којој су ти народи стварали заједничке историјске садржаје, економске, политичке и културне, који доводе и до рађања заједничке југословенске свијести. Та свијест се није ограничавала на откривање и спознавање веза и југословенских садржаја у прошлости, већ је радила на њиховом развијању и продубљивању у будућности, видећи у томе корист за сваки југословенски народ посебно. Значи, није била окренута само према прошлости него и према будућности, па је из тога током XIX вијека, никао и југословенски покрет, који је као крајњи циљ истицао уједињење свих југословенских народа у заједничку независну државу. На челу овог покрета, по правилу, биле су најпрогресивније снаге друштва. Када је буржоазија, ради одбране и спасавања својих класних интереса, све више тражила прибежиште у национализму и када је југословенска држава била разбијена, онда је заставу југословенства преузео раднички покрет, односно Комунистичка партија Југославије, која је орга-

низовала и водила југословенску револуцију и из рушевина обновила југословенску државу.

Југословенски политички садржаји ницали су у прошлости из заједничке ослободилачке борбе противу туђина, коју су наши народи морали да воде. Видови те борбе, и њеног узајамног утицаја и прожимања, били су различити, што је зависило од различитости видова у којима се туђин појављивао и био присутан. Како је заједничка борба против класног и националног непријатеља стварала заједничке југословенске садржаје најбоље нам може илустровати наш народноослободилачки рат и револуција. Друга је ствар што су данас доста нарасле снаге које би жељеле да то заједничко југословенско искуство, створено у рату и револуцији, потисну и избришу из праксе и свијести људи.

Југословенски културни садржаји ницали су на бази истог или блиског језика, на бази исте или сличне историјске судбине и живљења на истој или сусједној територији. Због тога југословенске националне културе имају многа заједничка или блиска обиљежја и узајамно се прожимају, па све скупа представљају једну препознатљиву цјелину.

Југословенски привредни садржаји ничу на бази живљења на истим или сусједним територијама, које се претварају у јединствено привредно подручје, до чега нарочито доводи развитак капиталистичких, а касније и социјалистичких друштвено-економских односа. Овај процес је олакшан стварањем заједничке југословенске државе.

Сви ови југословенски историјски садржаји доводе до интегративних процеса. Али објективан историчар ће открити да у прошлости југословенских народа нијесу дјеловали само такви процеси. Дјеловали су и они супротни, дезинтегративни процеси. Историјска реалност је резултанта једних и других процеса. Југословенски историјски садржаји се стално допуњују, проширују. То је један природно-историјски процес, који се људском активношћу може успоравати или убрзавати, али не трајно заустављати или уништити. То нијесу процеси који су завршени и који би због тога имали само прошлост, а не и будућност. Такво схватање било би ненаучно, јер од када постоји људски рад дешавали су се процеси спајања, раздвајања, изумирања, рађања нових људских скупова.

Док постоји људски рад, природно је, такви ће се процеси и даље одвијати. Какав ће бити њихов резултат на нашем југословенском тлу тешко је данас рећи. У сваком случају природно-историјски процеси воде ка већој интеграцији.

Ја сам већ рекао да се ти процеси, иако природно-историјски, могу људском активношћу убрзавати или успоравати. Код нас се данас управо и води борба између те двије тенденције. Разни националисти су они који желе да успоре те процесе. Они

југословенство представљају као највећу опасност за егзистенцију и слободан развитак своје нације, па се залажу за политичку, економску и културну дезинтеграцију Југославије, затварајући се у националне оквире. При том и прошлост своје нације представља саобразно својим данашњим политичким потребама. Њима смета не само југословенство данас него и југословенство у прошлости. Природну тежњу људи да открију своје коријене они ограничавају само на своју нацију. Не желе да виде и оне коријене који иду даље, преко данашњих националних граница, у правцу осталих Јужних Словена, па и свих Словена, у којима такође теку животворни скокови, неопходни за егзистенцију и развој и сваке посебне нације. Они, због својих актуелних политичких потреба, од југословенства желе да створе баука, идентификујући га са централизмом, унитаризмом, хегемонијом, са негацијом нације. А југословенство није ништа од тога. Оно је припадништво етнички блиским народима, који говоре истим или сличним језицима, који живе на истој или сусједној територији, који имају исте или сличне историјске судбине, који су створили заједничке историјске садржаје и који су на бази свега тога развили свијест о судбинској повезаности, братству, јединству, солидарности. Југословенство, дакле, има етничке и културно историјске садржаје.

Али у југословенској држави живе не само југословенски народи него и припадници других народа. И они су Југословени, али у смислу припадништва југословенској социјалистичкој заједници, која рађа једну посебну специфичну свијест код свих оних који ту заједницу сачињавају. То југословенско обиљежје њихове свијести, њиховог политичког, економског и културног живота, као и њихов интерес, јесте оно што их и разликује од матице народа коме припадају с једне стране, и што их повезује са југословенским народима, с друге стране.

Југословенство и у једном и у другом смислу јесте наша будућност.

Богумил Храбак

ЈУГОСЛОВЕНИ У ШВАЈЦАРСКОЈ 1915—1918

Док у неким питањима кад је реч о првом светском рату готово свечарски понављамо, са суженим инвентаром чињеница, исте ствари, југословенска историографија, иначе богата за поменуто раздобље, у неким тематикама није отворила ни питање, као да је реч о туђим неузораним лединама. Има истраживача који осећају да многе околности могу бити негативне по њихову нацију или територију, те се као неовлашћени браничи своје националне ствари понашају и према проблематикама као групама непогодних података: најупутније је скривати незгодну прошлост, јер се тако бар не мора изричито кривотворити обична људска или политичка истина. Југославија се несумњиво стварала на европским ратиштима, понајпре на онима на којима је храбра и искусна те добро вођена српска војска лила крв не само за ослобођење своје отаџбине. Али, посредно, борба за заједничку државу постојала је свуда тамо где су боравили и радили Југословени у иоле већем броју. У последње време подробније и стручно обрађено је америчко подручје, како САД тако и јужни Пацифик. Неутрална Швајцарска, од 1917. значајни терен мировних преговора и комбинација те већ због тога земља најинтензивнијег рада обавештајних служби оба ратујућа табора, — није добила чак ни полазни, сумарни приказ. Постоји и разноврсни шар царске а потом револуционарне Русије и посебно Сибира 1918—19, где је у вези с прославом октобарске револуције добијено доста добрих расправа; али, за преко 200.000 заробљеника Југословена, од којих је више хиљада учествовало у оружаном делу револуције (па и контрареволуције) још немамо целовите монографије. Међу преко 2.000 политичких емиграната, дезертера и избеглица радили су: Југословенски одбор са више, својих чланова, обавештајне установе српске владе и више на-

родних посланика, радикалска и самосталска страначка фракција, црнорукачки гласоговорници, црногорски династичари и противдинастичари, социјалдемократи, масони, централисти и федералисти, републиканци и монархисти, револуционари и конзервативци, расходовани државници, војни бегунци и симуланти, фаворити моћника и сиротиња, студенти са стипендијама, вечити студенти-политиканти, купљени и они који су једва скрпљали крај с крајем. Било је и аустроугарских и италијанских плаћеника и шпицлова, бугарских пријатеља итд. То људско и политичко шаренило у стагнативном гибању вреди рашчлањавати.

Овде је то покушано редуцирањем знатно већег рукописа (из 1984), коришћењем свеже покупљеним италијанским подацима, поред раније обрађених извора југословенске провенијенције. Француске и бечке архивалије дале су сасвим мало података. Обрада југословенских и страних листова и политичких часописа овде је само наговештена, јер анализа публицистичких написа и ставова тражи много простора. Ипак, изнесене су и многе сасвим непознате чињенице и околности.

I — Рад југословенских политичара у Швајцарској у првом периоду избеглиштва

Швајцарска је била једина слободна земља изван савезничких држава где су Југословени могли безбедно боравити ако нису желели да трпе ропство Централних сила.¹ Прву већу скупину Југословена у том алпијском подручју сачињавали су Словенци који су у првој половини маја 1915. приспели у Женеву; преко париског посланства Југословенски одбор (који је тих дана прешао у Лондон) предложио је да се зајемче потребна новчана средства како би др Алберт Крамер прешао у земљу кантона.² Од политичких људи из Србије у Женеви се већ тада бавио професор Божа Марковић. Њему се јавио др Анте Трумбић, председник Југословенског одбора из Лондона, молећи да Марковић изради у српској влади да се пријављеним добровољцима односно млађим Југословенима, којих је доста било у Швајцарској, омогући долазак у Србију, у легију коју је оснивао Одбор; тражена су средства за оне који су у Швајцарској оскудевали а који би, иначе, могли бити пребачени у Србију, за радну службу или за обуку у регрутном саставу; Милан Алачевић у Женеви

¹ Л. Марковић, *Југословенска држава и хрватско питање (1914—1918)*, Београд 1935, 22—3.

² Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ), Фонд Ј. М. Јовановића (у даљем тексту: 80), група: Преписка МИД и посланстава, Веснић из Париза 4/17.V 1915, са бр. 760.

био је задужен да пружи списак оних којима је била потребна потпора.³

Месеца јуна 1915. пребези у Женеви из свих југословенских земаља Хабзбуршке монархије солидарисали су се са изјавом избеглица Југословена у Нишу о пуном и недељивом српско-хрватском јединству.⁴ Они су, чим су се Бугари примакли рату, послали депешу бугарској влади у којој су протестовали против започињања новог братоубилачког рата, жалећи и за Сливницу и за Брегалницу, и исказујући своју веру у пораз савезника Бугарске али и пребацујући Бугарима што су се одлучили да буду немачко-турски помагачи. За хрватско-словеначке емигранте поруку је потписао члан Југословенског одбора др Јулије Газари.⁵

Првих дана септембра 1915. женевски чланови Југословенског одбора израдили су неку скицу о програму рада Одбора и њу је Милан Марјановић понео у Лондон да о њој већи део Одбора расправи и усвоји га. Деветог новембра из Рима кренули су за Париз и Женеву Босанци Никола Стојановић, Мостарац, адвокат из Тузле, и Душан Васиљевић да, према интенцијама српске владе, сврше поверен им задатак са Трумбићем.⁶ Још пре тога у једној резолуцији (28. маја) Југословени из Женеве изјавили су да „везују своју судбину са Краљевином Србијом за сва времена на све прилике“, стварајући државу засновану на начелима народности. Ту „заклетву“ су потом усвојили и насељеници Југословени Северне и Јужне Америке. Уједињена југословенска омладина у Швајцарској (са три председника — Перо Слијепчевић, др Љубо Леонтић и Владислав Фабјанчич) објавила је један језгровит манифест у коме се определила за унитарну државу са Србијом за који је предговор написао познати прашки професор и посланик бечког парламента Т. Г. Масарик; то је био југословенски програм који је полазио од историјског, етнографског, географског, економског и социјално-политичког становишта.⁷

Осмога октобра ђолитијевска *Стампа* објавила је вест из Лугана да Југословени из Женеве, као и други њихови сународ-

³ АЈ, 80, Преписка са Југословенским одбором преко лондонског посланства, А. Трумбић из Лондона 23.VI/6жVII 1915 Б. Марковићу у Женеви.

⁴ Правда (Београд) 13/26.VI 1915, 2.

⁵ *Bulletin Yougoslave (Paris)* №1, 1.X 1915, 2. — Крајем 1915 у Женеви се већ налазио и Г. Грегорин (АС, ПО—1915, фасц. XXII, Пов. бр. 1518).

⁶ АЈ, 80, Преписка између МИД и посланстава, М. Веснић из Париза Нишу 21.VIII/3.IX 1915; Љ. Михаиловић из Рима 27.X/9.XI 1915, са бр. 418.

⁷ Б. Лазаревић, *Југословенски документи*, Загреб 1919, 17; Ф. Шишић, *Документи о постанку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1914—1918*, Загреб 1920, 43—4 — Поменути манифест изашао је у првој половини 1915. у Паризу као књижица под називом „L'unité yougoslave“ (М. Паулова, *Југославенски одбор*, Загреб 1925, 95—6).

ници на Западу, воде противиталијанску пропаганду, желећи да се створи једна тријалистичка федерација у оквиру Двојне монархије, јер да се показало: немогућим да се образује једна српска држава која би и њих обухватала. Такву неистину и провокативну тврдњу оспорили су (12. октобра) чланови Југословенског одбора који су резидирали на Леманском језеру (распоређени при потписивању по азбучном реду); Јован Бањанин, др Јулије Газари, др Густав Грегорин, Иван Мештровић, др Милан Сршкић, др Никола Стојановић и др Динко Тринајстић.⁸

Нешто раније у Швајцарску је приспео др Иван Крајач, који је југословенске политичаре обавестио о расположењу у Хрватско-српској коалицији.⁹ По свом доласку из Русије, на путу из Ниша за Лондон (у позно пролеће 1915), у Женеви је неко време боравио и Франо Супило; он је нарочито подстицао млађе чланове око Југословенског одбора на рад, замерајући српској влади и старачкој герузији у Одбору због оклевања; слагао се са радом Милана Марјановића, тада несумњивог унитаристе.¹⁰ У Швајцарској је неко време живео и Т. Г. Масарик. Њему је по зрелом расуђивању и радљивости могао стати уз бок једино професор Јован Цвијић, док су остали угледници претресали по кафанама вести и нису хтели да се прихвате никаквог посла, изговарајући се да „нисмо Чеси”. При подели задужења у оквиру Југословенског одбора Николи Стојановићу пало је у део да настоји да преко Швајцарске дође у везу са домовином. Он је у Женеви стигао још крајем јануара 1915. и доста је слушао жалби на поступање власти у Босни и Хрватској према угледнијим Србима и о беди Херцеговаца који су протерани у Црну Гору. Покушао је да оснује одбор за скупљање прилога у Швајцарској и Енглеској који би средства преко Италије слао у домовину. Сталне обавештајне канале није успео да успостави ни са Истром и Словенијом. У касно лето отишао је у Лондон, и било му је криво кад је поново враћен у Женеви. Ту је нашао доста новог (још пре бугарског напада) придошлог света. Српска колонија у бурдундском куту Швајцарске тада се састојала већином од старијег и имућнијег народа, са по којим интелектуалцем и са неколико старијих омладинаца. Једино занимљивије обавештење донео је др Барац из Загреба о промени расположења у Старчевићевој странци права у правцу југословенских схватања.¹¹

Швајцарска је била одредиште емигрантског боравка и др-а Франка Поточњака, кад је позван да уђе у Југословенски одбор.

⁸ М. Марјановић, *Лондонски уговор, из године 1915, Загреб 1960*, 367—9.

⁹ Н. Стојановић, *Младост једног покољења. Успомене и опажања од 1880. до 1920*, Архив Историјског института у Београду, инв. бр. 13/4, стр. 121—22.

¹⁰ Л. Леонтић, *О југословенском одбору у Лондону*, Загреб 1961, 49.

¹¹ Н. Стојановић, *Младост*, 122, 120, 121, 125, 130, 131.

Он је 9. децембра напустио Загреб и отпутовао рођаци у Рим. Уместо у земљу глечера, одређено му је да пође на пропагандни рад у САД, а потом је приспео у Ниш, на путу за Русију, где је требало да пропагандно ради међу заробљеним Југословенима. Како последње путовање није било могуће, у Нишу му је саветовано да крене у Швајцарску. У Женеву је стигао септембра 1915, и ту је затекао Стојановића, Тринајстића и Грегорина, а повремено је из Париза долазио и Дубровчанин, супиловац др Иво Де Ђули. У својим мемоарима о полугодишњем боравку у Женеви опширно се говори само о својим рачунима и чеку који је донео из Америке. Писмом до 19. октобра Трумбић га је обавестио да за њега нема посла у Лондону, него да остане у Женеви. Крајем 1915. Поточњак је могао да закључи: „Беспослен, сувишан сам члан једног удружења које би морало свим силама да ради”. Писмом од 5. јануара 1916. понудио је Одбору да крене у Русију у врбовку добровољаца, на чему је Одбор још месец дана раније инсистирао у свом гласилу. Фебруара 1916, на позив Одбора отишао је из Женеве у Париз, на седницу Одбора.¹²

Августа 1915. у Женеви се српском конзулу Петровићу и Божи Марковићу јавио неки млади Рудолф Бартулица, чија су проповедања имала већи политички значај (на пример у вези са сарајевским атентатом), а добар део онога што је навео било је истина, што је потврдио М. Марјановић, који је живео у Хрватској до маја 1915. О тим исказима био је обавештен и социјал-демократски првак и члан федералног савета Грим, уредник Тагвахта, који је преузео да журналистички дотера рукопис, али је тражио средства за издавачке трошкове; кад се ова нису могла наћи, рукопис је прерадио професор социологије у Берну Бек и на немачком објавио у лозанској књижари Пајо, париској филијали. Немачко издање је требало да изађе тек првих недеља 1917. под називом „Улога Угарске у светском рату.”¹³

У касну јесен и зиму 1915. почели су у Швајцарску у већем броју стизати избеглице из Србије и Црне Горе. После описа страдања приликом бежаније, најављене су по женевским бистроима политичке расправе о кривици за државни слом. Одмах затим српска влада на удаљеном и усамљеном острву Крфу исказала је потребу да се у Женеви оснује пресбиро који би сакуплао информације и слао их влади и страниј јавности. Како су сарадници Српског пресбиороа били људи југословенског уверења (у већини самосталци), с њима су лако успоставили другарство

¹² Ф. Поточњак, *Из емиграције II*, Загреб 1919, 11, 24—36, 37, 38, 44.

¹³ Архив Србије (у даљем тексту: АС), Југословенско одељење, фасц. I, Пов. J. бр. 873, Б. Марковић Н. Пашићу 21.XII/3.I 1917. — Рукопис брошуре прочитао је и Н. Стојановић; он је такође изнео да су подаци о сарајевском атентату импресивни, али је у целини налазио извесну збуњеност и уношење ставова социјалистичких теорија (АЈ, 80, група: Преписка између МИД и чланова Југословенског одбора Н. Стојановић из Женева 23.VI 1916).

чланови Југословенског одбора у месту. Газари се код јужноамеричких пријатеља побринуо за кредит, те се, поред Одборовог билтена који је излазио у Лондону, јавио и женевски Југословенски билтен и „Преглед листова”. Никола Стојановић се бавио и писањем и издавањем књижица на француском језику. Потом је установљена управа „Црвеног крста”, која је слала помоћ породицама и сиротињи у Србији а водила је преписку и са заробљеницима. За прошлост и тада савремене установе земље-домаћина југословенски емигранти се нису интересовали, те се многи уопште нису мицали из Женеве. Малобројне босанско-херцеговачке пребеге привлачили су значајни политички догађаји у завичају, као велики бањалучки велеиздајнички процес покренут против 156 угледних босанско-херцеговачких Срба.¹⁴

Од Словенаца који су се 1915. настанили у Швајцарској најмлађи али и најзначајнији био је др Богумил Вошњак, приватни доцент загребачког Правног факултета. Он се болестан вратио са карпатског фронта крајем 1914. на лечење у Трст. Његов отац је продао имање и населио се у земљу под Алпима. Млађи Вошњак мислио је већ тада да искористи прву згоду и да умакне из Трста. То му је пошло за руком, па је добио пасош да се лечи у Швајцарској. Он се лечио све до лета, те је тек тада пришао Југословенском одбору, мада је у Одбор изабран још приликом париског конституисања 30. априла.¹⁵

Милан Марјановић, као вешт загребачки публициста, који је добро познавао новинаре по загребачким редакцијама, успео је да насамари надобудна „пера” франковачке *Хрватске*. Он је из Женеве послао опширан „патриотски” допис написан још у Лондону о издајничком раду емиграције која је основала Југословенски одбор и отишла да „ходкари” по Европи. Напис је преко прве стране 16. јула одјекнуо као прворазредна сензација не само по Хрватску него и по целу Монархију; у њему се јављало о пријемима чланова Одбора у кабинету француског министра иностраних дела и у руској амбасади, о путовању Супила у Русију и Поточњака у САД, о идеалу уједињења са Србијом итд. Исти франковачки лист је на сличан сензационални начин још дваред писао током лета 1915, доказујући *Покрету* (у ком је некад радио М. Марјановић) да није реч о химери него о политичкој стварности. Основе Одборове пропагандне секције у Женеви ударио је Ластовац и масариковац Франо Цвјетиша, од руске револуције близак социјалистима. Кад је у Женеви основан Српски пресбирио под управом Б. Марковића и Милана Грола, Одборова секција се спојила са Пресбириоом, а Цвјетиша је у њему постао главни сарадник. Готово сваког дана уред је шта-

¹⁴ Н. Стојановић, *Младост*, 132—4, 162. — До краја 1916. у Српском пресбириу радио је и Кикинђанин Мирко Косић АС, Југословенски одсек II, ов. J. 77.

¹⁵ *M. Paulová, Југославенски одбор, Загреб 1925.*, 59. 73.

мпао билтен на српскохрватском језику, а од 6. августа и на француском, односно од 1918. и на енглеском језику. На основу избора и превода из штампе на хрватско-српском и словеначком, али и на немачком, мађарском, бугарском и другим језицима, писао је *Тан*, полузванични орган Ке д'Орсеја чланке о Аустро-Угарској; пројугословенски *Журнал де деба* примао је копију целокупног материјала Пресбироа, те на основу њега Огист Говен писао своје чувене уводнике и друге прилоге; том документацијом алиментирао је и париски *Пти Журнал*, особито преду-сретљив према Југословенима.¹⁶

У позно лето 1915. успостављена је сталнија веза емиграције у Швајцарској са Хрватском. У одржавању тих веза најважнији је био професор теологије и управо у лето 1915. изабран за ректора Загребачког свеучилишта др Фран Барац, симпатизер Старчевићеве странке права (милиноваца). Чим је из новина сазнао за деловање Југословенског одбора, самоиницијативно је пошао у једну швајцарску бању, да одатле успостави додир са Хинком Хинковићем, за кога је знао да борави у Женеви. Није знао где се у Швајцарској налази седиште Одбора, него је на Хинковића наишао пуким случајем, преко истарског учитеља Зеца, који је већ почетком рата емигрирао у Женеву и ту је живео у пансиону у коме се сместио и Хинковић. Крајем августа, после пленарне седнице Одбора у Лондону, у Женеву су се повратили Стојановић, Тринајстић и Грегорин, али и Де Ђули, паризлија. Састанак са Хинковићем одржан је у Луцерну 7. септембра, а недељу дана касније и са Божом Марковићем и Тринајстићем. Барац је говорио о приликама у Хрватској и о еволуцији своје странке у смислу југословенског уједињења; скренуо је пажњу и на лист „Новине”, гласило католичког свештенства у Загребу, који се словенски оријентисао. Ту је Барац добио гаранције од Марковића о пуној толеранцији према католичкој цркви у будућој држави, где би било више православног становништва. У погледу државног уређења Барац је тада нагињао федеративном уређењу, с аутономијама, покрајинским саборима и централним парламентом.¹⁷

У позну јесен 1915, после првог вала бегунаца, Србијанци су добежавали у Швајцарску у таласима, априла и потом у лето 1916. Наиме, првих месеци 1916, многи евакуирани из Србије скр-

¹⁶ М. Paulová, н. д., 96—8.—О Ф. Цвјетиши вид.: Политика 15.IX 1935, 2. — Марјановић је у лето у Женеви радио и на сакупљању добровољаца (Д. Шепић, *Југославенски покрет и Милан Марјановић 1901—1919*, Зборник Хисторијског института ЈАЗУ у Загребу III (1961), 547).

¹⁷ М. Paulová, н. д., 104—11. — Х. Хинковић је са супругом прешао у Италију крајем јула 1914, одакле је из Милана отишао у Цирих, а одатле новембра 1914. у Женеву. Крајем 1914. на позив српске владе боравио је неколико месеци у Риму, а потом се у лето 1915. поново вратио у Женеву. Ту тада није дуго био, јер је почетком јесени коначно отишао у Париз. Хинковићев боравак политички је био безначајан. (Х. Хинковић, *Из великог доба*, Загреб 1927, 255, 261—7, 271).

цали су се у Италију; кад је у њој почетком пролећа најављен лекарски преглед свих мушкараца из Србије између 18 и 45 година, они који су могли у масама су похитали у неутралну Швајцарску.¹⁸ о том бекству сазнао је и престолонаследник Александар у Солуну, те се средином јула оштро изразио против многих српских официра и војних обвезника који су се уклонили у неутралне државе.¹⁹ Такви дезертери па и други емигранти у Женеви били су огорчени вестима објављеним у неутралним новинама да су остаци српске војске постављени у прве борбене редове на образованом солунском фронту, те су намеравали да сазову један избеглички српски конгрес како би протестовали Француској и Енглеској што не причува преостале ефективне српске војске.²⁰

Фебруара 1916. А. Трумбић је преко Де Ђулија позвао Јована Бањанина из Женеве да дође у Париз како би био кооптиран у Одбор; овај се нешто устезао јер је налазио као новинар да нема визе политичке у народу да би му следовала легитимација Одборовог члана.²¹ Нешто пре тога (петог фебруара) два Словенца, др Нико Жупанич и др Б. Вошњак, захвалили су се телеграмом Н. Пашићу за држање српске владе у погледу уједињења. Срби из Босне и Херцеговине, пак, заказали су (с потписом Н. Стојановића, М. Сршкића, Д. Васиљевића, Пере Слијепчевића и Владимира Гађиновића) збор за 2. мај, а потом су прокламацијом замолили америчке Југословене да притекну у помоћ народу Босне и Херцеговине.²² Двадесет седмога јуна 1916. сазван је неки конгрес националиста у Лозани, те је Н. Стојановић тражио од Пашићевог заменика у министарству инструкције и средства за учешће на скупу.²³ Кад је политичка омладина објавила свој програм деловања, узмували су се старији чланови Југословенског одбора у Лондону, те је у Женеву упућен М. Марјановић „да примири побуњену омладину”. Сам Одбор кад је прешао у Лондон издао је проглас Американцима, којим је тражен новац али не и добровољци.²⁴

Никола Стојановић и Перо Слијепчевић оживели су некадашњу сарајевску издавачку библиотеку „Просвјету”, те су обелодањене три књиге и алманах „Просвјете”, а у оквиру те организације одржано је током рата у Женеви 14 предавања о најважнијим југословенским питањима; трошкове те активности поднели су Југословени из Америке.²⁵ „Преглед листова” (у из-

¹⁸ Neue Freie Presse (Wien) 7. IV 1916 (M), 4.

¹⁹ Преглед листова (Женева) бр. 279 од 16/29.VII 1916, 3.

²⁰ Исто, бр. 326 од 17/30.VIII 1916, 4—5.

²¹ Јадрански институт ЈАЗУ у Загребу, Рукописно одељење Списи De Giullija, М. бр. 5 од 14.II 1915.

²² Б. Лазаревић, *Југословенски документи*, 35.

²³ АЈ, 80, група: преписка МИД-а са члановима Југословенског одбора, Н. Стојановић из Женеве 23.VI 1916.

²⁴ Љ. Леонтић, н. д., 45.

²⁵ Н. Стојановић, *Младост*, 166.

дању Српског пресбирора) почео је излазити 6 августа 1916. и до краја те године изашла су 93 дневна билтена. Доста вести доношено је о Србији, а о Бугарској још више. Билтен на француском језику бавио се и економском кризом у Аустро-Угарској и политичким стањем у Мађарској. Писано је не само о званичним чиниоцима политике него и о социјалдемократима, масонима, радничким покретима, животу сељака, гладима и сушама.

О држању Југословена у Швајцарској податке пружа и италијанска дипломатска грађа, јер је италијанска обавештајна мрежа у тој неутралној земљи била густа и кад је реч о Балканицима. Женева је означена као „огњиште славизма” у Швајцарској. У њој је 1915. било само око 100 југословенских особа, великим делом студената, но у 1916. та је бројка необично нагло порасла инвазијом Србије, на око 1500 људи, са једном мањом колонијом Црногораца од око стотину лица. Већину из редова Србијанаца представљали су државни чиновници, док је међу Југословенима из Аустро-Угарске било и аустрофила, који су се наводно, окупљали око редакције *Слободе*, чији је директор био Чеда Јовановић. Аустроугарски Словени добијали су српске документе и инфилтрирали су се међу грађане Србије, чија су главна средишта били хотел „Терминус” и „Српска кафана”. Јако србијанско језгро је првих месеци 1916. агитовало за стварање једне велике југословенске државе која би добила Трст и били су сви нерасположени према италијанским аспирацијама на источну јадранску обалу; ти Срби су се трудили да утичу на писање локалне штампе, и у томе су понекад успевали, без обзира на појачане напоре италијанског генералног конзулата да их у таквом настојању омете; Србијанцима је нарочито био наклоњен главни уредник листа *Журнал де Женев*, Бонар, чије су новине представљале огледало српско-југословенске пропаганде. Душа југословенске агитације журналистичке био је Чеда Јовановић са својим листом *Слобода*, који је бранио и тзв. црнорукце, мада су у редакцији новина седели људи родом из Хабзбуршке монархије; ови су давали тон противиталијанском писању гласила, чији је први број изашао 14. марта 1916. године.²⁶

Чеда Јовановић приказан је у једном обавештајном извештају као један од најупливијих чланова „Народне одбране” која је заклањала „Црну руку”. Јовановић је, наводно, фебруара 1916. у Риму изјавио да је решио да за рачун „Народне одбране,” у Женеви покрене један српски национални лист, који треба да пред сународницима и неутралцима шири пансрпски програм. *Слобода* је излазила сваке две недеље и штампана је ћирилицом. Лист је стварно редиговао неки (Александар) Илић, наводно, аустроугарски поданик, који је у неким случајевима

²⁶ Archivio storico del Ministero degli affari esteri (у даљем тексту: ASMAE), Archivio politico 1915—18, racc. 180, fasc. XVII, генерални конзулат из Женева № 4568 (МУД 26617) и МУД МИД-у 19.IV 1916.

пуштао жестоке чланке. Илићеви непријатељи, посебно из личног разлога, налазили су се великим делом међу утицајним универзитетским професорима из Београда. Противљење угледника као и сумња бачена на директора новина због аустрофилије били су разлог да су новине изгубиле дотацију српске владарске куће па и поверење удружења „Црне руке” (стварни разлози су свакако били у заштићивању црнорукаца). У немогућности да нађе средства за даље излагање листа, редакција је обуставила рад. Уместо тог српског листа 1. маја 1916. почела је да излази *Србија* на француском језику, под уредништвом професора-правника Лазара Марковића, за кога је погрешно речено да је био познат по својим нападима на старорадикалску партију и Пашићеву политику; за њега је још речено да је уређивао један званични лист у Београду и да је због заслуга за своју странку добио слободу да самостално одреди правац писања листа, али да му мора бити задатак и да у редовима Антантиних дипломата стекне благодиклоно расположење у корист Велике Србије. Нетачно је за „стабилног уредника” означен Јован (тако!) Грол, бивши директор београдског позоришта, док су значајнији сарадници били професори Цвијић и Томић.²⁷

И о неким другим југословенским личностима нижег формата даване су нетачне или заинтересоване информације. За поморца из Боке капетана Ника Дабиновића, који је као избеглица прогнат из Рима, саопштено је да је врло често путовао између Женеви и Лозане по задатку женевског огранка Југословенског одбора, задужен да оснује подогранак у Лозани; био је, наводно, опасан аустријски агент. Из Рима је, тобоже, био отеран и др (Рудлоф) Ђунио, рођен у месту близу Котора, рођак Вељка Рамадановића, црногорског вицеkonzула у Риму; он је као настојао да у Женеви оснује једно хрватско друштво са најразговорније аустријским тенденцијама, али је на наговор неких својих пријатеља одустао од таквог наума; Ђунио би био агент аустријске полиције у Прагу и имао је задужење да бди над југословенском агитацијом међу студентима.²⁸ Као повереник администрације Југословенског одбора који је боравио у Цириху

²⁷ Исто, *Notiziario serbo-montenegrino*. — О настанку „Србије” вид.: Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914—1920*, Београд 1986, 130—1.

²⁸ Истина је била сасвим супротна: Ђунио је за време студија и боравка у Прагу био више пута тужен, гоњен и затваран, био је функционер у југословенским омладинским и другим друштвима, ухапшен 28. јула 1914, оптужен за велеиздају заједно са познатим чешким вођом и русофилом К. Крамаржом, те помилован и пуштен из тамнице тек крајем фебруара, 1918 да затим са једним чешким политичарем, октобра 1918. добегао је на чамцу у Италију и обавестио о стању у Аустро-Угарској. (Б. Храбак, *Животопис Рудолфа Ђунија пре првог светског рата и за време његовог трајања*, Библиографски вјесник бр. 2—3/1977, Цетиње, стр. 110—20.

означен је и др Фрањо Алачевић, родом из Макарске.²⁹ За (Владимира) (Черину и неког Белу Комкела(?), који су обојица приказани као аустријске уходе, речено је да су контактирали са неким Булићем, родом из Загреба, уредником *Србије*. У исти кош стрпани су (пљеваљски) бег Бајровић, који је шпијунирао за рачун Беча и наступао је са једном индивидуом која је некад у Македонији била Пашићев агент, а после је прешла у бугарско-немачку службу.³⁰

У исту групу Југословена аустроугарских конфидената у Женеви италијанска обавештајна служба ставила је Антонија Спатариа из Скадра, некад првог конобара Кафе-Троколија у Сплиту, који је као поверен поузданик аустроугарске полиције у пролеће 1914. слат у Италију, али му није дозвољено да у ту земљу уђе.³¹ Информатори италијанских агената против Југословена из Монархије били су понекад неки Србијанци. На пример, Никола Ненадовић је једном италијанском поверенику обећао да ће му поднети доказе о непрекинутим односима неких Срба и Црногораца са женевским аустроугарским конзулатом; Ненадовићу су се обраћали неки далматински и српски пребези који бораве у Женеви за савет, препоруке и помоћ, тако да је у таквим контактима сазнао да су се обраћали локалном конзулату са црно-жутиим стегом. У ту скупину увршћени су бивши аустроугарски војници Милошев, Бајовић и син Стевана Лукачевића. Један такав набеђен достављач виђен је на јавном месту с аустроугарским вицеконзулом. Појачана аустроугарска обавештајна ревност, према процени италијанске контраобавештајне службе, имала је за циљ да се преко придобијених Југословена и других емиграната у Швајцарској прошире шпијунски пипци у Риму и у Паризу.³²

Као аустроугарски човек регистрован је и Банаћанин Светозар Гргин, зет породице Вулетић са Цетиња (из које је био ожењен и Охрићанин Д. Ризов, бугарски посланик у Берлину), који је остављен на слободи у Француској и Енглеској; с обзиром на свој ранији рад и карактер наводио је на закључак да мора симпатисати с Аустро-Угарском; он је поведен чак у САД, у пратњи М. Веснића, српског посланика у Паризу, кад му је поверена мисија у САД (Гргин је био сестрић М. Пупина).³³

Под политичку паску стављени су многи Црногорци па србијански политичари. Ристо Стругар и пословни човек из Подгорице Спасоје Лаиновић (који се несумњиво обогатио радећи с аустроугарским окупаторима) такође су стављени на црно-жуте

²⁹ ASMAE, Arc. pol. 1915—8, рассо 180, fasc. XVII, Женева 19.V.1916.

³⁰ Исто, Женева 9.VII 1916, № 6901—XIII.

³¹ Исто, МИД МУД-у са бр. 637 од 28.V 1916.

³² Исто, № 7195, обавештење италијанског конзулата у Женеви 19. и 17.VI 1916, без броја.

³³ Исто, Берн 19.VII 1916, № 337 II.

листе,³⁴ та двојица су крајем јуна 1916. напустила Женеву и запутила су се у Лугано, центар за обавештајне послове Италије и према Италији, имајући намеру да се тамо нађу са бегом Бајровићем испуњавајући задатак против Италије.³⁵ Будним очима и голицавим ушима плашљивих италијанских поузданика није измакла из сазнања наредба српске владе (почетком јуна 1916) да се сви државни српски чиновници који се налазе у Швајцарској, ако немају неки изузетан разлог, морају евакуисати преко Француске и Италије на Крф и у Солун, под претњом да ће у супротном бити лишени припадности.³⁶ У јесен је и Лаза Марковић због писања *Србије*, а на основу процене промасонске *Персее-ранце* (19. октобра) и торинског листа *Ђорнале* (16. октобра), оквалификован као заступник аустроугарског тријализма и перфидни издајник своје отаџбине. Морао је италијански посланик при српској влади, гроф Карло Сфорца, да скрене пажњу својој влади да је поменуто набеђивање лишено сваког основа.³⁷ Свако ко није мислио као званични италијански органи или гласила могао је постати опасан, те етикетан као шпијун и гоњен у првој прилици.

Највећа позорност, ипак, резервисана је за представнике Југословенског одбора у Швајцарској. Према извештају италијанског генералног конзула у Женеви, на иницијативу Ф. Супила или вајара Мештровића прве недеље маја 1916. А. Трумбић (титулисан је са „професор”) је одржао у Женеви састанак тамошњих Срба и Хрвата како би се основала секција „Југословенске лиге” (Одбора); збор је имао прелиминаран карактер, да се најпре постигне пуна сагласност. Изван сумње је било да ће се у Женеви основати секција; учествовали су и они Словени који су протерани из Италије, који су разумљиво гајили непријатељска осећања према Италији. Генерални конзул у Женеви није олађавао, него је био мишљења да се у Женеви може спровести енергична акција да се неутралише делатност Одборове секције, те је сматрао да се за тај подухват најпре треба ангажовати кавалиере Балдачки, који перфектно говори српски и познаје српско-хрватски амбијент.³⁸ Трумбић је напустио Женеву нешто пре доласка Ф. Супила у Женеву (8. маја), долазећи из Милана.³⁹ За Мештровића је установио да је последњих дана јуна из Женеве отпутовао у Париз. Женевски италијански конзул доселио се да би разлог Мештровићевог доласка у Женеву могао бити разлог да на седници Југословенског одбора изнесе жалбу на сувише непромирљив и непопустљив однос међу Србијанцима из редова тзв. Црне руке; поред тога он је тражио

³⁴ Исто, МИД Берну са № 7882.

³⁵ Исто, Женева 26.VI 1916, са № 7471.

³⁶ Исто, Женева 7.VI 1916, са № 6701—X II/P.

³⁷ Исто, К. Сфорца са Крфа 14.XI 1916, № 387/80 (МИД № 79953).

³⁸ Исто, № 1030—259 А(МИД 33618, италијанско посланство у Берну).

³⁹ Исто, № 1186 Берну.

новац за потребе Одборове пропаганде у Женеви. Конзул је као апсолутно сигуран податак наводио да Трумбићу у Париз стиже од „Срба” из Америке око 12.000 (франака) месечно. Том новцу конзул је додао „неограничено велику своту коју Одбор прима од српске владе”⁴⁰ Према извештају седмицу дана раније, на молбу професора Лазе Марковића одржан је око 20. јуна састанак Југословенског одбора, на коме је Марковић, добивши претходно заклетву одборника да ће ствар остати тајна, обавестио да су многи Југословени, не искључујући Црногорце и већи део Далматинаца, повезани са „Црном руком”, да тенденције црнорукашке „Велике Србије” владају и међу члановима Југословенског одбора, и да највећи успех „Црна рука” постиже новцем, који се дели преко Николе Ненадовића, шефа те организације у Женеви, да знатна финансијска средства одлазе и члановима Одбора, те је зато међу овима Ненадовић утицајан.⁴¹

Женевска секција Одбора, према обавештењу италијанског женевског конзулата, средином јуна, дакле у време успешне Брусиловљеве офанзиве у Галицији, затражила је од Одборовог језгра у Лондону да поради у Петрограду како би се руска влада придобила за југословенску идеју.⁴² У првој половини августа Мештровић је само неколико дана боравио поново у Женеви. Обавештајна служба италијанске морнарице прокљувала је да је вајар долазио на Леманско језеро да би се договорио са диригентима пансрпског покрета а не с аустроугарским Југословенима који су долазили и у српски и у царско-краљевски конзулат у Женеви. Неки споразум који је у Паризу постигнут између српске владе и Одбора Мештровић је настојао да спроведе у Женеви и Лозани. У тим као и у другим местима Швајцарске образована су бројно доста значајна језгра југословенских политичких дисидената, па је Мештровић хтео да види да ли је те групе отпадника подстакла италијанска влада.⁴³ Од чланова Југословенског одбора Мештровић је посебно извучен због своје италофобије. Његов пријатељ, потпредседник српске Народне скупштине, имајући мисију да постигне поменути договор са Одбором, претходно је дошао у Женеву да се пред одлазак у Париз види и посао углави са Мештровићем.⁴⁴

Италијане је заболео и чланак Србијанца Драгомира Р. Миновића, објављен у једном швајцарском листу на француском језику. Миновић је констатовао како Италија тражи Далмацију, мада у њој живи само 3% италијанског живља, заборављајући на принцип националитета за који се борио Гарибалди; уместо

⁴⁰ Исто, генерални конзулат у Женеви, 3.VII 1916, № 7778.

⁴¹ Исто, генерални конзулат у Женеви 24.VI 1916.

⁴² Исто, 17.VI 1916, № 7186.

⁴³ Исто, Рим, штаб морине 17.VIII 1916.

⁴⁴ Исто, Notiziario serbo-montenegrino (S. d.).

Аустрије, Далмација са 97% југословенског живља примиће ропство Италије. Кад преузме Валону, Италија се нема чега бојати од Југословена на источној јадранској обали.⁴⁵ Као агитатор у Швајцарској у другој половини јула против Италије и црногорског двора наведен је Загребчанин Урош Трбојевић; он је за експресно време у Женеви обишао све значајније Србијанце и Југословене и објаснио им како Италија, и уз помоћ званичне Црне Горе, смета остварењу Велике Србије. Противиталијанска политика спроводила се и међу Херцеговцима, Бокелјима и Црногорцима на острву Липарима, где су се налазили интернирци. Југословенски кругови из Далмације обавештени су да Трумбић, Мештровић и Супило раде на томе да се у споразуму са српском владом и месечном помоћу од 12.000 долара из Америке у свет пошаљу три-четири агитатора који ће објашњавати југословенску идеју и ширити истину о словенској припадности Далмације.⁴⁶

Божа Марковић био је јула 1916. обавештен о мађарском пројекту о аустро-угарско-пољском тријализму, и, разуме се, да тако нешто није могао да одобри, а за Мађаре је рекао једном италијанском симпатизеру да врло живо раде и у Бечу. Што се тиче конфедеративних планова аустроугарских Југословена и сличних замисли српске владе, Марковић је говорио тако да се могао извести закључак да су његове представе о томе пре неодређене него прецизне. О емигрантима у Швајцарској јављено је Риму да су они из средње Далмације за Југословенски одбор, тј. за идеју о великој српској држави, док они из јужне Далмације (Дубровник, Бока Которска) су непријатељски расположени према таквом пројекту, и да се супротстављају Трумбићу, мада примају издржавање од Одбора; они смерају да се пребаце у Јужну Америку, где има имућних њихових земљака, путујући преко Француске. Италијанском посланству у Берну (септембра 1916) наложено је да таквима предложи да пропутују радије преко Италије, где ће добити потпуна обавештења о условима живота у Новом свету.⁴⁷ Министарство иностраних дела (Конзулата) регистровало је чланак „Проблем Јадрана” објављен у једном женевском листу из пера Франа Цвјетише, уредника *Слободе*, да Србија и аустроугарски Југословени раде на стварању једне југословенске државе а тиме и на рашчлањавању Аустро-Угарске, но да томе сметају империјалистичким тежњама Италије на источној јадранској обали; отуда конфликт око Далмације, Истре и Горице. Цвјетиша је похвалио ортодоксне италијанске социјалисте који су рачунали на Јадрану само са Трстом; соција-

⁴⁵ La National suisse 8.VII 1916, № 158.

⁴⁶ ASMAE, Arc. pol. 1915—8, fasc. XVII, 26.VII 1916, Берн. — О политичком раду са интернираним добровољцима на Липарима вид.: Б. Храбак, Супарништво... Историјски гласник 1962, 147—86.

⁴⁷ Исто, Берн 28.VII 1916, № 1700/199 А(МИД 51629), Сонинов телеграм бр. 12427 од 25.IX 1916 МУД-у.

листи-реформисти (Л. Бисолати), који су ту скоро ушли у италијанску владу, траже и западну обалу Истре до Пуле, а са реформистима се слажу либерали демократи; део демократа захтева целу Истру а можда и Ријеку, али не и Далмацију; либерална партија мисли на окупацију северне Далмације до Задра, а националисти и империјалисти проповедају да границу са Србијом треба успоставити на Неретви. Цвјетиша је сматрао да би се Италији могли препустити Трст, Пула и Ријека (само лучки градови).⁴⁸

У Лозани је у другој половини 1916. одржана конференција народности. У име потчињених Југословена на скупу је учествовала делегација Југословенског одбора, чији је члан Јован Бањанин (хрватски Србин) дао изјаву намењену швајцарском новинству. У њој је рекао да су представници аустроугарских Југословена потпуно солидарни са народом Србије и имају непоколебиву веру у силе Споразума, од којих, као и остали потлачени народи, очекују остварење народних жеља; те жеље су оне које је дефинисао Југословенски одбор у свом меморандуму од 15. маја 1915. године.⁴⁹ Изјаву је требало дати утолико пре што је то време римска *Идеа национале* ружно писала у погледу Југословенског одбора и нарочито о југословенској идеји и аспирацијама Југословена. На један такав напис (10. октобра) делегација Југословенског одбора у Женеви је (12. октобра) одштампала протест који су потписали: Ј. Бањанин, М. Сршкић, Н. Стојановић, И. Мештровић, Ј. Газари, Г. Грегорин и Д. Тринајстић.⁵⁰

Чланови Југословенског одбора и други политички активисти укључили су се и у питање о југословенским добровољцима. У Добруци је, наиме, крајем лета 1916. прва српска добровољачка дивизија, са великим процентом Босанаца и Херцеговаца страдала иако се одлично држала а, према мишљењу Одбора, није било ни потребе да се тамо употреби. Никола Стојановић је поводом тога интервенисао у руском посланству у Берну, да се убудуће више штеде Срби и остали Југословени. У разговору са Стојаном Протићем, познатим радикалским прваком и бившим министром, у Кану (јужна Француска) Никола Стојановић је наводио да многи Босанци и Херцеговци у емиграцији почињу да сумњају у ослобођење југословенских крајева и предлажу посебну босанско-херцеговачку акцију. Протић није реаговао на постављено питање и изнесену тезу ни априла 1917, кад је, већ као кооптиран члан Југословенског одбора (на захтев Н. Пашића) прошао кроз Женеву. Помоћник Н. Стојановића а у не-

⁴⁸ La Tribune de Genève 11.VII 1916, № 163.

⁴⁹ Б. Лазаревић, *Југословенски документи*, 48.

⁵⁰ L'idea nazionale (Roma) 10.X 1916, 2; Б. Лазаревић, н. д., 48.

ким акцијама (добровољачко питање, „Просвјета“) и главни чинилац био је Перо Слијепчевић, лепо писмен и савестан.⁵¹

Чарка с *Идеом национале* претила је да изазове дубљу огреботину. Римски лист, не наводећи извор, донео је неистину да се женевски огранак Југословенског одбора залаже за решавање југословенског питања у оквиру аустријског тријализма, јер да се дошло до закључка да није могуће створити српску краљевину у коју би ушле све југословенске области Двојне монархије, а и да је уопште тешко да се мале државе одрже као независне. Чланови Одбора су негирали да постоји неко институционално Одборово тело у Женеви, те да ни такво непостојеће тело ни чланови појединачно нису дали наводну изјаву. *Србија*, која је такође објавила протест, назвала је римски лист не само империјалистичким него и јавним органом који се служи нечасним средствима, па људе који су морали бежати из Аустро-Угарске везује за њу.⁵² *Идеа национале* је затим разљућене Југословене упутила на ђолитијевску торинску *Стампу*, која је прва донела односну вест, а за право Италије на Далмацију уредник *Србије* је упућен на миланске говоре Бозелија, које — према *Идеи* — „професор Марковић није добро схватио“.⁵³

Мештровић је поставио питање понашања црнорукашких експонената према Југословенском одбору на женевској седници Одбора због навода о Одбору београдског новинара Свете М. Јакшића, пријатеља „Црне руке“. Мештровић је о томе обавестио министра грађевина М. Драшковића а овај је поверљиво послао акт 2/15. октобра председнику владе, али не због Јакшића (који није био непријатељ самосталаца) него због Лазице Марковића, радикала. Лазица је правдао Јакшићев „противдржавни поступак“: да Јакшић има великих способности, и као да није крив за оно што је у своме прогласу написао о Југословенима, јер је био необавештен, већ је кривица до оних који га нису довољно обавештавали и његове способности боље искористили. Драшковић је о томе обавестио свог партијског друга Љ. Давидовића, ресорно надлежног за професора Марковића, а затим је тражио интервенцију председника владе. Истога дана Пашић је наложио да Л. Марковић изјави шта је доиста рекао и да објасни какве су га при томе побуде руководиле, а потом је истога дана дописао: „Да би се добила права слика о нашој колонији у Женеви и њиховим препиркама и доставама једних против других, и сазнало право стање ствари, одређујем др Др. Стевановића да оде у Женеву и да испита ову доставу. Затим да сазна је ли доиста др Ла-

⁵¹ Н. Стојановић, *Младост*, 138, 159.

⁵² *Bulletin du Bureau de presse serbe à Genève*, № 33, 14.X 1916, 1; *La Serbie* 2/15.X 1916, 1; Преглед стране штампе (Женева) бр: 31 од 22.X 1916.

⁵³ *L'Idea nazionale* 28.X 1916, 1; Преглед листова (Женева) бр 402, стр. 1—2; Преглед стране штампе бр. 33 од 5.XI 1916, 4.

за Марковић играо у јавном локалу 'танго' ".⁵⁴ Јакшићев меморандум из лета 1916. није сачуван у српској дипломатској грађи и у материјалима Одбора, него само постоји његово накнадно француско циркуларно писмо (од 12. марта 1917) у црнорукашком духу без помињања Југословенског одбора. У том писму, састављеном у Женеви, он обухвата односе официрске клике и владе односно регента Александра у времену од јануара до средине марта. У том писму пошао је од констатације да је јануара 1916, „после потпуног пораза Србије”, избило оштро незадовољство у официрском кору и међу грађанским избеглицама против Пашићеве владе. Незадовољан је био и регент Александар који је пред Скадром затражио Пашићеву оставку; Пашић је обећао да ће је дати. Међутим, управо те ноћи су тројица лекара извела тешку операцију над регентом (на мошницама), те је он две недеље био прикован за постељу. Пашић се завукао у скадарско склониште и ћутао је. Незадовољство је потом кулминирало на Крфу између 15. и 20. марта, кад је изгледало да ће доћи до побуне. Почело се комбиновати о новом кабинету и погледи су били упрти у популарног војводу Живојина Мишића. Пад владе је, међутим, одложен због регентовог пута у Париз и Лондон а затим због припрема за постављање солунског фронта. Јакшић је своју брошуру послао у Торино потпуковнику Јеврему Поповићу, кога је сам регент послао у једну војнотехничку мисију. Он је слао брошуре на Крф и у Солун. Кад се то сазнало, влада је одлучила да онемогући потпуковника. По овлашћењу Пашића, министар унутрашњих дела Љ. Јовановић замолио је италијанску владу преко италијанског посланика на Крфу да лиши Слободу Поповића као аустроугарског шпијуна. Ова је то учинила, али у потпуковничковој хотелској соби нису нађени примерци брошуре. То је било 8. септембра, а двадесет дана касније почело је хапшење „црнорукаца” у војсци; Јакшић је поменуо да је у тој акцији и ректор Београдског универзитета Слободан Јовановић склоњен из Солуна на Крф, где је стварно био интерниран.⁵⁵

Вероватно је имала солунску провенијенцију вест *Идеје национале* да се аустроугарска пропаганда спроводи међу швајцарске Југословене преко Јакшића. Том агитацијом били су обухваћени и швајцарски Црногорци, којих је по разним градовима конфедерације било око 130 и који су представљали политичку опасност за Савезнике. Аустроугарски агенти били су стационарни у Женеви, Берну, Цириху и Луцерну и у њиховом раду сурововали су, наводно, југословенски емигранти и функционери аустроугарске дипломатије.⁵⁶

⁵⁴ Архив Србије (у даљем тексту: АС), Политичко одељење 1916 (у даљем тексту : ПО 1916), фасц. V, акт министра грађевина Пов. бр. 7662 од 2/15.X 1916.

⁵⁵ АС, Строго поверљива архива, фасц. XI, К. Пов. бр. 330, др С. Грујић из Берна 22.III/4.IV 1917.

⁵⁶ *L'Idea nazionale* 7.II 1917, 4 (допис из Женеви од 6. марта).

Кад је реч о Свети Јакшићу, Југословенском одбору и српској влади, италијанска обавештајна служба је средином марта 1917. дошла до закључка да су се чланови Југословенског одбора и српски кругови у Швајцарској нагодили у општем приближавању Одбора српској влади, с обзиром на смањење субвенција које су одборници примали из Америке. Као носиоци компромиса означени су А. Трумбић, вајар Мештровић и др Франко Поточњак (означен као Перван, из Сплита). Такав развој ствари омогућио је инфилтрацију србијанских елемената у Одбор, и то тако рећи аутоматски (алузија на улазак Протића у Одбор). При томе је српска влада, тобоже, пристала на очување индивидуалности и карактеристика сваког рејона, под политичком управом Србије; ипак, у процесу приближавања јавиле су се две посебне тенденције — једна је водила југословенској федерацији, а друга Великој Србији. Политичко убацивање „Црне руке” (свакако преко масонерије) у редове Одбора је осуђено, те је споразумевање могло даље да напредује. Све је то био обичан неискрени компромис, који не би имао никаквих ефеката у случају победе Централних сила и лошег закључивања мировног уговора. Италијанска обавештајна служба је закључила да том споразумевању није била страна Аустро-Угарска, која је била заинтересована да се ликвидира „Црна рука”. Нови несхватљиви обрт италијанских обавештајних реферата начињен је прихватањем србијанске тврдње да је црнорукачки лаудатор Света Јакшић аустрофил, који не само што је био против политике Пашићеве владе и Савезника него је очекивао промену у држању Аустро-Угарске према свесловенству. С обзиром на развој односа између Југословенског одбора и Српске стране, италијанска шпијунажа је тврдила да су агенде српске владе према Одбору у Швајцарској скинуте са Боже Марковића, као познатог присталице идеје Велике Србије, на професора М. Грола, који је водио Пресбиро при српском конзулату у Женеви; Марковићево смењивање, међутим, није значило и његово ражаловање, јер је Марковић заузео позицију незваничног инспиратора женевског огранка. Југословенски одбор у Швајцарској је компромитовала једна околност: наводни секретар огранка, неки Мувиц (?), Јеврејин мађарског порекла из Србије, добио је дозволу аустроугарског посланства у Берну да оде у Србију. Поред тога, наведена је једна бедна фракција швајцарских Југословена, у пуној супротности са идејом федеративне Југославије, помагана од Србијанаца, мада су ти људи раније припадали аустрофилској тенденцији (франковци!) и манифестовали су приврженост свесрпској замисли. Југословенски емигрантски елементи су страховали од превласти Србије и фанатизма њених националиста, због чега би се могло за кратко време догодити да се униште традиције, култура и одлике других државноправних јединица а да се због српског милитаризма изазове нова опасност по мир у Европи. У српским колонијама у

Швајцарској, према италијанским доставама, преовлађивали су црнорукачки напредњаци и они радикалски сегменти који су били блиски „Црној руци”, те су се припадници те две супарничке странке зближили; та „лига” показала се спремном за отпадничку политику, јер је била свесна да није без утицаја. Нова оријентација српске политике према Одбору водила је припремању политичке основе за уједињење у случају Антантине победе, кад би превласт Србијанаца била апсолутна у југословенској федерацији, али и да се преко југословенске браће обезбеди место у случају ратног успеха Централних сила. Југословенска федерација би претпостављала извесну управну, финансијску и политичку аутономију али би носила име Србије, која би водила заједничке државне послове. У случају победе Централних сила, Србијанци би се у новој хабзбуршкој заједници, уређеној у облику тријализма, удружили са осталим Јужним Словенима Монархије, те би уживали повластице федералне јединице, која би можда ипак остала подложна круни св. Стефана (субдуализам!). Према томе, компромис између Србије и Југословенског одбора био је бивалентан. Црна Гора би, по тој нагодби, била анкетирана у југословенску целину, како би се, поред осталог, спречило деловање италијанског империјализма.⁵⁷

Ови подаци из средине марта 1917, можда искривљено, говоре о разговорима уочи сазивања крфске конференције. Занимљиво је да је састанак првака југословенске стране са сународницима саветовао још јула 1916. лозански професор Рудолф А. Рајс, велики српски пријатељ, и то тако да састанак буде усмерен на решавање односа с Италијанима; јавне декларације не би биле обавезне, него би требало да се лично упознају интелектуалци двеју југословенских средина. Ф. Супило је чак тврдио, мада је тада говорио да дели мишљење италијанске владе, да је један од италијанских министара без портфеља био горљиви присталица „Велике Србије”, којој би требало препустити целу источну јадранску обалу. Такав би састанак, према масону Рајсу, имао да послужи да се приђе стварању савеза између Италије и Југословенâ. Једно од два питања која би одмах морала да реши италијанска влада било је да се врате Србији заробљеници који су прихваћени у Албанији приликом евакуације; друго би било да се отпусте заробљеници Словени, па и Далматинци, који би желели да ступе у српску војску, или да се образује посебна легија на италијанском ратишту, слично јединицама које су већ формиране у Одеси у саставу руске армије. Италијанско посланство у Берну, које је очигледно контактирало са Рајсом, смат-

⁵⁷ ASMAE, passo 181, fasc. XVII, № 594—158, Берн 26.III 1917, МИД 22399.

рало је да би се прво питање одмах могло решити без икаквих опасности по Италију.⁵⁸

Србији је на македонском бојишту био потребан сваки војник. Српска народна скупштина, сазвана за 10. септембар, имала је да одмери казне дезертерима, који су се у великој мери заклонили у Швајцарској.⁵⁹ Карло Сфорца са Крфа обавестио је Конзулату да се окупацијске *Београдске новине* масовно продају у Женеви и Цириху, чиме се утиче на свест србијанске емиграције.⁶⁰

Навод италијанске обавештајне службе да су јужноамерички финансијски извори Југословенског одбора нешто пресушили у другој половини 1916. године изгледа да су тачни. То можда илуструје и следећи навод. Трећег октобра 1916. председник Југословенске народне одбране из Јужне Америке, Пашко Бабурица, примио је од Мештровића и Јулија Газарија апел да се помогну студенти, особито они из Далмације и Хрватске, који су у Швајцарској наставили студије; неки су се прихватили књиге јер нису могли добити чак ни запослење као мануелни радници; на то је Газарију у Женеву упућено само 200 фунти стерлинга.⁶¹ Иначе, женевски чланови Југословенског одбора одржавали су везе са јужним Пацификом још октобра 1915, кад је из Женеве кренуо преко мора Љубо Леонтић, који је и спровео провинцијалну организацију југословенског покрета у андским земљама. Маја наредне године из Женеве је стигао у Антофагасту Милостислав Бартулица, који је преузео уређивање тамношњег листа *Југословенске државе*.⁶² Југословенска организација из Буенос Аиреса упутила је апел југословенској јавности Америке јануара 1917. за сакупљање прилога за чланове Уједињене југословенске омладине који су успели да преживе ратне опасности и налазе се у Швајцарској да би завршили студије.⁶³

Српски кругови у Женеви примили су гласове о ослобођењу Битоља са великим усхићењем, али потом се јавило огорчење, јер се чуло да је тај успех скупо плаћен животима српских војника, који су много умирали и од заразних болести. Извесна деморализација у борачким редовима настала је кад се видело да се линија фронта не миче и да скоро неће доћи до ослобођења земље. Пашић је одмах после заузећа Битоља јавио народним

⁵⁸ Исто, рассо 183, fasc. R. Reiss, Бернско посланство № 1761—500 А, 28.VII 1916, МИД 51630. О Југословенима заробљеницима и добровољцима у Италији вид.: Б. Храбак, Југословени заробљеници у Италији и њихово добровољачко питање 1915—1918, Нови Сад 1980, 5—234.

⁵⁹ ASMAE, Arc. pol. 1915—8, рассо 183, fasc. III, № 228/39, К. Сфорца са Крфа 21. VIII 1916 (МИД 58235).

⁶⁰ Исто, К. Сфорца са Крфа 7.XI 1916.

⁶¹ Архив Југословенске Народне Одбране из Јужне Америке, књ. I, Загреб 25. VII 1934, 119—20.

⁶² М. Paulová, н. д., 229, 233.

⁶³ Архив Југословенске народне обране из Јужне Америке, књ. III, св. 10, 25.XII 1934, 311—3.

посланицима и у Женеви да се спреме на пут да не би закасни-ли на скупштинске седнице у Битољу. Но, ускоро се престало да говори о скупштинском сазиву, а добри познаваоци македонског терена опомињали су да би град могао бити и изгубљен, ако генерал Сарај не би заузео и висове северно од града.⁶⁴

Дуготрајан рат без изгледних решења унео је деморализацију и у дубокој швајцарској позадини. Неки емигранти, у првом реду Босанци, постали су нестрпљиви. Никола Стојановић је за Сретење позвао на састанак у Женеву виђеније људе из Босне и Херцеговине ради послова који се тичу њихове уже домовине. Српски посланик из Лондона Ј. М. Јовановић одмах је телеграфисао Пашићу да таква одвојена акција Срба може бити незгодна „с обзиром на рад Талијана и Аустријанаца у последње време и на осетљивост Хрвата”.⁶⁵ Исти дипломата је забележио у свом дневнику (10/23. јануара) да је Д. Васиљевић писао Н. Стојановићу да не држи планирани састанак са земљацима, јер се то може криво тумачити са југословенског становишта и са становишта Србије, јер би се на састанку говорило и о Црној Гори као и због тога што Италијани и Аустријанци могу послати на састанак своје људе.⁶⁶ Млађи Босанци који су докторирали на швајцарским универзитетима тражили су српско поданство и нудили су се у српску државну службу али не и на фронт. Тако је, на пример, поступио (26. јануара 1917) млади Бањалучанин Светозар Стричевић, циришки доктор права. Меродавни српски чиниоци у земљи под Алпима, посланик Грујић, женевски конзул Никола Петровић и полицајац Манојло Лазаревић предлагали су да Стричевић остане у Женеви, где је врло користан; предложено је да ради као службеник министарства унутрашњих послова, у пасошкој служби, јер је познавао своје земљаке а био је повезан са српском полицијом и пре дипломирања, те је као српски обавештајац био денунциран властима у Цириху, па је морао да напусти град.⁶⁷

Ускоро је Женева постала значајна и кад је реч о Црногорцима. Швајцарска је за Црногорце још више него за Србијанце била погодна не толико школовања ради него да би се у њој заклонили, јер црногорске војске од краја 1915. није било. У Швајцарској је у јесен 1916. постојао један црногорски комитет под председништвом Лазара Мијушковића, првог емигрантског министра-председника краља Николе; чланови комитета били су: Ђиновски (из Лугана), Вучанов (?), инж. Павле Поповић (брат Јована Поповића) из Цириха, Душан Вучинић (из Лозане), два Лаиновића и Викторовић из Женеве. Комитет се, према црно-

⁶⁴ Преглед листова 6/19.I 1917 (Тагеспост 14.I 1917).

⁶⁵ АЈ, 80, група: Преписка између Лондона и Париза, Ј. М. Јовановић из Лондона 20.I/2.II 1917.

⁶⁶ АЈ, 80, Дневник Ј. М. Јовановића, књ. II, 10/23.I 1917.

⁶⁷ АС, Југословенски одсек. фасц. X, Св. Стричевић из Женеве 26.I/8.II 1917.

горским и руским изворима, налазио у сталној вези са књазом Мирком те с аустроугарском и бугарском владом, при чему је као главни посредник иступао Павле, Поповић, који је имао везу и са Паризом. Око 1. децембра 1916. Комитет је држао седницу у Женеви, на којој је претресано питање о подели Србије још пре него што се непријатељства обуставе између Централних сила и Црне Горе.⁶⁸ Одмах после тога одржан је у Женеви и други састанак између Црногораца, Босанаца, Херцеговаца и Хрвата у циљу договора о будућој југословенској држави. Од Црногораца скуп су присуствовали поменути (Мијушковић, Поповић, Ђиновски, Викторовић, Лаиновић и Д. Вучинић). Њихова акција вођена је у договору са Бугарима. Никола Стојановић је хитно јавио Паризу да изгледа „да је Мијушковић недавно имао састанак са аустроугарским послаником у Швајцарској, у једном хотелу у Монтреу”. Резултат тих договора био је меморандум упућен аустроугарској влади преко аустроугарског конзулата у Женеви; у поменутом документу потписници су тражили стварање једне југословенске државе на чијем би се челу налазио црногорски кнежевић Мирко, али под сизеренством куће Хабзбурга. Иако М. Веснић тој ствари није придавао већи значај, ипак је ствар дојавио Ке д' Орсеју. Кад је реч о Швајцарској, главни Пашићев дипломата на Западу, Веснић, тражио је од Н. Стојановића и српског посланства да га обавештавају о кретању Црногораца у Швајцарској и о њиховим договорима.⁶⁹ Мотрење на Црногорце стављено је у дужност делегату српског министарства унутрашњих послова у Швајцарској Манојлу Лазаревићу. Његов агент, полицијски писар Владимир Недељковић реферисао је следеће: јак покрет Црногораца у Женеви, према исказу неколико црногорских ђака, помагала је црногорска влада, и то да се ради међу Босанцима; ове је требало напутити да траже самосталну Босну, односно да се Босна и Херцеговина сједине са Црном Гором под круном краља Николе; ту концепцију су помагали Аустријанци у Швајцарској, свакако са знањем своје владе. Црногорским студентима је британска влада или неки енглески одбор слао новчану помоћ, но она је дељена и босанско-херцеговачким високошколцима, ако се прикључили групацији; издржавање је месечно износило 150 до 200 франака, што је за младе људе било више него пристојно. За узврат, Босанци су били дужни да пишу својим рођацима и друговима по аустријским универзитетима да утичу на босанске Србе, Хрвате и Муслимане да одрже митинге и да аустријској влади поднесу представку да се питање Босне реши тако што би се спојила са Црном Гором, под управом књаза Мирка. О томе су јавно рас-

⁶⁸ АЈ, збирка Луке Пиштелића (грађа руског министарства иностраних дела), отправник послова у Берну Вибигов Нератову 20. XI/7. XII 1916, са бр. 810.

⁶⁹ АС, Црногорски одсек, фасц. I, Пов. бр. 8357, М. Веснић из Париза 25.XI/8.XII 1916.

прављали Немци у женевској кафани „Крокодил”, повлађујући Црногорцима.⁷⁰

Још пре тога, током новембра 1916. председник српске владе послао је два Црногорца студента у Женеву да међу црногорском омладином пропагирају идеју о спајању Црне Горе са Србијом. Пашић је из истих агитационих разлога настојао да преко Швајцарске ухвати везу са Црном Гором; те је нека жена (септембра 1916) са усменим порукама пошла преко Аустрије у родни крај. Децембра 1916. Светозар Томић је са Крфа, из Црногорског одељења Министарства иностраних дела, кренуо у Женеву да се упозна са радом на уједињењу међу Црногорцима. Кад је председник црногорске владе Андрија Радовић (29. децембра) поднео оставку, настали празан простор почео је двор попуњавати млађим људима, те је обновљен и лист „Глас Црногорца” и основан је Црвени крст у Женеви. Кад је после дужег натезања дошло (4. марта 1917) до првог састанка зарад организовања Црногорског одбора за уједињење Црне Горе са Србијом и осталим југословенским земљама, било је одређено да Женева постане званично средиште одбора. Пашић је Томићу наложио да Црногорски одбор што пре изађе на јавност са програмом и прогласом, да се покрене гласило а да се у Женеви организује пакетно одељење које би слало пакете интернираним Црногорцима.⁷¹ Прави Пашићеви људи међу Црногорцима били су Томић и Јанко Спасојевић. Још у току децембра, пре Радовићеве оставке, Пашићев експерт за арбанашке и црногорске послове, Тихомир Поповић, предузео је мере „за највећу јавност Спасојевића акције у Америци и Швајцарској, јер је у Француској немогуће”.⁷²

Никола Стојановић (у Женеви) држао је да је оставком А. Радовића црногорско питање постало актуелно па је тражио да се њему посвети већа пажња него дотад. „Сви морамо” — писао је — „то питање узети као наше унутрашње и тако га решити. То ће бити проба и за остале проблеме, који су у изгледу у увећаној држави”. Стојановић је замерао што је акција у вези с њим била дотад доцентрализована, вођена на много страна, „стога, на пример, ми данас у Швајцарској не можемо тачно установити ко и какву акцију води од Црногораца”. Он је 18. јануара 1917. јавио да су му људи причали да су у рукама имали спис, који су потписала 83 Црногорца и 23 Босанца и Херцеговца, који је у виду молбе преко аустроугарског женевског конзулата предат Бечу, да се, попут Пољске, омогући уједињење српских крајева под управом књаза Мирка. Вест из Лозане говорила је да се цела акција водила

⁷⁰ Исто, Пов. Ц. бр. 34 од 2/15.XII 1916, МУД МИД-у са Пов. бр. 286 од 30.XII 1916/12.I 1917.

⁷¹ Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 210, 211, 216, 318, 221.

⁷² АС, Црногорско одељење, фасц. I, М. Веснић из Париза 12/25.XII 1916, са бр. 192.

преко Бугара. У то време, после понуде Централних сила да се закључи мир и Вилсонове ноте, Н. Стојановић је скупио и обрадио аргументе за прикључење Босне и Херцеговине Србији у случају да дође до мировних преговора.⁷³

Црногорски Црвени крст у Женеви почео је функционисати тек средином марта 1917. Чланови његовог одбора били су: професор Вакета, народни посланик Симо Марић, директор банке Љубо Ђиновски, Никола Кнежевић и Љубо Рајовић. Сви су они били ватрени приврженици идеје о самосталности Црне Горе и противници уједињења Црне Горе са Србијом, те су сви потписали поменути меморандум аустроугарским факторима.⁷⁴

За то време званична Црна Гора је, тобоже, водила у Швајцарској преговоре с аустроугарским емисарима. То је *Идеа национале* демантовала. Исти лист је, међутим, скренуо пажњу да су у Женеви изашле две публикације које апсолутно имају обележје аустроугарске пропаганде, што је публиковао Света Јакшић, бивши директор београдске *Штампе*. Појачана аустроугарска обавештајна делатност довођена је у везу са жељом да се нађу саговорници за уговор о аустроугарској анексији окупационе зоне у Србији Двојној монархији.⁷⁵ Италијански агенти су били врло ласкави према Србијанцима 1916. али ови нису били подлегли док су Црногорци па и аустроугарски Југословени обрађени.⁷⁶

О емиграцији у Женеви написао је реферат (22. фебруара/7. марта 1917) Божја Марковић. Писао је о успјеху и употребљивости „Југословенског билтена” на француском језику. Милан Грол је почетком марта 1917. завршио рукопис књиге о Бугарима, која је послата на превођење и штампање у Лондон. Уредник *Газет де Лозан*, Мире, саставио је уводни чланак о црногорском краљу; основицу је чинио исказ за оставку. А Радовића. Поред *Београдских новина* и аустроугарских гласила, и бугарске новине су почетком марта почеле да доносе изводе из Јакшићевог памфлета. Јакшић је почетком последње фебруарске недеље дошао у француску и руску агенцију, те је говорио против српске владе, њене унутрашње политике и другог. Истога дана у те агенције одлазио је и М. Чемеркић из Српског прес-

⁷³ АЈ, 80, група: Преписка лондонског посланства са члановима Југословенског одбора, Н. Стојановић из Женеви 5/18.I 1917 писмом.

⁷⁴ АС, Црногорско одељење, фасц. I, Пов. II, бр. 258 од 23.III/5.IV 1917, МУД Пашићу, из Солуна 7/20. IV са Пов. бр. 565.

⁷⁵ L'Idea nazionale 1.II 1917; Преглед листова бр. 192, 28.I/10.II 1917, 1.

⁷⁶ Ј. Томић, *Југославија у емиграцији*. Писма и белешке из 1917, Београд 1921, 82. — Једна група присталица краља Николе у Женеви, две у Паризу и три у Риму (Б. Храбак, *Борба између црногорског двора и српске владе око образовања црногорске војске и око добровољаца 1916—1918. године*. Историја XX века, књ.: VI, Београд 1964, 175).

биоро, да протури чланак о одлуци сарајевског касационог суда у вези са бањалучким процесом велеиздајницима.⁷⁷

Пред фебруарску револуцију огранак Југословенског одбора у Женеви и његова пропаганда били су већ потпуно стабилизовани. При томе су Далматинци гледали да имају своје представнике у Паризу, Лондону и Женеви и да полако преузму послове у своје руке.⁷⁸

То је било стање с обзиром на Црногорце и друге Југословене у Швајцарској, говорећи о општој проблематици њиховог боравка и рада.

II — Рад и орјентација студенских друштава у швајцарским универзитетским средиштима

У Швајцарској радило је пет универзитета — два на француском (Лозана, Женева) и три на немачком језику (Цирих, Базел, Берн). Југословени нису били једнако заступљени у поменутих средиштима; у Берну их готово уопште није било. Међу масом младих, по животном статусу привилегисаних људи, било је различитих политичких назора. Италијански обавештајци су тврдили да је аустроугарски Србин Красојевић представљао црно-жутог агитатора у југословенском омладинском покрету у Швајцарској и да је још почетком 1916. изјавио да српски радикали неће учествовати у стварању Југославије.¹ Јула исте године муслимански студенти родом из Босне и Херцеговине поздравили су изјаву великог шефа Меке који је словио као сувремени учитељ ислама, а који је дао подршку арапским устаницима против Турака: у исто време није одобрио фетву о цихаду која је издата у Цариграду, јер да стање ислама није било ничим угрожено да се објављује рат.²

Поред студената који су и до рата студирали у Швајцарској и Италији, у Женеви и у другим универзитетским центрима земље нашли су се и студенти са стране, на пример из редова ослобођених заробљеника у Србији, који су при повлачењу најпре дошли у Италију, али су се из ње одмах изгубили, да не би, нарочито Далматинци, били интернирани. Они који су дипломирали или нису имали могућности да наставе студије, у лето 1916. били су спремни да се ставе на располагање српској влади, па и да оду на ратиште. Божа Марковић тражио је од министарског кабинета на Крфу средства и предузимање других мера да се омогући пребацивање тих људи на Крф. Тиме би се прекинула

⁷⁷ АС, Југословенски одсек, фасц. I, Пов. J. бр. 256.

⁷⁸ АЈ, 80, Дневник J. М. Јовановића, књ. II, 16.II/1.III 1917.

¹ ASMAE, Arc. pol. 1915—8, рассо 181, fasc. XVIII, № 27—22/С, Рим 26.II 1916.

² Преглед листова (Женева) бр. 245 од 28.VI/11.VII 1916, 6.

наклапања како аустроугарски Југословени неће на бојиште, а постојећа средства би се лакше расподелила високошколцима које је још требало збрињавати јер нису окончали школовање. Тих омладинаца за Крф било је тада 20, највише Далматинаца, свршених техничара, правника и других.³ Међу југословенске академске омладинце убацивали су се нарочито агенти Бугари и Пољаци. Малобројни србијански Јевреји су сами успоставили контакте с аустроугарским дипломатским представништвима. Такав је, на пример, био Леон Јицхак Мандиловић, који је живео у најбољим односима с аустроугарским конзулатом у Женеви. У Лозани је студирао и Мештровићев нећак, који је стварно пазир на Црногорце и Југословене из Аустро-Угарске који нису одобравали образовање Велике Србије.⁴

Још почетком марта 1917. члан Југословенског одбора Нико Жупанич дочуо је да у Цириху постоји друштво аустроугарских Југословена у коме вршљају Црногорци — студент Кривокапић и инжењер Павле Поповић. Жупаничев повереник, неки Далматинац, установио је да није реч о аустрофилском удружењу, него о пропаганди у корист краља Николе, уз подршку Италијана. Поменути Поповић јавно је ружио и псовао Србију и њену политику, која иде за тим да се осталим југословенским земљама наметне српска управа и да Србијанци загосподаре Црном Гором и Хрватском, мада народ у тим земљама жели да остане свој на своме. Кад је реч о италијанској пропаганди, ту су најмање отпорни били Црногорци. Академичари али и остали емигранти сва три „племена” жалили су се Жупаничу да господа у Женеви и сувише мало брину о њима и да моле да званична и полувзванична лица бар мало узимају у разматрање њихове представке и молбе. Жупанич је налазио да би „свакако било добро да наши „људи” из Женеве неки пут пођу у народ, јер политика је живот који струји и креће се; само бирократски не да се политика волити”. Универзитетска омладина у Цириху разилазила се ол програма женевских студената, који су, као и други виђенији пребези, тражили унитарну државу са истим правима и дужностима за све. За те идејне несугласице београдски Словенац је окривио „антагонизам између неких вођа у Женеви и Цириху”, а разлог је налазио и у делатности Црногораца; у круговима спорења налазио се и „Густинчич, који је већ доста стар да буде паметан”.⁵

У Швајцарској а особито у Женеви Србијанци и аустроугарски Југословени па и високошколци живели су раскаланим животом, не долазећи на предавања и без икакве контроле.

³ АС. Југословенски одсек, фасц. V, Пов. бр. 6463, Б. Марковић 30.VII/12.VIII 1916.

⁴ ASMAE, Arc. pol. 1915—8, passo 180, fasc. XVII, Notiziario serbo-montenegrino.

⁵ АЈ, 80, група: Преписка између лондонског посланства и Југословенског одбора, Н. Жупанич из Женеве 25.II/10.III 1917.

Зато је полицијски инспектор Манојло Лазаревић тражио од свог ресорног министра а овај од министра просвете да се образује један одбор који би сачињавали универзитетски и остали професори, иначе без икаквог посла, са дужношћу да воде евиденцију о ђацима и да припазе да ови посећују часове и полагају испите. Љуба Давидовић је одговорио да је тражио поменути надзор над понашањем студената још кад је пре годину дана посетио Женеу; на службену доставу предузео је потребне кораке.⁶

„Југословенско академско удружење Штросмајер у Цириху” постојало је и пре 1914. и његови чланови су радили на међусобном упознавању припадника југословенских „племена” и на припремању чланства за рад на југословенском културном уједињењу. Кад се заратило, студенти су као војни обвезници позвани под оружје и рад друштва је замро. Кад се крајем 1916. и почетком наредне године у Цириху окупио приличан број слушалаца, поникла је мисао да се асоцијација обнови и рад настави. Тако је јануара 1917. одржано неколико претходних састанака, на којима је извршено конституисање управе. Седнице су од тада држане двапут месечно. Одмах је решено да се са програмом удружења упозна сва академска омладина Југословена у Швајцарској, да би се и она слично организовала и окупила око „Штросмајера”; после је требало представити свету принципе младе генерације југословенских интелектуалаца на основу којих би се обавило уједињење свих делова југословенства. Као прво- требало је позвати на другарски разговор студентско друштво „Вилу” из Женеве, а затим би се обухватила универзитетска омладина Југословена у Лозани, Берну и Базелу, те организовао конгрес, на ком би се израдио програм, који би био упућен владама Србије и Црне Горе. Студентско друштво „Вила” из Женеве није пристајало на овакав редослед ствари, него је тражило (30. јануара) правила „Штросмајера”, док је правила своја обећало тек кад се штампају; били су и против тога да „Штросмајер” иступи пред јавност са својим манифестом, тражећи да се и он претходно заједнички усагласи. У одговору (22. фебруара) удружење из Цириха је изјавило да је његов програм онај који је на Видовдан 1914. усвојен у Бечу, кад су била присутна преко представника сва студентска друштва Југословена из Загреба, Београда, Прага, Пеште, Брна, Беча, Граца, Инсбрука, Кракова, Черновица, Берлина и Минхена, као и организовани матуранти из Словеније, Хрватске, Војводине и Босне; тај заједнички програм не би се могао мењати на основу појединачних споразума; тврдило се да је тај програм прихватила универзитетска омладина три друга центра и да се управа нада да се у том погледу неће друкчије понашати ни „Вила”, која је пре

⁶ АС, МУД, Избегличка архива, Пов. бр. 582 од 7/20.III 1917, Љ. Јовановић Љ. Давидовићу.

рата заиста југословенски наступала; тај програм одговара изјавама српске владе, регента и војних врхова Србије и свих пријатеља Југословена. Предложено је да се у Берну ускоро одржи заједнички састанак удружења свих универзитетских средишта преко делегата по предложеном кључу, како би се програм колективно прихватио а затим обзнанио. Негативан одговор је „Вила” дала 4. марта, јер да програм „Штросмајера” није баш сасвим онај програм из 1914, а и да је тај програм превазиђен јер је настао у земљи са ограниченим политичким правима. „Вила” се у ствари није слагала са примесам федерализма из програма 1914, него је стајала на унитарним ставовима, сматрајући да су важније личне слободе него гаранције за одржавање „племена”; односно да за време рата борба треба да се води само за ослобођење и уједињење, а после се могу поставити питања унутрашњег уређења, на којима иначе инсистира и програм из 1914; у условима рата треба прихватити само оно на чему се сви слажу, а то је сада само питање ослобођења и уједињења. Идеја о заједничкој конференцији је прихваћена, али је тражено да се скуп одржи не у главном граду земље него у Женеви; кључ за учешће био би друкчији: на сваких десет уписаних чланова удружења по један кандидат. По том је управа „Штросмајера” закључила да „Вила” жели да омета програм рада, на шта је указао и члан управе „Виле” Никола Смодлака.⁷

Одговор „Штросмајера” од 13. марта био је опширан. У њему се тврдило да је програм из 1914. прихваћен без и најмање измене, а био је најлибералнији без обзира на политичку стварност Аустро-Угарске; на његовом дефинисању веома се ангажовала и омладина Београда и слободне либералне Србије; анализиран је захтев „Виле” за стварањем „независне државе”, те је лако закључено да то свакако тражи и „Штросмајер”, но термин „једна независна држава” била је замена за унитаристичку државу, који појам није био популаран; није прихваћена сугестија да у фази борбе за државу не треба говорити и о њеном уређењу; одбијена је као неумјесна примедба да није довољно наглашен моменат уједињења; Берн је предложен као град свима најближи, те би били мањи путни трошкови, док је свима познато да је рад и других југословенских асоцијација у Женеви ометан; у погледу слања делегата, остало се на начелу да је важан став целих организација, а не на брзину уписан број наводних чланова друштава. Пуних месец дана после тог одговора „Вила” се ни-

⁷ Југословенско академско удружење „Штросмајер” у Цириху. Извештај о раду за организовање југословенских академских омладина у Швајцарској, Женева 1918, стр. 1—2, 6—11 (у АС, Југословенски одсек, фасц. V, Пов. Ј. бр. 2477 од 5/18.V 1918). — Управа удружења је у прилогу одштампала поздравни телеграм упућен балканској конференцији студентских удружења која је одржана у Паризу 25. јула 1916, који је телеграм федералистички интониран већ у својој првој тачки (Исто, 29—32).

је јављала, јер су у њој самој постојале несугласице због најављеног држања. Умешали су се и старији, званични представници Краљевине Србије. Тако, проф. Лаза Марковић, уредник „Србије“, био је против сваког самосталног рада југословенске академске омладине, те је преко „Виле“ гледао да закочи изјашњавање целе југословенске омладине у Швајцарској. Тек 15. априла нова управа „Виле“ предложила је директан разговор у било ком месту да би се уклониле несугласице. У међувремену на сцени се појавило и треће академско удружење Југословена — друштво „Скерлић“ у Лозани. Нова управа „Виле“ предложила је да се на конгресу размотре четири групе питања: програм целокупне југословенске омладине; да се спроведе организација југословенске омладине чиме би се постигла и идејна веза постојећих дружина; да се од 1. јуна покрене југословенски омладински лист; да се постигне договор шта да омладина ради за време рата а шта после њега. Главни организатори „Штросмајера“ плашили су се националистичких схватања великог броја учесника скупа, те су се одрекли конгреса у Берну (јер да о њему није постигнута сагласност), него су за директан предложени сусрет понудили сусрет свега по два представника трију постојећих удружења; сусрет би имао информативни карактер и имао би задатак да припреми планирани конгрес у Берну.⁸

После одговора друштва „Штросмајер“ опет је прошло месец дана без одговора. За то време у „Вили“ се водила жестока борба за позиције у председништву, те се одговор није ни могао дати. Најзад је надвладала разумна већина, те је за председника изабран Никола Смодлака, који је интензивирао покрет и ослободио га је спољних утицаја. Но, и ту са одговором није ишло лако. Седница нове управе одржана је 5. јуна, одговор је написан 8, али је на пошту бачен тек 13. Женевски студенти су били у предности кад је реч о организовању универзитетске омладине, јер људи из „Штросмајера“ дуго нису успостављали везу са људима из лозанског „Скерлића“. Женевски су, међутим, са њима били у добрим односима. На подстицај другова из Лозане и Фрибурга, управа „Виле“ је поново тражила да се заједнички састанак одржи у Женеви, те да се позову и студенти из Нојшатела и Фрибурга, где су биле неке више школе. Тај састанак имао би бити конгрес, а одржао би се 24. јуна; програм је требало ускладити на основу постојећих програма Женеве, Цириха и Лозане, тако да би студентска организација представљала само савез постојећих организација избегавајући у раду гласање, а ако би то било потребно, требало је сваком удружењу обезбедити једнаки број. Као организатор конгреса, „Вила“ је обећала да ће олакшати материјалне трошкове учесницима. Једна је ствар била некоректна: писмо није упућено на управу „Штросмајера“, него на његовог члана М. Живковића, који је требало да одгов-

⁸ Као бел. 7/II, стр. 11—18.

ори „Вили” о појединцима који би дошли на конгрес. Било је јасно да су у Женеви преовладала политикантски рачуни и да се ишло за тим да се „Штросмајер” као удружење заобиђе позивима појединцима.⁹

Видевши да „Вила” није слободна ни од спољних ни од унутрашњих партијских утицаја, управа „Штросмајера” обратила се колегама у Лозани, Берну и Базелу, дајући оцену да држање „Виле” чини немогућим заједнички рад. „Скерлић” је одговорио 21. јуна, позивајући академску омладину из Цириха на конгрес који би се одржао само три дана касније, 24. јуна у Лозани, где би сами, без претходно објављеног програма на самом скупу тај програм тумачили; „Вила” је осуђена због неактивности и игнорисања преписке. Позив за „Скрелић” потписали су Милосав Стојадиновић и Павле Вастајић. „Вила”, која није одговорила на писмо „Штросмајера” од 18. јуна, сложила се да конгрес организује трећи, тј. Лозана. Двадесет трећег јуна „Штросмајер” је јавио да не може доћи на пречац, те је тражио одлагање конгреса. Конгрес је ипак одржан 24. јула и о томе је управа циришког удружења обавештена телеграмом 24-ог. Сазивање конгреса на тај начин није било исправно, јер је конгрес уговорен без претходног споразума, самоиницијативно, без утврђеног дневног реда. На конгресу није било једнодушности, те је ипак преовладало мишљење да је конгрес требало одложити и боље припремити. Колико се ишло на јуриш видело се и из тога што је председавајући конгреса одбио да дозволи Николи Смодлаки да прочита део кореспонденције између „Виле” и „Штросмајера” како би се видело где су настали неспоразуми. У штампаном извештају, управа „Штросмајера” је протестовала што су конгресу присуствовале личности које нису припадале никаквој омладини, на пример, професор Лаза Марковић, као и неки други који су с њим дошли а који су били добро познати као противници југословенства. Ти људи су у Женеви фронтално напали удружење „Вилу” кад је за председника изабран Никола Смодлака. То су били „Проповедници племенске и покрајинске хегемоније и поштоваоци права песнице”.¹⁰

Притисак је начињен и на чланове „Штросмајера”. Тројица дотад активних чланова су већ 25. јуна обавестили управу да престају бити чланови друштва; они су били стипендисти српске и британске владе. Професор Марковић је успео у свом удару: мада на конгресу није постигнута сагласност па није ни резолуција усвојена, од председника конгреса начињено је „егзекутивно тело”, те је он сазивао седнице, позивајући на њих оне који су били погодни за такав рад, али је „Вила” као реализатор „егзекутивног тела” слала формуларе о чланству у таквом свешвајцарском студентском удружењу Југословена. Како резолуција

⁹ Исто, 18—25.

¹⁰ Исто, 25—27.

није донесена, ту су по самосталном избору назначена питања на која је требало одговорити. Према мишљењу управе „Штросмајера“, формулар је представљао „класичан галиматијас о државно-правним појмовима који су у стању да направе само они медицинари и филолози који о државно-правним и социјалним проблемима неће ни да знају ништа“. Због тога се чланство „Штросмајера“ није укључило у нову заједничку организацију.¹¹

Удар Лазе Марковића на студентском конгресу у Лозани 24. јуна 1917. није био изузетак у држању београдских професора према младим интелектуалцима. Постоји у том смислу акт професора Боже Марковића, самосталца, који је важио као кудикамо либералнији човек. Он је, наиме, 5/18. новембра 1916. поднео Пашићу извештај, на службени Пашићев захтев, о томе зашто је Владимир Черина под сумњом као југословенски радник. Марковић је објаснио да се сумња на Черину јавила у омладинским круговима још пре избијања рата. Омладинци су били подељени у две групе; прву су сачињавали Тин Ујевић, В. Гађиновић и П. Слијепчевић, а другу В. Черина и Д. Митриновић. Сумњу на Черину као неисправног јавног и националног радника први је набацио Ујевић. Оптужба и сумњичење Черине добило је још већег маха 1915. у Женеви. Тада га је јако оптуживао Драго Радовић, Невесињац, који је неколико месеци провео са Черином у интимном дневном а нарочито ноћном животу. Он је тврдио да га је Черина врбовао да заједно раде за Аустрију и да му је на рачун тога чинио разна обећања. Радовић је те понуде саопштио Слијепчевићу и Гађиновићу а ови Ујевићу у Паризу. Сумња је тада повећана и зато што је у Италију отишао без визирања пасоша у српском или италијанском конзулату. Кад је сазнао да је на њега пала сенка, Черина се вратио у Женеву и од Мештровића и Б. Марковића тражио да изведу Радовића на суд части. Радовић је пре тога прешао у Бордо и није имао ни жеље ни могућности да се враћа у Женеву. Како су Черини понестала и средства у његовом бурном и трошном животу, Марковић га је отпратио на Крф и тражио да му се не дозволи да са острва одлази без изричитог одобрења. Пашић је на основу извештаја дао налог да се на Черину мотри као на сумњивца.¹²

Иако је удружење „Вила“ заузимало унитаристички правац у решавању југословенског питања, оно је било напредно, изражавајући републиканско-социјалистичка расположења југословенске интелектуалне омладине у Женеви. Друштво је поздравило фебруарску револуцију у Русији слањем телеграма председнику Думе и министру Павлу Миљукову. То је учињено на састанку 2. априла, на коме су говорили Д. Љубибратић и Павле Бастајић, пледирајући у похвалама за републику. Полицијски

¹¹ Исто, 27—8.

¹² АС, Југословенски одсек, фасц. VIII, Пов. Ј. бр. 8182, Б. Марковић Н. Пашићу

инспектор М. Лазаревић је тим поводом обавестио посланика Грујића да „међу студентима овде провејавају и шире се идеје социјалиста и републиканаца”.¹³

О том студентском друштву студент Жарко Тадић, као постављени полицијски конфидент, почетком октобра 1917. поднео је извештај да „међу овдашњом омладином нема довољно правилног идејног рада”; млади људи се интересују јавним питањима, али су им појмови неразлучени. Разлика па и струје постоје, али нису дефиниране, тако да многи осцилирају. Већа струја „Виле” коју сачињавају Србијанци — по Тадићу — правилно је схватила друштвени рад, док је друга, можда из необавештености, са неповерењем гледала на Србију „и као да жели федерацију да би на тај начин обезбедила апсолутну једнакост свих југословенских провинција”. Независно од ове мањинске струје постојала је групација око часописа *Југославије*, која се залагала за федеративну државу, у којој би Србија „изгубила сваки значај”; та скупина је настојала да се увуче у свако удружење, и много је била гора него што би се закључило на основу писања часописа. Посебно је нагласио: „Извор средстава којим располаже ова последња група непознат је; њихов рад је више у сагласности са тежњама непријатеља и краља Николе него са нашим националним аспирацијама. Црногорски студенти врло су резервисани и пазе да се не замере краљу Николи, но тешко би се могло рећи да су непријатељски расположени према Србији. Како је у последње време неутрална и непријатељска штампа створила атмосферу „мира без победе”, чија би последица била, према томе, само рестаурација Србије са минималним повећањем према Јадранском Мору, то је ова група око „Југославије” и она с погрешним мишљењем из „Виле” почела да се обесхрабрује из страха да им повратак у Србију не буде онемогућен. Никола Смодлака тражи измирење, Косић и Стојадиновић полазе у Женеву да се правдају. Па чак и они који су раније били за Србију само умерено и који су се држали у експектативи, данас су у много већој мери одушевљени Србијом и почињу да напуштају своје резервисано држање”.¹⁴

Друштво „Штросмајер” о коме је детаљније говорено налазило се током 1916. и 1917. године под снажним утицајем агентуре краља Николе у Швајцарској. Краљеву партију представљао је инжењер Павле Поповић, који је усмеравао делатност друштва преко студената Црногораца, нарочито преко неког Кривокапића. Та фракција у удружењу је понекад самостално наступала у одбрану ствари црногорске династије, али се држала основног курса друштва који је био федеративна Југославија, са

¹³ Исто, фасц. V, Пов. Ј. бр. 308, Грујић из Берна Пов. бр. 356 од 22.III/4.IV 1918.

¹⁴ АС, Југословенски одсек, фасц. IX, без броја, Ж. Тадић из Женеве 21.IX/4.X 1917 МИД-у.

самосталном Црном Гором у њој.¹⁵ У Цириху је крајем јуна об-
разовано још једно друштво, под називом „Уједињење”, чија су
правила потписали као председник Бањалучанин др Светозар
Стричевић (тада већ у служби српске полиције), потпредседник
др Славољуб Перковић, секретари Милан Поповић (банкарски
чиновник) и Миодраг Живковић (кандидат тихнике) и благајник
Манојло Манојловић (студент права). Друштво је основано да
парира рад удружења „Штросмајер”, те су неки чланови управе
као Живковић прешли у ново удружење. Ово ново је преко Ст-
ричевића било директно под контролом полиције српске. Циљеви
друштва били су патриотски, а наглашено је да ће се они пости-
зати само културним радом. Иначе, правила друштва су станд-
ардна за такву врсту организација.¹⁶

Ситуација међу омладинским удружењима у лето 1917. на
заинтересован начин налази свој приказ стања у објављеним ус-
поменама историчара и академика Јована Н. Томића. За лозан-
ску дружину „Скерлић” рекао је да јој је на челу један српски
дезертер (= М. Стојадиновић), који се сав предао у руке Српс-
ког новинарског бироа и истакнутијих женевских Југословена. У
циришкој „Југославији” видео је прематоре омладинце (= В.
Фабјанчич), „где су и ноторни агенти краља Николе” (П. Попо-
вић). Тврдио је да је и „Вила” у рукама таквих и „њој је на че-
лу доскора био један дефрандант и дезертер” (= Никола Смод-
лака). Краљ Никола је слао новац агитаторима: „У то доба чи-
тава једна група младих и маторих омладинаца напушта зашти-
ту и оставља помоћ српске владе и одлази под заштиту и под
већу плату краља Николе. Изговор им је: да су шиканирани од
стране српске власти и да им се прети губитком плаћа и стипе-
ндија. У ствари хоће више пара и слободе, да што јаче размахну
по Србији и да се лакше удруже са дезертерима и дефранданти-
ма србијанским. Интересантно је да тако састављена група на
једној страни преузима најмучнију борбу против Србије, пори-
чући јој сваки културни и политички значај и борећи се за Ју-
гославију са седиштем у Загребу, на који преноси све што пори-
че Србију док на другој не прекида своје раније везе са Српским
Новинарским Бироом, у коме је седиште женевске секције Ју-
гословенског одбора”.¹⁷

За србијанску младеж Томић је закључио да има приста-
лица републиканских идеја, али много више неодређених, који
се повијају према разним утицајима емигрантске средине. У
прихватању републиканског државног уређења омладина је била
под утицајем старијих емиграната политичара „и као стиди се
да у идејама не изостане иза својих другова Југословена”. Од

¹⁵ АС, Црногорско одељење, фасц. I, српско посланство при црно-
горском двору, Пов. бр. 228, из Париза 19.VI/2.VII 1917.

¹⁶ АС, Југословенски одсек, фасц. V, без броја, Правила Југословен-
ског друштва „Уједињење” у Цириху.

¹⁷ Ј. Томић, н. д., 264.

тих србијанских омладинаца треба издвојити категорију „старијих недоучених ђака, бивших чиновника, државних и приватних, међу којима има свакојаких”. „Ту су се угурали дезертери и де-франданти, којима је Швајцарска, доиста, тихо пристаниште”. За младу генерацију Југословена из Аустро-Угарске академик је рекао да се „сва бави политиком” и да је већ у годинама. У домовини су „махом припадали елементу који је већином под утицајем старих, ради на разоравању Хабзбуршке Монархије. Политика, чијим су водама ишли, имала је карактер национално-револуционарни (. . .) Они су у рушењу Аустро-Угарске Монархије и у уједињењу племена гледали свој идеал. Преко тога ретко да је кад премашао њихов поглед”. Томић је налазио да „политички радници ових старијих на страни” (Југословенски одбор) подиже и такве посленике „који данас радо пружају руке кеси и представљају се као националисте, али ће на националном тлу проповедати екстремне идеје” (алузија на комунисту Вл. Фабијанчича). „Напустивши своје раније идеале и тражећи нове оријентације, ова група југословенских омладинаца, појачана другим, који с њом нису имали ничег заједничког сем што су имали исте заштитнике и учитеље, спојила се с оном србијанском, чије се незадовољство манифестује у републиканству. Сви скупа данас већ представљају једну групу, која иде правцем, који јој дају старци политичари, Србијанци и југословени, окупљени око Српског Новинарског Бироа и одсека Југословенског одбора у Женеви”.¹⁸

Видевши да омладина прима идеје старијих и да није довољна само мрежа плаћених омладинаца-доушника, угледници српске насеобине у Женеви, пре свега професори, почели су се наметати чланству „Виле” својим предавањима, која су дотле одржавали у оквиру „Просвјете”. Професор др Милан Грба (хрватски Србин, одржао је 10. јануара 1918. у ресторану „Ди Рон” предавање о значењу самоопредељења народа. Најпре је дао преглед развитка државних формација од најстаријих времена, уз истицање начела на којима су се државе одржавале. Потом је објаснио да је самоопредељење народа принцип помоћу кога силе Споразума желе да образују државе после рата. Најзад је говорио о практичној примени тих одредница у стварању будуће државе Срба, Хрвата и Словенаца. После предавања, које је пажљиво саслушало преко стотине присутних, настала је дискусија. Први је реч узео штампар Јерко Дорбић, који је замерио предавачу што није говорио о политичким моментима који могу ометати настанак државе СХС по начелу самоопредељења народа; предавач је одбио приговор, рекавши да је имао намеру да изложи чисто теоријску страну. Доцент Београдског универзитета Јевто Дедијер је захвалио предавачу на труду и предложио је да се предавање тиска. Потом је студент Александар

¹⁸ Исто, 40, 41, 43, 45.

Протић у име управе друштва изјавио како је „Вила” имала на-
кану да тим предавањем покрене акцију, нарочито с обзиром на
познате изјаве савезничких државника (Д. Лојд Џорџ, В. Вилсон)
да пред силама Антанте потенцира захтев за оснивањем једне
независне државе у коју би ушли сви Срби, Хрвати и Словенци.
На то је др Грба предложио да се изабере један одбор, састављен
од лица из свих југословенских покрајина, који би имао задатак
да организује један митинг, на коме би се тај захтев гласно из-
нео; акција би могла да се прошири и на емигранте Чехе, Руму-
не и Пољаке који су живели у Швајцарској а налазили су се у
истој ситуацији; он је предложио људе за тај одбор (12 старих и
пет студената), што је скуп прихватио. На крају је Милан
Чемерикић (самосталац) скренуо пажњу изабраним одборници-
ма да у односима са емигрантима других народа, посебно Поља-
ка, добро отворе очи, јер међу њима има и пријатеља Централ-
них сила.¹⁹

Иницијативу „Виле” око одржавања поменутог митинга
примио је као свој задатак Централни одбор Опште организаци-
је српско-хрватско-словеначке академске омладине у Швајцар-
ској (као интелектуални представник свог народа). Двадесет
другог јануара 1918. издат је плакат у вези с тада последњим
политичким догађајима који су се односили на решавање југо-
словенског питања. Самоодређење Југословена тумачено је раз-
личитим аргументима, а двапут је поновљен подвиг добровоља-
ца у Добруци; критиковане су изјаве савезничких државника
које су значиле гаранцију одржавања Аустро-Угарске и увећања
Бугарске на рачун српских државних територија; речено је да
се Југословени „неће задовољити никаквим делимичним реше-
њем свог националног питања, а захтевају да се оно реши по
принципу народног самоопредељења на најширој демократској
основи” У трећој и последњој тачки прогласа казано је: „Очеку-
јући да ће дух руске револуције решити и питање народа
Аустро-Угарске: Југословена, Чехо-Словака Пољака, Украји-
наца, Италијана и Румуна, поздравља (одбор) сваки револуци-
онарни покрет у Аустро-Угарској који иде на то, да се народи
Аустро-Угарске ослободе политичког и социјалног ропства”.²⁰

Преузимање студентских трибина и имена било је нужда
конкретног момента. Иначе, органи српске државе па ни Црно-

¹⁹ АС, МУД, Избегличка архива 1917, група „и”, извештај Косте
Костића за делегата МУД-а из Женева 29.XII 1917/11.I 1918, са Пов. бр.
690. — За чланове одбора изабрани су: др Милан Сршкић, др Никола
Стојановић, др Лаза Марковић, др *Julije Gaggari*, др Божа Марковић, др
Јевто Дедијер, Данило Гатало, Добра Митровић, Вељко Петровић, Љуба
Поповић, Мирко Цветковић и Станко Перуновић, а од студената Алек-
сандар Протић, Иса Богдановић, Вукота Божовић, Мехмед Ђишић и Вла-
дислав Фабјанчић.

²⁰ АС, Југословенски одсек, фасц. IX, без броја, плакат Централног
одбора, Берн 9/22. I 1918; Архив Југословенске народне обране из Јужне
Америке, књ. V, св. 18, Загреб 15.XII 1935, 564.

горског одбора за народно уједињење нису се трудили да студенте уврсте у пропагирање југословенске замисли. Како није много помагала ни Општа организација академске омладине, образована после конгреса на јуриш у Лозани јуна 1917, остало је последње али и најоперативније средство — полицијски третман студената као особа које непотребно бораве у Швајцарској; предлагало се да они, ако не би пошли на фронт, буду пребачени у Француску, где су могућности српских државних органа биле кудикамо веће него у неутралној и демократској Швајцарској. На основу налога са Крфа, питомци свих српских министарстава морали су се под крај септембра јавити у Женеви уреду полицијског инспектора, те су испитивани разлози њиховог даљег боравка у земљи под Алпима; сви они чији разлози нису били довољно јаки и убедљиви, одређени су да пређу у Француску. Овом пререгистрацијом имали су да буду уклоњени из политички интензивне Швајцарске пре свега носиоци идеје федеративне Југославије из редова аустроугарских Југословена. То је требало да поднесе: Владислав Фабјанчич, Мирко Латас, Мирко Косић, Драган Бублић (спреман у Загребу за обавештајца у Италији), Фрањо Зец, Јосип Бирса, Јосип Турић, Анте Дујмов и Витомир Орел. У другу категорију уврштени су мање експонирани опозиционари који су дотад били распоређени на раду у Црвеном крсту, и то: Војвођанин др Гига Аранички (касније леви самосталац и федералиста), др Ђуро Котур из Босне, Ернест Крулеј и Антон Лушин, Словинци, те Херцеговац Марко Грђић; о њиховом удаљавању из Женеви требало је да одлучи министарство унутрашњих дела у Солуну и сам Н. Пашић.²¹

Овлашћеност некултурних полицијских органа Србије у Швајцарској да усмеравају политички живот избеглих Југословена нису осуђивали само студенти који су дневице били под сталним ударом такве праксе, него и најконзервативнији представници српске интелигенције старе генерације у Женеви. Академик Ј. Томић је указивао на добру организованост белгијске и италијанске емиграције у Швајцарској и тачно је констатовао да је још 1916. године, кад још није у Женеви било српских полицијских делегата и инспектора, међу југословенским пребезима у земљи под Алпима владала слога, искреност и солидарност и нико није дељен и категорисан ни по ком критерију. Потом су министри са Крфа „послали полицију, и то нашу полицију!” „Таман да нас својом неумесношћу и својим незграпним поступцима деморалише и још више дезорганизује! Затим су то допунили класификовањем избеглица у верне и оглашене, у поуздане и непоуздане, давши првима и заштите и слободе да раде што хоће, а за другима шаљући хватаче са жицом. Као последица јавиле су се: међусобна мржња, завист, незадовољство и подво-

²¹ АС, Југословенски одсек, фасц. IX, Пов. Ј. бр. 1033 од 16/29.IX 1917 (према налогу са Крфа Пов. бр. 68 од 7/20.IX 1917).

јеност. Насупрот жељној и преко потребној организацији наступила је прво општа дезорганизација, затим делимичне организације на штету опште ствари, и најзад узајамна борба. Чини ми се да ни најгори наш непријатељ не би могао измислити луђи и пакленији план за пометњу и расцеп у овој, можда највећој и најхетерогенијој групи избегличкој: да се прво поделимо у Југословене и Србе, затим на Србе и Србијанце, и најзад да се последњи групишу по предратним политичким партијама у Србији, које на овој туђој и опасној територији настављају међусобну борбу из прве половине 1914. године”.²²

Један извјештај за потребу српске полиције поднео је др Светозар Стричевић, Бањалучанин, полицијски чиновник, иначе председник новооснованог студентског удружења „Уједињење”. Он је навео како су почетком 1916. студенти из Србије и Црне Горе основали друштво „Херојска Србија”, са циљем да се студентима из поменуте две краљевине омогући даље школовање. Издавање помоћи било је могуће примањем дотација са стране, а нарочито из Америке (око 15.000 франака). Тим новцем помагали су и људи који су устајали против српске владе и јавно нападали њене кораке и политику. Инспирацијом представника званичне Црне Горе обновљено је раније југословенско студентско друштво у Цириху (1909—14) под именом „Штросмајер”. Удружењу су пришли и неки чланови „Херојске Србије”, мада је оно постављено по начелу југословенске сложене заједнице и на републиканској основи. На челу управе обновљеног друштва налазили су се: Банаћанин Славко Косић, учитељ и резервни потпоручник у Србији, који је после краха српске војске ову напустио и почео да студира у Цириху, примајући помоћ од „Херојске Србије”, његов брат Мирко, доктор државних наука Циришког универзитета, који је био питомац српске државе, ту се нашао и инжењер из Цириха Павле Поповић, Црногорац Божо Кривокапић, студент права, Н. Густинчич, инжењер, и још неколико других који су играли подређену улогу. То друштво је већ својим програмом јавно манифестовало негодовање према Србији. Како су републиканске идеје међу младима Југословенима биле тада у моди, организацији су прилазили и синови „ваљаних српских породица”, мада је било јасно да његов рад помаже један монарх (краљ Никола). Српско министарство унутрашњих послова одлучило је да то извориште републиканских идеја растури. Тај задатак су прихватили генерални конзул из Женева Никола Петровић и полицијски делегат М. Лазаревић. Они су послали своје представнике у Цирих, међу којима и Стричевића, и ови су успели да растури организацију и да на

²² Ј. Томић, н. д., 16.

место ње оснују „Уједињење”, које се борило за унитарну а не за федеративну државу.²³

Друштво „Штросмајер”, сузбијено па делом и умртвљено у лето 1917, обновило је рад наредне године. Као разлог за обнову рада послужили су: (1) озбиљност времена и (2) удаљавање старије генерације Југословена од рада на уједињењу југословенских „племена” и њихово трошење за интересе политичких странака. У штампаном извештају о раду речено је да је на седници управе 6. фебруара 1917. прихваћен као програм удружења видовдански програм 1914. југословенских студентских организација. У првом ставу тог програма, поред осталог, је стајало: „Знајући добро да су досадашње социјалне прилике у југословенским покрајинама у толикој мери различите, да се ти крајеви без појмљиве опасности по унутрашњи мир не дају сјединити у једну хомогену целину, Југословенска академска омладина сматра потребном диференцијацију унутрашње управе, у колико се то тиче привредног и основно-културног уређења, и то у таквом смислу, да се сваки део југословенске нације, на темељу својих већ до сада креираних привредних и културних установа, може слободно и несметано и даље развијати на заједничко задовољство и процват целокупне државе.” Друштво није прихватило историјски принцип за управно конституисање него „чисто социолошко, те зато одобрава само такво конституисање самоуправних области, које ће спојити једнаке економске и социјалне елементе”. Ценећи религију као моралног васпитача нације, удружење је гледало „у будућој југословенској држави спољашњу заштитницу свију конфесија једнако”, али тако да се држава не меша у чисто верска питања. Друштво се залагало да „нејугословенске мањине могу слободно служити (се) својим језиком и несметано неговати своју народну традицију, стога не желе насилну асимилацију других раса нашој југословенској”. Занимљив је био пети члан: „Према више пута наглашаваној тврдњи да поједини делови наше нације имају различите културе и конфесије, Југословенска академска омладина напомиње, да су таква тврђења без сваке основе, јер култура културно раз-

²³ АС, Југословенски одсек, фасц. IX, Пов. Ј. бр. 1755, др Светозар Стричевић са елаборатом „Југословенски покрет у Цириху”. — О студентском покрету Југословена у Цириху Стричевић је навео следеће: последњих десет година у Цириху је студирало доста Југословена из Србије, Далмације, Хрватске, Словеније и Бугарске и ти су млади људи више пута покушавали да се друштвено организују; прва организација у којој су били заступљени сви крајеви словенског Југа образована је 1909. на принципу балканске конфедерације; после кратког времена из удружења су иступили Бугари, пошто им није омогућено да воде прву реч и да целом удружењу даду чисто бугарски карактер; то „Академско југословенско друштво Штросмајер” животарило је до 1912, кад је средином те године оно реорганизовано утицајем омладинаца из Србије и Црне Горе, чиме је дат нов, јачи полет; ратови су закочили делатност организације, па до почетка 1916. у Цириху није радило ниједно југословенско студентско удружење (Исто).

вијених делова наше нације, представљајући спој славенског човештва и западне образованости, само ће нас спајати и уједињавати а све наше конфесије проповедају мирољубивост и највећу толерантност". Заступајући демократизацију друштва и државе, удружење је изјавило да „неће признавати никаквих посебних друштвених класа нити икаквих привилегија". Политичка права обезбедило би: „опште, тајно, непосредно и једнако право гласа у свима југословенским покрајинама", као и непризнавање „племенске" или покрајинске хегемоније. За ову је речено: „Хегемонистичке тежње јесу највеће сметње нашег јединства и слободе а уједно најодвратнији облик партикуларизма". Друштво је у исто време било и „против сваког племенског или покрајинског сепаратизма у вођењу југословенске политике". За остваривање програма југословенског јединства речено је да друштво сматра компетентним владе Србије и Црне Горе, које су „мандатори југословенске нације". У вези с тим је прецизирано: „Обе владе онога момента када су примиле у свој програм државно уједињење целе југословенске нације, могу водити политичку акцију у оквиру тежња само целе југословенске нације и не више државну политику само Србије или Црне Горе као такве. На темељу својих изјава обе владе морално су одговорне и обавезне пред целим југословенством да ова начела у живот спроведу уз помоћ својих великих савезника, који су већ и сами доказали да правилно схватају оправданост и потребу креирања једне овакве југословенске државе".²⁴

Као што је већ речено, на експрес сазваном конгресу студентских удружења у Лозани 24. јуна 1917. основана је и Општа организација српско-хрватско-словеначке академске омладине у Швајцарској. Њене чланице су биле: „Скерлић" из Лозане, „Вила" из Женеве, „Уједињење" у Цириху и „Уједињење" у Берну, а није било друштво „Штросмајер", односно касније ни удружење „Гаћиновић". Двадесетдругог јануара 1918. представници та четири удружења израдили су и усвојили статут организације.. Као потписници налазе се на статуту: у име „Скерлића" Драгиша Ј. Цветковић (каснији министар), Ђура Поповић, Јанко Швајгер, Мирко Латас и Милутин Нешковић; у име циришког „Уједињења" Манојло Манојловић и Михаило Тодоровић, у име беранског „Уједињења" Јордан Тасић, Јосип Будак, Милош Рашковић и С. Хорватин; у име женевске „Виле" Вукота Божовић, Иса Богдановић, Милутин Протић, Славко Радић и Раша Спиридоновић. Статут се делио на општи део (5 чланова), уређење Централног одбора (11 чланова), делокруг рада Централног одбора (3 члана) и на закључне одредбе (4 члана). Чланство у организацији стицало се

²⁴ Југословенско академско удружење „Штросмајер" у Цириху, Извештај о раду за организовање југословенске академске омладине у Швајцарској, Женева 1918, 2—6.

уписом у удружења која су признавала статут. Као средства организације означени су само добровољни прилози и приходи са концерата, предавања и од публикација. Централни одбор сачињавали су делегати удружења по сразмери један делегат на десет чланова. Одлуке тога тела сматране су пуноважним ако их изгласа половина присутних делегата плус један члан. Одбор је бирао управу (председник, главни секретар, благајник) увек из другог друштва и седиште тога удружења сматрано је и као седиште организације; поред тога, делегати друштва би између себе бирали дописног секретара који би одржавао редовну везу са главним секретаром. Секретар управе водио би записнике, чувао архиву и располагао печатом. Централном одбору дато је право да обичном већином (половина плус један) може тражити од појединог друштва смењивање којег делегата, „ако то интереси Опште организације захтевају”. Седнице Централног одбора сазиване су по потреби, али најмање једном у два месеца; седница се морала сазвати на захтев натполовичног чланства. Једном годишње сазивана је свечана седница, којој је могло присуствовати целокупно чланство, с тим што се тај скуп морао огласити 15 дана раније. Централни одбор је могао издавати прогласе, протесте и брошуре, те приређивати јавне конференције и зборове. За публикације већег обима „у смислу наше националне пропаганде” Одбор је могао основати издавачку библиотеку. Издавање сталног гласила, новина, није било предвиђено. Пропаганду дневну требало је водити преко туђих листова. У том смислу је установљено: „Централни ће одбор сматрати за своју дужност да буде у што бољим односима са свим новинарским круговима, савезничким и неутралним, како би путем штампе што успешније обавештавао и најширу јавност о својим праведним националним захтевима. Исто тако одржаваће везе са интелектуалним, академским и угледним грађанским круговима, да би преко њих могао утицати на опште јавно мишљење у корист свога циља, Народног Уједињења”. Организација би престала са радом: (1) кад се оствари њен циљ, тј. уједињење, и (2) када већина дружина преко својих делегата то одлучи. Одобрен статут требало је упутити на увид српској влади и Југословенском одбору, али не и црногорској влади.²⁵

Диверзија делегата српске владе против непоћудних студената није вршена само помоћу Опште организације студентских удружења, ускраћивањем стипендија, војним позивима и слично као према члановима „Штросмајера”, него и у редовима самог чланства дружина, као у случају лозанског „Скерлића”. Изазван је расцеп, те је почетком 1918. неколико челних људи тога удружења изашло из њега и приступило формирању новог друштва које би носило име „Гађиновић”. Међу бившим „скерлићевцима” а потом оснивачима новог удружења најпознатији

²⁵ АС, Југословенски одсек, фасц. IX, Ка бр. 211.

су били Милосав Стојадиновић, Србијанац, и Павле Бастајић, Банијац. Стојадиновић је био по занимању архитекта Београдске општине; написао је више брошура у којима се представио као противник буржоаског поретка и као присталица социјалиста; раније је радио у Црвеном крсту, а да би могао бити отеран на фронт, без разлога је отпуштен из службе и позван под заславу; он није следио позиву, те је сматран дезертером, што је коришћено у студентским редовима против идеја за које се борио. Павле Бастајић је у својим иступима на скуповима нападао српску владу, па и Србију, као и Југословенски одбор, као слушање српске владе. За оснивање новог удружења најпре се јавило само 12 студената, те је ректор Лозанског универзитета затезао да ново друштво потврди; он је нашао да се правила нове дружине мало разликују од правила организације из које су изашли, те је тражио подробније писмено обавештење о свим разлозима због којих се „Гађиновић” организује; био је, разуме се, обавештен од српских државних органа, с којима је био на вези.²⁶

Борба против политичких опозиционара у редовима младе генерације водила се не само терањем на фронт или у Француску и одузимањем стипендија него и довођењем свежег студентског кадра који би, ослобођен заробљеништва или интернације, био довољно послушан и примеран за остале. Свакако на миг владиног делегата, Централни одбор Опште организације је замолио српску владу да поспешу ослобођење студената из аустроугарских земаља који су се у току рата предали или били заробљени на италијанском ратишту.²⁷ Та Општа организација је прихватила статут средином фебруара, те је њен председник Драгиша Цветковић (и секретар Милутин Нешковић) тражио од српских власти потврду правила. Српски посланик из Берна прихватио је управу из Лозане и реферисао влади да организација са предложеним устројством може „сузбити штетни рад извесних елемената у Швајцарској”²⁸ Једна осамостаљена студентска организација ускоро је морала тражити интервенцију Опште организације, која је важила као провладина. Најпре као секција „Виле”, у Женеви је радио „Комитет за помоћ интернираним српским студентима”. Како као секција није био у стању да непосредно општи са заинтересованим факторима, Комитет се 10/23. фебруара 1918. осамосталио, те је функционисао као општешвајцарска студентска организација Југословена, поред Опште организације. То није баш одговарало делегатима српске владе и Комитет није имао успеха у раду. Због тога се морао обратити „Општој организацији” да га помогне пред владиним органима.

²⁶ АС, Југословенски одсек, фасц. V, Пов. Ј. бр. 3076, делегат за избеглице К. Костић МУД-у са Пов. бр. 930 (за Бастајића је погрешно наведено да је Босанац).

²⁷ Исто, фасц. IX Ка Пов. Ј. бр. 1055, С. Грујић из Берна 16.II/1.III 1918.

²⁸ Исто, Ка Пов. Ј. бр. 1831, С. Грујић из Берна 6/19.II 1918, са бр. 235.

Председник комитета био је неки А. Сакиларидес а секретар М. Хаџић, иначе непознати у кретању југословенских високошколаца у Швајцарској.²⁹

Крајем зиме и првих дана пролећа 1917. десило се неколико инстигативних случајева са студентима, који су се појављивали и на „Просвјетиним” трибинама. Кад је у једној женевској кафани једно вече посвећено српској песми, приредба је почела свирањем српске химне; сви, па и Швајцарци су устали, осим Босанца Милоша Пјанића и Херцеговца Драгослава Љубибратића; Пјанић је почео студије на београдском Правном факултету и уживао је стипендију владе са Крфа од 150 франака месечно; Љубибратић је студије почео у Швајцарској и примао је 200 франака месечно од Црногорског одбора за народно уједињење.³⁰ Пјанић је 5/18. априла у ресторану „Ди Рон”, у склопу „Просвјетиних” предавања четвртком увече на основу вести из новина говорио о губицима и страдањима Југословена у рату; говорио је пуна два сата, и о српској социјалдемократској партији у рату; изнео је претерану тврдњу да је због рата смањен број Југословена у Аустро-Уварској чак за три милиона а да материјална штета је дотад износила око десет милијарди динара.³¹ На истој трибини, 7. марта у женевском хотелу „Лондон”, Владислав Фабјанчић говорио је о покрету у Словенији за стварање независне југословенске државе; навео је да покрет није случајна појава расположења, него да је обухватио све слојеве словеначког друштва.³² Мостарац Мехмед Чишић, студент медицине у Женеви, после саветовања са Босанцима, члановима Југословенског одбора у Женеви, поднео је (4/17. марта) представку српској влади и Југословенском одбору да се интензивира рад међу босанско-херцеговачким Муслиманима (и у САД, у италијанском и руском заробљеништву) и да се отвори једно место у Југословенском одбору за Муслимана.³³ Међутим, у исто време објавио је у Женеви на француском језику један дефетистички спис („Нова катастрофа”), који је српска влада забранила да се растура у савезничким земљама, јер је процењено да је писање било последица непријатељске пропаганде о судбини Србије међу силама Антанте.³⁴

²⁹ Исто, Пов. Ј. бр. 1934 од 23.II/8.III 1918.

³⁰ АС, Југословенски одсек, фасц. VIII, Пов. Ј. бр. 2240, делегат за избеглице Пов. бр. 812 од 1/14.III 1918.

³¹ АС, Југословенски одсек, фасц. V, Пов. Ј. бр. 2539, М. Лазаревић из Женеви 6/19.IV 1918, са бр. 1256.

³² АС, МУД, Избегличка архива 1917, пов. фасц. „у”, М. Лазаревић са бр. 764 од 23.I/8.III 1918.

³³ А. Пуриватра, *Формирање Југословенске муслиманске организације и њен развој до превазилажења кризе почетком 1922. године*, Историја XX века, књ. IX, Београд 1968, 390—91.

³⁴ АС, МУД, Избегличка архива 1917, пов. фасц. „у”, б. б., Париз 26.III/8.IV 1918.

Кад је циришко друштво „Штросмајер” објавило свој извештај о раду, јавили су се разни коментари. Часопис „Југославија” (у мартовској свесци) донела је леп чланак о том студентском друштву, истичући активност и храброст М. Стојадиновића. Сам извештај публикован је због неоправданих приговора с једне и игнорисања с друге стране; у приказаној преписци са „Вилом”, часопис је критиковао женевског партнера. Часопис је навео и писање једног швајцарског антантофилског листа поводом писања „Југославије” и закључио је да се идеја Велике Србије могла остварити једино послје велике добијене победе, а како је уместо тог неопходног услова дошло до војног пораза, остаје федеративна република Југославија којој такав услов није потребан то је реалан услов за уједињење Југословена. Перо Слијепчевић, међутим, исти извештај дочекао је с антипатијом, сматрајући да је Стојадиновићево писање одвише негативно и да припада разорном менталитету. Ако је реч о програму удружења „Штросмајер”, одговорио је црногорски женевски *Српски лист*, онда је реч о програму свих југословенских студентских дружина из 1914. године. Можда није требало покретати питање хегемоније? Али, Стојадиновић као Србијанац је управо таквим питањем спасио част Србије.³⁵ у првој половини априла 1918. друштво „Штросмајер” је отпочело растурање једног прогласа упућеног Југословенима.³⁶

Лозанско друштво „Скерлић”, чији је председник био Драгиша Цветковић, настојало је да да тон студентском покрету Југословена у Швајцарској, у складу са Централним одбором Опште организације. Како је у својој средини имало људе музички образоване који су могли саставити солидан штрајх-оркестар, дружина је одлучила да приређивањем концерата управо таквим писањем спасио част Србије.³⁵ У првој половини цертне музике. При томе се обратила Крфу за набавку партитура. Сам Н. Пашић је одобравао своте за приређивање концерата; један такав одржан је 1. маја, кад је организовао српско-италијанско вече, чији је приход био намењен српским заробљеницима у Италији.³⁷

Док је српска влада налазила и форсирала студенте који су одобравали њену политику, Андрија Радовић, на челу Црногорског одбора за народно уједињење, био је против истурања омладине у политичком животу. Он је, на пример, писао Светозару Томићу, референту за црногорске послове у српском министарству: „Што се тиче омладине, за жаљење је што се њој хтјело дати улога која јој нигдје на свијету не припада. Отуда су никле амбиције појединих од њих, које њихови другови нијесу хтјели

³⁵ Српски лист (Женева) бр. 19 од 24.IV/7.V 1918, 3, 3.

³⁶ АС, МУД, Избегличка архива 1917, пов. фасц. „у”, делегат у Швајцарској Пов. бр. 848 од 2/15.IV 1918.

³⁷ АС, Југословенски одсек, фасц. IX, Пов. J. 2531, 2322.

одобрити ни дозволити да се большевизам у њој ствара. Хтјело се да врше организацију омладине студенти, који по самом њиховом признању нијесу могли да се скрасе ни два-три мјесеца у једном истом друштву. Политику треба да воде политичари и у Црној Гори као и у цијелом свијету, а дужност је омладини да врши пропаганду”³⁸ Радовић је ово рекао због искуства не само у Швајцарској него и у Паризу, где је владала велика затегнутост између црногорских студената под утицајем Нејиа и оних око Радовића.³⁹

Централни одбор Опште организације је 14/27. јуна одржао значајну манифестацију уз учешће ректора и професора универзитета. Професор Сен Син је одржао предавање о југословенском питању, а декан Андре Мерсије и професор Бенжамен Валотон такође су говорили на ту тему. Слушалаца је било око хиљаду, међу којима и грчки и српски посланик. Тада је први пут у Швајцарској јавно и на таквом нивоу постављено југословенско питање.⁴⁰

У исто време, кад је министарство иностраних дела проценило да удружење „Штросмајер” „не стоји на програму Крфске декларације и његов рад није сагласан са радом краљевске владе и Југословенског одбора” и министар војни и штаб Врховне команде су наредили да се забрањује растурање у јединицама материјала тога друштва који је упућен војсци.⁴¹ У друштву „Вила” обрађана је пажња на обезбеђење трошкова у пропагандном раду. Председник друштва Страшимир Милевић тражио је од Крфа 200 франака месечно да се плаћа закуп просторија удружења. Препорука полицијског инспектора М. Лазаревића дата је и за отварања при женевском конзулату сталног кредита за публикације „Виле.”⁴²

Колико су односи на релацији Велика Србија — Југославија били заоштрени види се по томе што је и сам помен речи Југославија могао изазвати недоумице и распре. Кад је Централни одбор Опште организације честитао краљу рођендан, он је одговорио телеграмом у коме је изразио уверење да ће се рат „завршити стварањем давно жељене Југославије”. Посланик С. Грујић је тај телеграм прокоментарисао Н. Пашићу: „Бојим се да се употребом речи Југославија не користе неки омладинци

³⁸ АС, Црногорски одсек, фасц. II, б. б., А. Радовић из Париза 25.V/7.VI 1918.

³⁹ АС, Југословенски одсек, фасц. II, Пов. Ј. бр. 1915, М. Златановић из Париза, пре 28.II/13.II 1918.

⁴⁰ АС, Југословенски одсек, фасц. V, Пов. Ј. бр. 2614, С. Грујић из Берна 16/29.VI 1918, телеграмом бр. 1459; Пов. Ј. бр. 2849, 3092.

⁴¹ АС, Југословенски одсек, фасц. II, Пов. Ј. бр. 2567; Архив Војно-историјског института ЈНА (Београд), поп. III, кут. 200, бр. 2, Обавештајни одсек Врховне команде 27.VI/10.VII 1918.

⁴² АС, Југословенски одсек, фасц. V, Пов. Ј. бр. 2716 и 3486 (13/26.X 1918).

који противстављају Југославију Србији и крфској декларацији”, те је тражио одобрење да се реч Југославија изостави.”⁴³

Са обезбеђењем средстава за школовање Босанаца и Херцеговаца ишло је теже него за Црногорце и Србијанце. Због тога су босански прваци основали један скроман фонд босанско-херцеговачке емиграције. Други извештај о његовом раду литографисан је августа 1918. године.⁴⁴ Кад је Пашићева влада почела појединцима, као левичарима, да одузима стипендије, показала се благодет у постојању и раду фонда. Тим је изазван гнев женевских „државотворних” и примедбе многих беспослених. У вези с тим изродио се спор између Н. Стојановића и М. Сршкића, радикала, који је имао и каснијих реперкусија у локалној босанско-херцеговачкој политици.⁴⁵

III — Југословени федералисти у Швајцарској

Већ је речено да је студентско удружење „Штросмајер” у времену од 1909. до 1912. деловало на принципу балканске конфедерације и да су његови чланови најпре били и Бугари. У погледу решавања југословенске идеје друштво је полазило од стварања федеративне или конфедеративне јужнословенске државе. Балкански ратови, међутим, угасили су рад дружине. Први убеђени федералиста Југословен у Швајцарској у условима светског рата био је Херцеговац Владимир Гађиновић, старији студент, који је у то време припадао масонском братству. Већ почетком рата он је проблеме разматрао не само са гледишта слободоумља него и као интелектуалац који је пригрилио социјалистичку идеологију. Поред осталог, мада националиста, осуђивао је рат, понекад наводећи да сумња да би Гаврило Принцип пуцао да је могао предвидети шта ће рат све донети.¹ Он није деловао цело време у земљи под Алпима, јер је од стране српске владе упућен у националну пропаганду у Северну Америку, а после доласка у Фрибург отрован је.² Његов савременик

⁴³ АС, Југословенски одсек, фасц. IX, Пов. Ј. бр. 2795, С. Грујић из Берна 6/19.VII 1917, са бр. 2005.

⁴⁴ АС, Политичко одељење 1918, фасц. V.

⁴⁵ Н. Стојановић, *Младост*, 166.

¹ С. Бенко, *Национализам и демократија*, Српски народни календар „Петар Велики” 1938, Chicago 1937, 126—7.

² Д. Љубибратић, Владимир Гађиновић, Београд 1963, 240. — Приликом одласка у Америку са Пером Слијепчевићем из српске државне касе примили су 15.000 франака; према обавештењима српског министарства иностраних дела августа 1918, у Америци су примили 100.000 франака, што су употребили без споразума са министарством односно бернским посланством (АС, Југословенски одсек, фасц. X, Пов. Ј. бр. 2973, посланство у Паризу 15/28.VIII 1918). — Гађиновић одлазак у Америку пратила је и италијанска обавештајна служба (ASMAE, Archivio politico 1915—8, passo 180, fasc. XVII, Notiziario serbo-montenegrino, s. n., s. d. — О његовој

и пријатељ, познати песник Тин Ујевић одмах после рата писао је „да је Гаџиновић 1915. године постао присталица идеје федерализма међу Јужним Словенима”.³ У том погледу најближи му је био Банаћанин Мирко Косић, који је још 1915. послао српској влади расправу којом се залагао за федеративни склоп будуће уједињене државе.⁴ У последњем броју *Југословенског гласника* (Ниш 1915) објавио је чланак о уређењу југословенске заједнице, у коме је устао против централизма, скрећући пажњу на економске и културне диференције и посебности југословенских крајева и посебно да би било неприхватљиво да Србија натура улогу Пруске на словенском Југу. Кад је напис објављен, налазио се у Кладову, те умало што за изложено мишљење није платио главом.⁵ Већина старијих омладинаца у Женеви, ипак, на збору августа 1915. изјаснила се да су Срби, Хрвати и Словенци један народ, те да се уједињење може извести у виду хомогене државе, јер не постоје питања унутрашњег уређења о којима би ваљало да брину велесиле,⁶ ближи Пашићу него Франу Супилу, они су били национални унитаристи али ипак не за државни централизам, што се допало Т. Г. Масарику, те је написао уводну реч за њихову споменицу која је нешто касније публикована у Паризу⁷

Агитацији за федеративно уређење будуће југословенске државе највише је допринела фебруарска револуција у Русији. Федералистички покрет није се раширио само по пространој руској царевини, него је утицао на федералистичка расположења и у Европи. Таквом гibaњу нешто је придонело и ступање у рат САД, типично федеративно уређене велике републике. Међу Југословенима у Швајцарској федералистичку агитацију повело је циришко студентско удружење „Штросмајер”, које је 1917. у зиму обновило рад на пређашњим концепцијама. То друштво објавило је 1. јуна 1917. проглас Југословенима у Швајцарској са потписом „Један Југословен”. Апел је садржавао оштру критику српске владе, Југословенског одбора и Црногорског од-

смрти делегат полиције у Женеви јавио је да је умро у Фрибургу 29.VII/11.VIII 1917 од чирева у стомаку и да је сахрањен по црквеном обреду 1/14. августа (АС, МУД, Избегличка архива 1917, № 1335 од 8/21.VIII 1917).

³ Т. Ујевић, *Владимир Гаџиновић*, Југославенска њива (Загреб), новембра 1921.

⁴ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, Београд 1986, 135.

⁵ М. Јаковљевић, *Из рата и емиграције*, Суботица 1923, 17—8.

⁶ М. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914—1918*, Београд 1922, 23.

⁷ М. Paulová, н. д., 94; П. Слијепчевић, *Масарик и југословенска омладина у емиграцији*, Преглед (Сарајево), марта 1930; Љ. Леонтић, *О Југословенском одбору*, Загреб 1961, 44, 42; Д. Јанковић, *Југословени и Чехословаци у процесу стварања њихових самосталних националних држава, 1914—1918. године*, Зборник Правног факултета у Загребу 1968, 3—4, 365—6.

бора за народно уједињење (који се налазио у фази формирања) и тражио је Југославију са осам федералних јединица, лепо се изражавајући о Црној Гори. Ипак, није био гласоговорник ни двора краља Никите, јер је и црногорској влади упућено писмо са програмом којим је захтевана југословенска федеративна република. Основне идеје дугачке прокламације биле су следеће:

„... Уверени смо били да ће Југославија, у којој ће све наше кокрајине: Србија, Црна Гора, Словеначка, Хрватска, Војводина, Босна и Херцеговина, Далмација, Стара Србија са српским делом Македоније, имати своје аутомоније, чврсто повезане једном федерацијом представљати такву једну државу, која ће бити мајка свима нама Југословенима подједнако. Изјавом србијанске владе у Нишу 1914. год., да ће она од тада водити чисто југословенску политику, радећи искрено на оваквом нашем уједињењу, нада наша била је повећана и само на такву изјаву србијанске владе масе вансрбијанских Срба, Хрвата и Словенаца похитале су са свију страна у Србију да појачају српску војску и да се с њом боре за овакву Југославију [...] Па и данас шта видимо: преко 40.000 добровољаца Југословена, највише Војвођана Хрвата и Словенаца, који сачињавају армију генерала Живковића, спремају се да иду у смрт, из које треба да никне нови живот њиховој богатој Војводини, дичној Хрватској и лепој Словеначкој, аутономна слобода у Федерацији осталих аутономних покрајина Југославије. И у исто време из далеке прекоморске североамеричке Уније и Канаде непрекидно стижу масе Југословена несрбијанаца, да и оне крв своју пролију не за некаква варљива обећања или повећање само једне покрајине, Србије, него за уједињење свију нас Југословена, за југословенску Југославију!

„Када су после несрећне 1915. г. гомиље бегунаца Југословена пријатељски примљене од Енглеза и Француза и када су ти наши културни пријатељи преко својих државника, преко угледних политичара и публициста изјавили, да ће се од сада они даље заузимати за наше национално уједињење у једну федеративну Југославију, ми смо умирени могли чекати свршетак рата и очекивати стварање такве Југославије. Када је још и председник североамеричке Уније, Вилсон дигао свој моћни глас за стварање Југославије, а после њега мудри министар нове Русије Миљуков, нарочито нагласио потребу стварања једне федеративне југословенске државне заједнице, ми смо у тим обећањима могли гледати гаранције нашим тежњама и њима бити задовољни [...]

„Да видимо прво шта је за Југословенство учинила Српска влада. Она је одмах овде у Швајцарској покренула на француском језику политички недељни лист који је, према њеном обећању, имао да се држи начела југословенског уједињења. И тај лист место да је, што беше сасвим природно, добио име „Југосла-

вија, назван је једностраним и партикуларистичким именом „La Serbie”. Дакле први корак па одмах нејугословенски! И у том листу пише се о свему и свачему, — али о најважнијем нашем питању о унутрашњем уређењу Југославије не пише се ништа. Унутрашње уређење, које је уједно први услов, хоћемо ли ми да се ујединимо са Субијанцима или не, те се у овоме листу систематски избјегава. То наше животно питање нису господа око „La Serbie” хтели никако ни додирнути. Јер то не иде у рачун — Србији! То смета србијанској влади. Оно, што је за све нас Југословене најважније, о томе србијанска влада не дозвољава да се говори. Али је зато тај лист пронашао нешто ново: место о Југославији, пише се непрекидно о некаквој „Великој Србији”. Дакле: Србија, само Србија треба да буде велика, тј. да заграби што више земље око себе, а Југославија, свима нама тако света Југославија, она је према грандоманској „Великој Србији” ситна и ништавна, ње управо, по жељи и злонамерној тежњи србијанских политичара, не треба ни да буде [...] Србијанци добро знају, да оваквим дволичним и тенденциозним писањем убијају, руше и уништавају свети идеал наш, Југославију! Јер њима треба централистична „Велика Србија”, а не демократска федеративна Југославија. Они иду да заграбе земље, а не да уједињују југословенску нацију [...] Сва „југословенска” политика српске владе данас се састоји у двома изbezумљеним агитацијама: у дискредитовању и каљању Црне Горе у облику простачких нападаја на црногорског владара, а друго у плитком и неоправданом заузимању за Македонију. Циљ прве пропаганде јасан је: од старог краља Црне Горе по сваку цену изнудити пристанак на безусловну предају Црне Горе Србији, а нарочито сада без питања целог црногорског племена. Остварење тога пристанка за Србијанце је и одвише важно, јер је Црна Гора једна од наших југословенских покрајина, која има и по међународном праву услов и оправданост да може постојати као самостална држава и које јој тековине без пристанка њенога народа не сме одузимати ни Србија. Већ само постojaње Црне Горе као самосталне државе, један је од главних разлога за федеративно уређење Југославије а против тога разлога у овом европском комешању, бачила се данас Србија са крвожедним бесом, да би уништењем Црне Горе остварила своју једину тежњу: недемократску, централистичку црнорукашку „Велику Србију”. Због тога је и нашла петорицу црногорских политичких инвалида у Женеви омогућила им издавање једног неозбиљног листа и неписмених и малоумних брошура. Та петорица говори данас, у име целог црногорског племена и Србијанци продукте њихових веома скромних умова цитирају и сервирају Европи као изванредну политичку мудрост [...] Ако се пак све питање око стварања Југославије своди на уклањање династија, онда ће за нашу будућу државу бити најкорисније, да се одмах уклоне обе. И зато нека прво Србијанци у овом смислу демократизују

себе, па ће том њиховом, свакако савременом примеру следовати и Црна Гора [...] С друге стране опет ти српски званични и полузванични кругови управили су своју пажњу на Македонију, на коју Србија свакако да има најмање права. За њу се Југословенство може заузимати као за југословенску покрајину, јер југословенска Македонија јесте, али српска није. И у овом раду видимо другу избезумљену агитацију Србијанаца, који покривају главно: наиме: њихово бегане од правог, поштеног југословенског рада.

„А како стоји ствар са Југословенским одбором? Ти надувени људи са неограниченим уображењем оделили су се потпуно од осталих Југословена овде, себе сматрају некаквом југословенском политичком 'аристократијом', а тобож раде на стварању демократске Југославије! Да грозне ироније! [...] Већ начин, како је састављен тај одбор, и људи који су у њему, дају одмах доказа о неспособности и неозбиљности тога друштва. Србијанци имају у њему своја два професора универзитета и једног познатог противјугословенски расположеног бившег министра, док Црну Гору у том одбору не заступа нико! Босну заступају три члана, док Војводину не заступа баш ни један. (Јер амерички поданик М. Пупин, који је још пре четрдесет година отишао из Баната, не може се тек сматрати тумачем жеља данашње Војводине!) Ето, дакле, демократског уређења тога одбора! И што је још жалосније, осим три човека у њему сви остали су све друго пре него — Југословени. (Тек на пр. један др Ник. Стојановић, који је још пре рата у својој брошури 'Срби и Хрвати' узвикнуо да се борба између Срба и Хрвата има водити 'до истраге наше или ваше' и тиме изазвао крвопролиће у Загребу, не може бити — Југословен!) Тај одбор није написао о нашем питању до данас ниједне озбиљне, са именом потписане, књиге [...] Због тога и иступише из њега два најспособнија и највреднија члана: Фр. Супило и др Јован Једловски!""⁸

Није јасно ко је могао бити писац те „оптужнице“ (како је у последњем пасусу речено за проглас). Биће да је аутор био колективан, тј. да су на прогласу радили Павле Поповић, Божидар Кривокапић, кандидат права и секретар удружења, и Мирко Костић (због очигледних војвођанских акцената). Проглас је датиран у Лозани, те може изгледати да су у њему учествовали и тамошњи федералисти, од којих је најзначајнији био Србијанац М. Стојадиновић, републиканац. У сваком случају, у апелу има претеривања, нетачности и илузија са Савезницима, који се никако нису заветовали крајем 1915. да стварају Југославију. Ако се проглас упореди са правилима друштва „Штросмајер“ (преузета са конгреса у Бечу 1914), види се велики корак напред у одређе-

⁸ АС, Црногорско одељење, фасц. I, српско посланство при црногорском двору Пов. бр. 228, из Париза 19.VI/2.VII 1917. — Трагање за аутором: Исто, Пов. II, бр. 428.

ном смислу. Залагања за Црну Гору свакако потичу из клана Поповића — Јабучана.

Као што је речено, 24. јуна одржан је конгрес југословенских студентских удружења у Лозани, на коме нису учествовали представници „Штросмајера”. Сви извештаји нису подједнако и тачно извештавали о том скупу младе генерације. Према аустроугарској достави, постојале су две струје: федеративну су заступали Сплићанин Антун Дујковић (тачније Дујмов) и Словенац Витомир Орел, док се за концепцију хомогене и јединствене републике залагао Стојадиновић.⁹ Овај распоред главних про-тагониста није био истинит. Сама одлука о сазивању конгреса прихваћена је без потребне већине чланства чак и у самој Лозани. На одржаном конгресу нарочито су се као федералисти истакли Павле Бастајић и М. Стојадиновић¹⁰. О М. Костићу, о коме су се лепо изражавали и неки квалификовани за државно-правна питања чланови Југословенског одбора, није суделовао у раду скупа.¹¹ Конгрес је отворио В. Орел, а за председника је изабран Мика Марковић, студент из Базела. Први је говорио М. Стојадиновић, који је дуго анализирао тачке свог нацрта резолуције, која је пледирала за југословенску федеративну републику, у којој би све покрајине уживале најширу аутономију а од социјално-политичких захтева били су укључени: опште право вероисповијести. Други говорник, Словенац В. Фабијанчич, као изасланик женевске „Виле” није се држао инструкција и овлашћења свог удружења, него је подржао гледишта Стојадиновића. Правник Михаило Стојадиновић заложио се за јединствену (не-федеративну) демократску државу и у том смислу изнео је други нацрт резолуције. У живој дискусији у којој су подржана оба нацрта учествовали су: Моша Демајо (ћак трговачке академије), Драгиша Цветковић (студент технике) као председник дружине „Скерлић”, Д. Љубибратић, В. Божовић (председник „Виле”) те Спиридоновић, П. Бастаић и Лепосава Ђорђевић. Док је Сплићанин Анте Дујмов позивао да се јединство не губи због ставова резолуције, Бастаић је тежиште дискусије баacio на федеративну платформу (но одмах му је пришивено да је стипендиста краља Николе). Да би се становишта и предлози приближили, председавајући је предложио одбор од деветорице који би из-радио нови предлог резолуције. До нове резолуције па ни до приближавања ставова није дошло, јер се комисија поделила на

⁹ Архив БиХ, Präs. 1918, фасц. II, поверљива писма бечког министарства финансија, бр. 859 од 27.VIII 1917, којим је достављен акт Бал-плаца бр. 4203.

¹⁰ О њему: М. Јаковљевић, н. д., 30—1; Ј. Томић, н. д., 237. 238. — О П. Бастаићу могло би се и посебно писати. Из поменуте литературе о њему има помена код Д. Љубобратића и Љ. Леонтића.

¹¹ О Костићу вид.: Б. Вошњак, *У борби за уједињену народну државу*, Љубљана—Београд—Загреб 1928112.

две половине: већа (Стојадиновић, Н. Марковић, Дујмов, Цветковић, Рашковић) је подржала предлог Стојадиновићев, док су четворица (Стојадиновић, Бастаић, Фабјанчич, Љубибратић) били зај први нацрт. Како већина није била довољно убедљива а с обзиром на расположење присутних, председавајући је предложио да се никаква резолуција не усваја него да се програм рада установи током рада и означи на наредном конгресу.¹²

У току лета објављена је и разаслата брошура „Срби из Србије и Југославија”, коју је објавио приређивачки одбор часописа „Југославија”. На челу струје која се борила за најширу демократију, федеративно и републиканско уређење, налазили су се: Н. Смодлака (Сплићанин), М. Стојадиновић, Д. Густинчич, М. Косић и Б. Кривокапић. Да би се сузбио тај покрет, неки интелектуалци из Србије који су живели у Женеви одлучили су, поред осталог, да приреде низ састанака и предавања о југословенским земљама и привредним и политичким условима у њима; прва публикација је требало да буде брошура „Хрватска и Словенија”, на основу предавања које је у Женеви 8. августа 1917. одржао др Иван Гмајнер.¹³ Италијански обавештајци из Женеве пренели су својој централи да су се у току рада и у обновљеној некадашњој сарајевској „Просвјети”, која се бавила организовањем предавања (а чији је председник био Н. Стојановић, заговарач италијанско-југословенског пријатељства) јавиле федералистичке тенденције, иако друштво на почетку свог рада није имало потпуно дефинисан програм у вези са национално-политичким питањима.¹⁴

Први број двомјесечне ревије „Југославија” (на француском) изашао је 31. јула 1917. Тај „орган независне југословенске демократије” званично је уређивао Никола Смодлака (седиште му је било у Женеви), но уређивачки тон је стварно давао Драготин Густинчич. У поговору Југословенима редакцијски одбор је поручио: „Насилно притискивање слободног истицања захтева југословенског народа изазвало је појаву овога листа. Противника слободног демократског Југословенства имамо данас како у отвореним непријатељима, тако исто и у онима који под фарисејском југословенском маском воде политику само једне покрајине или једне странке у њој. Правац нам је одређен програмом који смо, покрај независне југословенске омладине у овој слободној земљи, усвојили и ми, и који је истакнут на првом месту овога броја”. На том „првом месту”, тј. у предговору, речено је да независну југословенску демократију сачињава једна група ју-

¹² АС, Југословенски одсек, фасц. IX, Пов. Ј. бр. 2086, делегат српског МУД-а М. Лазаревић са Пов. бр. 442, из Женеви 14/27.V 1917.

¹³ АС, Југословенски одсек, фасц. IX, Пов. Ј. бр. 813, др С. Грујић из Берна 9/22.VIII 1917, са пов. бр. 1188.

¹⁴ ASMAE, Arc. pol. 1915—8, passo 181, fasc. XVIII, адмиралштаб № 3335/JC.

гословенских избеглица и да је њен идеал: јединство у једној независној, демократској и федеративној Југославији. Програм који је изложен у девет тачака био је програм удружења „Штросмајер”, односно видовдански програм студентских друштава из Беча 1914, дакле опет изразито федералистички. Програматски чланак написао је инж. Д. Густинчич који је опет нарочито инсистирао на федеративној Југославији и који је начинио јасну дистинкцију између централистичке Србије и демократске федеративне Југославије. Наглашавајући објективне разлике које су тада постојале између појединих југословенских области, чланкописац је завршио речима: „Југословенска нација биће са нама”. У чланку „Политика Србије и Црне Горе и Југославија” аутор („Црногорац К.” = Кривокапић) је изјавио да Југословени никад неће заборавити на жртве које су Србија и Црна Гора принеле за ствар уједињења; ипак, приметио је да односи између државних чинилаца те две независне државе треба да буду у духу југословенства, а не да се састоје у свађама и оптуживањима. Трећи напис „Југословенско питање и штампа” прокоментарисано је писање париског *Тана* и *Ноје цирхер цајтунга* о југословенском питању према српском виђењу. Хрват који је у циришком листу (број 1184) реплицирао на писање Србина (бр. 1163) правио је разлику између Велике Србије и Југославије (федеративне); у напису је дат и осврт на мајску декларацију и констатовано је да се ради на стварању једне југословенске партије која би за програм узела ту изјаву од 30. маја; чланкописац се дуже задржао на различитом писању „Српског дневника” и Народног листа” у САД, при чему је први означен као великосрпски а други као федералистички; наведено је и мишљење „Ноје цирхер Нахрихтена” да у погледу будућег југословенског уређења постоје три концепције: великосрпска, аустроугарска с аутономијом у федерализованој Аустрији и трећа „социјалистичка” са федеративном демократском Југославијом. На последње две странице броја објављен је резиме анализираниог прогласа „једног Југословена” од 1. јуна.¹⁵

Италијански информатори су у јулском броју „Југославије” видели југословенски пропагандни орган усмерен против политике српске владе и Југословенског одбора, али за то нису показали симпатије за њега. Д. Густинчич је због свог чланка назван фанатиком који се продао црногорској влади, и посебно им је запело његово излагање о добровољцима из Америке; Густинчич је сматрао да добровољци треба да образују посебне јединице под командом својих официра, али да буду додељени српској војсци; био је против тога да се те јединице боре на италијанском фронту.¹⁶

¹⁵ Yougoslavie (Genève), № 1, 31.VII 1917, 1—16.

¹⁶ ASMAE, Arc. pol. 1915—8, passo 181, fasc. XVIII, августа 1917.

У каснијим бројевима „Југославија” је показивала и извесне социјалистичке тенденције, јер је тражила ослобођење сељака и радника. Опонирала је женевској „Србији” и црнорукачкој гарнитури око некадашњег „Пијемонта”, који је тражио јачање српских експанзионистичких позиција. Тој групацији није била довољно демократска и прихватљива ни Крфска декларација. Федералне јединице будуће републике имале су бити: 1) Србија са делом Босне, 2) Банат, Бачка и Срем, 3) Хрватска и Славонија са југозападном Босном и највећим делом Далмације, 4) словеначке земље са Истром, 5) Херцеговина са преосталим делом Далмације и Црна Гора.¹⁷ Ставови се нису сувише изричито износили, него се обично говорило о уређењу „на основу потпуне равноправности свих делова земље у сваком погледу”, а мислило се на федеративну републику¹⁸ И омладинци и они старији ређе су говорили о федеративној држави а још ређе о републици, јер сама идеја децентрализације власти није била пријатна не само провладиним круговима него ни опозицији.¹⁹

Конзервативни београдски историчар Јован Н. Томић тврдио је како су идеје о југословенској федерацији и републици ушле у моду априла 1917, пошто је гломазну руску федеративну републику створио Павле Миљуков, кога је југословенска омладина у Швајцарској прихватила за свог учитеља. Уз руску револуцију, и улазак САД у рат имао је утицаја на схватање о уређењу будуће Југославије. Известан подстрек давала је добра демократски уређена средина у којој се тада живело, Швајцарска, са кантоналним федеративним уређењем. Уосталом, „манија” републиканизације постојала је тада и у неким другим европским земљама. Ако би Вилсон одржао реч, да неће преговарати са Хоенцолернима и Хабзбурзима него само с народом, требало је очекивати да на крају рата монархије буду свргнуте и у Немачкој и Аустро-Угарској. Иза републиканизма долазио је федерализам. Томић се чудило како наглашен националан принцип није водио једноставној, тј. по њему централистичкој земљи, па макар била и република. Он је то тумачио мегаломанијом оних који су се осмелили да говоре о републици, јер су само федерализацијом могли бити господари и на мањим подручјима. То су планирали нарочито они који су желели да „племенску” власт сачувају за себе. Поред тога, истицано је да се тек федеративном републиком уклања хегемонизам, који се може остварити и преко централистичке републике. Како се сматрало да уједињење долази у обзир једино ако се одстрани сваки хегемонизам, уз такво сх-

¹⁷ Преглед листова (Женева) бр. 728 од 16/29. XI 1917, 2 (Х. Вендел у *Arbeiter Zeitungu* 19.XI 1917).

¹⁸ В. Фабјанчић, *О Словенији и Словенцима*, изд. Југословенске омладине, Женева 1917, 33; А. Стојковић—Б. Кнежевић, *Филозофски лик Владимира Гађиновића*, Историјски гласник бр. 1—2/1967.

¹⁹ М. Јаковљевић, н. д., 40—1.

ватање уједињења природно је следио захтев за федеративном републиком.²⁰

Јован Томић се присећао да се почетни вид федерализације читавао чак пре руске револуције. Наиме, приликом прославе св. Саве јануара 1917, ад две групе једна се натурала а она друга није хтела да изађе са противпредлогом да се не би разбијала јединственост манифестовања. Прва група, пак уклонила је белог орлове, као симбол монархизма, те је српски крст ставила на хрватска „шаховска поља”, при чему су једнаки квадрати симболизовали већи број једнакоправних федералних јединица. У хрватском делу емиграције у Швајцарској најбројнији су били франковци, који су се представљали као ултрајугословенски елементи; њима је такво симболизовање будуће заједнице такође одговарало. Најзад се сам историчар почео убеђивати да је уједињење лакше извести ако се историјска парцијалност привремено задржи преко неког вида провизорног федерализма; налазио је да би у условима провизорија требало настојати да се прихвати обласна а не „племенска” федерација, јер је сваки од тројице браће могао пожелети да се у постојећем оквиру и формама даље развије, а то би водило не само коначном федерализму него и републици. Томић је покушао да анализира логику „племенске” федерације, те је дошао до закључка да чим отпадне унитарне традиције које природно потхрањују монархија, натураће се традиције најјачег племена, док ће са традицијама два мања „племена” ићи лакше, те ће традиције најјачег племена рушити покрајинске границе и укинути наслеђену поцепаност, али то може бити процес опасан за одржавање целине, јер води централизму и једноставно уређеној држави.²¹

Оно што је Ј. Томића узнемиравало била је истовремено појава најразличитијих федералистичких комбинација. Средином 1917. појавиле су се форме мале, средње и велике Југославије, ова последња са Бугарима и мала у хабзбуршком оквиру. Швајцарска је желела да се одржи Аустро-Угарска и при томе је била уверена да ће то у новим условима бити могуће једино кроз федерализовање престареле монархије. Швајцарци су били расположени да Југославију виде у тако преуређеној Аустрији, чак и заједно са Србијом. Затим је била јака струја за федерацију Југословена са Бугарима, за балканску конфедерацију, па и подунавско-балканску заједницу (која не би имала ничег заједничког са концепцијама Карла Кауцког). Улазак Бугара у Југославију објашњавао је као свтарање праве и пуне Југославије, јер и Бугари су Јужни Словени. Балканска федерација је била више социјалистичка верзија велике конфедерације. Југословенска омладина у Женеву одушевљавала се управо за такву федерацију, и у томе су је подстицали руски револуционари; један

²⁰ Ј. Томић, н. д., 101, 32—3, 67, 69, 70, 64—5, 62—3.

²¹ Исто, 261, 56, 64, 66, 70.

руски Јеврејин на неком састанку у познатом „пленпалеу“ трчао је по сали и клицао балканској конфедерацији и пропасти крунисаних глава. Један део швајцарских Хрвата помагао је идеју о заједничком животу са Бугарима не само због федералног начела, и у томе су их подржавали српски левичари, али из других, својих политичких мотива. Томића је посебно нервирао професор-педагог Марко Јаковљевић, родом Сремац, иначе републиканац и масон, који је сваком приликом истицао у разговору потребу уласка Бугара у федеративну Југославију и ревностно се бринуо о самосталности Црне Горе, па макар била и под заштитом Италије, само да није под недовољно културном Србијом, која, тобоже, није могла да схвати нове идеје. Под претпоставком распада Аустро-Угарске, између предлога о федерацијама и конфедерацијама, јавио се и пројекат конфедеративне везе с Италијом. Томић се сећао да су неки такви планови постојали и 1915, кад је Италија ушла у рат. Такве замисли помагали су многобројни италијански емисари у Швајцарској, који су нудили да се мале државе окупе око Италије; то Србима никако није ишло у главу, јер је Рим противу њих помагао не само Црну Гору него и Бугарску. Док су италијански активисти 1916. облетали око Срба, то су 1917. чинили са Хрватима, међу којима је, чак и најугледнијима, било људи који су у исто време тражили заједницу са Бугарима и удруживање вишег реда са Италијом.²²

Томић је налазио да су „маторији политичари“ били носиоци идеја о федеративној Југославији код омладине и да су се младим људима послужили као гласноговорницима. Томић је посебно апострофирао професора Јаковљевића, који је саставио једно предавање у коме се залагао за федеративну Југославију, у коју би ушли Бугари (којима би Србија имала да препусти Македонију), и која би била положена на покрајинским аутономијама. У разговору који је имао (2. априла) са Гролом, и код овога је Томић запазио да повлађује омладини, сматрајући да има право да иде испред својих старијих. Док је Јаковљевићев утицај омладину усмеравао у правцу југословенске републике, др Козарев, лекар, Македонац, придобио је младе југословенске интелектуалце за концепт балканске федерације, у коју би ушли сви југословенски народи са пространом аутономном Македонијом.²³

И други сведоци наводе да је међу Југословенима у Швајцарској било и таквих који су желели федеративну Југославију у хаџбуршком оквиру. То је начула и италијанска обавештајна служба, па и то да емигранти немају ништа против тога да и Србија и Црна Гора уђу у једну велику југословенску целину у хаџбуршком оквиру; такве појединце помагали су швајцарски аустрофили и славофили, а као веза с аустроугарским церишким конзулатом служили су два Лаиновића (који су, узгред, обаве-

²² Исто, 5—6, 196 и 206, 66—7, 68, 276—7, 70, 58, 80—1.

²³ Исто, 47, 27—8, 276, 277, 226, 58, 24—5, 230; М. Јаковљевић, н. д., 38.

штавали италијанске обавештајце)²⁴. Чак су се многи федералисти који су желели Југославију као независну, плашили да Беч не надлицитира, много повољнијом понудом потлаченим Југословенима и другим Словенима, да би их умирио и на тај начин сачувао Аустрију од расчлањивања. Уосталом, и силе Антанте су преко федерализације и аутономије рачунале да сачувају Хабзбуршку монархију, која им је била потребна како против Немачке тако нешто касније и против совјетске Русије. Концепцијама сила Антанте, према мишљењу југословенских федералиста, могло се догодити да и Србија буде приморана да уђе било у подунавску било у балканску конфедерацију.²⁵ Интелектуалци из Србије, као представници концепције о јединственој монархији Срба, Хрвата и Словенаца, држали су да се иза „Југославије” крије Велика Хрватска, која би у плановима Беча била дужна да повуче и остатке Србије. Југословени родом из Аустро-Угарске су, наводно, ређали користи које би се могле имати од хабзбуршке Југославије: „Најглавније је да би се тако извршило уједињење свих југословенских племена, па ако се не добије довољно гаранција за опстанак у федерализованој Аустрији, народ уједињен сачекаће њен распад и доћи ће до своје потпуне независности”. Југословени из Аустрије били су расположени за Мајску декларацију, јер су сматрали да се западна граница према италијанским империјалистима једино Југославијом у склопу Аустро-Угарске може сачувати. Ова последња теза сматрана је као директна порука Беча. Такав програм водио је укључењу Србије у аустријску Југославију, против чега су изразито били Србијанци, јер би тиме изгубили „моралну гаранцију који представља Србија”.²⁶

Разлике између централиста (Србијанци) и федералиста (Хрвати, Словенци, Црногорци и неки Срби из Аустро-Угарске) показале су се и у јавним дискусијама (у лето 1917) поводом публиковања познате Крфске декларације. Федералисти (чије је средиште било у Српском новинарском бироу у Женеви) су тежиште стављали на потребу организовања аутономија против којих се Крфска декларација није изјаснила (т. XIII). Аутономија би се односила на историјске покрајине Србију, Војводину са Сремом, Словенију, Далмацију, Босну и Херцеговину, Црну Гору и Македонију. Ко је озбиљно за демократију — говорили су — тај мора бити и за аутономију општине, округа па и крајева; принцип демократизације у неким стварима је најнапреднији

²⁴ ASMAE, Arc. pol. 1915—8, pacco 180, fasc. XVIII, Notiziario serbo-montenegrino.

²⁵ М. Јаковљевић, н. д., 34, 38, 30, 40.

²⁶ Ј. Томић, н. д., 217, 195—8, 206; М. Јаковљевић, н. д., 46 (међу Југословенима је можда било и таквих којима је више годила Мајска декларација); 47 (било је Хрвата и Словенаца који су у „влашком” народу гледали извор србијанском хегемонизму); 67 (већина аустроугарских Југословена изван Монархије ипак није била за субдуалистичку везу са Мађарима).

принцип; треба уредити питање докле да иду аутономије а шта да представља делокруг централне управе; аутономија ће бити неопходна у прво време, да би се лакше превладале разлике у законодавству и политичким традицијама, а њима се могу преовладати отворени антагонизми, нпр. Срба и Хрвата око Босне те Срба и Бугара око Македоније. Федералисти су замерали што је Крф-ска декларација прејудиирала права уставотворне скупштине. Један од њих је, примерице, навео следеће: „Држим да декларација није требала да прејудиира конституанти монархију него да конституанта у том погледу треба да буде израз воље народне. Затим, није баш у складу борити се против монархистичког система у свету својом монархијом, и против Хабзбурговаца и Хоенцолерна другом династијом. Уз то би се, можда, и нека наша унутрашња и спољашња питања лакше могла решити, лакше у републици него у монархији, па и однос према Бугарима”.²⁷

Питање уласка Бугара у југословенску федерацију било је једно од оних која су централисти највише потезали да би компромитовали идеју федеративне Југославије. Историчар Јован Томић, професор права Лаза Марковић и други истицали су да Хрвати најпре желе „малу Југославију” у оквиру Хабзбуршке монархије, да би остварили Велику Хрватску, а потом савез са Бугарима у „великој Југославији”, да сузбију бројну препоћ и углед Срба и Србије. Рушење српске превласти требало је извести тада популарном републиканском идејом, коју су против Централних сила форсирале и силе Споразума. Да се приволе Бугари да збаце своју династију и уђу у југословенски склоп, ваљало им је дати Македонију; мала Југославија са Србијом и Црном Гором чинила би федерацију а ова са Бугарском конфедерацију.²⁸

Федералисти Југословени су се бранили од таквих оптужби. Један је од њих у вези с тим изричито навео своје речи и ставове: „Г. Гроле, ја додуше верујем да је балканска федерација заиста музика будућности, али кад бих ја био предратна Србија и имао да бирам у коју федерацију да приступим, ја бих пре ушао у аустријску, него у балканску, тј. у културније друштво!” Томићев рефрен је био: „Доста тога причања и писања о Бугарима! Рушите Аустрију! Начинимо Југославију, па ћемо лако свршити и са Бугарима!” Томић никад није веровао да ће силе Антанте одвући Аустро-Угарску из савеза са Немачком, а још мање привући Бугарску, јер би се њој морале давати концесије у Македонији. „Ја сам увек веровао у пропаст Аустрије, и тражио пропаганду у том смислу, а Југославија ће већ стати према Бугарима као целина, па и у питању Македоније. А да ће

²⁷ Ј. Томић, н. д., 24; М. Јаковљевић, н. д., 47, 38, 39, 48—9.

²⁸ Ј. Томић, н. д., 5—6, 34—5, 55, 71; Х. Вендел, *Борба Југословена за слободу и јединство*, Београд 1925, 657—8.

једно од првих и најзначајнијих питања спољашње политике нове Југославије бити уређење односа са Бугарима, временом чак и улазак Бугарске у Југославију, ја то никада нисам крио, па ни данас не кријем,.. Македонско и бугарско питање било је, стварно ,преокупација Србијанаца.²⁹

У полемици, Томић је сматрао да је могућа федералистичка монархија, коју сам отреаба удесити. Изнео је и једну посебну могућност о којој се говорило у Женеви: „Нека се на пр. уједине српско-хрватски крајеви, а Словеначка са Истром нека послужи за тампон државу између српско-хрватске државе и Италије”; те две државе би проживеле неколико година, док се „једног дана њено становништво плебисцитом изјави да се придружује српско-хрватској држави.“ Полазећи од општег закључка да је и швајцарска средина снажно утицала да се Југословени одреде за фдерацију, Томић као историчар настојао је да укаже на специфичан настанак швајцарских кантона (разне народности, приступање нових кантона, спољнополитички разлог одржавања), што није било ништа слично са условима првог светског рата у историјској српско-хрватско-словеначкој маси. Руски федерализам, пак, поставља се пре свега из жеље да се очува територијални интегритет руске државе, док такав момент уопште не постоји код Југословена који још немају заједничке државе.³⁰

Томић је примећивао да много слабији Словенци и Хрвати нису били загрејани за „племенску” федерацију, где би се сви припадници једног „племена” груписали у једну целину, сматрајући да би Срби као најбројнији и политички најјачи својом концентрисаношћу угрозили примену демократског начела једнакости. Зато су они били за обласну федерацију која би лакше омогућила складну федеративну државу и постепено амалгамисала елементе у јединствену југословенску нацију. Монархија би такође била опасна, јер би хегемонијом племена „које би давале династију” супроставила једно „племе” другом, једну веру другој. Са укидањем династије лакше би се отклониле посебне „племенске” политичке традиције и ослабила надмоћ најјачег „племена”. „Племенска” федерација, на пример, окупљање свих Срба, сметала би не само односима са Хрватима него и укључењу Бугара у конфедерацију, а актуелизирало би се македонско питање, које би се сасвим лако решило у федерацији по начелу покрајина, јер би Македонија тада постала посебна покрајинска целина. Кад би се конфедерацијом решила питања са Бугарима, на балканску могла би да се надовеже и подунавска конфедерација.³¹

²⁹ М. Јаковљевић, н. д., 55, 100.

³⁰ Ј. Томић, н. д., 69, 63, 67—8.

³¹ Исто, 64—8, 215 и 180—1.

Крајем јуна 1917. *Ноје цирхер цајтунг* отворио је своје стране југословенском питању. Први напис саставио је један Србин. Он је одмах установио да није реч о територијалним претензијама Србије као краљевине и да оне за своју државу не траже све крајеве до Трста и Марибора; званична Србија је само заступник интереса Словенаца, Хрвата и Срба из Аустро-Угарске у процесу заједничке државе; могло би се поставити питање да ли су западна јужнословенска племена зрела за такву државу. Хрват, писац следећих наставака, нешто је друкчије поставио ствар. Он је најпре пошао од чињенице да постоје четири национална индивидуалитета — Бугари, Хрвати, Срби и Словенци; између неких од њих (Бугари-Срби, Срби-Хрвати) које се посебни национални и политички интереси а и етничких разлика и припадања различитим културним утицајима постоји између тих индивидуалитета. „Хрвату лебди пред очима идеал једне хрватске државе, која не би обухватила само Хрватску и Словенију, него и Босну, Далмацију и Истру, као што је то био случај и раније. Али и Срби рефлектују на Босну, исто тако као и на Македонију и један део Далмације и Славоније. Подела пак горе — поменутих земаља била би за Хрватску велика национална увреда. Такође и због овог разлога, Аустрија није могла да уступи Босну. Кад је 1908. због анкесије Босне претио рат са Србијом, за неколико дана пријавило се преко 20.000 хрватских добровољаца „да се боре против Србије“. Подела Далмације, која се сматра колевком хрватства, значила би исто. Писац Хрват је сугерисао да се у број од три и по милиона Хрвата може укључити и милион и по Словенаца „јер се њихови национални политичари не сукобљавају са хрватским“. Аутор Хрват је закључио на следећи начин: „Једна Велика Бугарска може постојати само покрај мале Србије, а исто тако немогуће је да се једна велика Србија сагласи и сједини са националним програмом Хрвата. Тријалистички или федералистички образована Дунавска монархија, при чему би Босна, Далмација, Истра, Крањска, Хрватска и Славонија сачињавале једно једино државно тело, могла би потпуно задовољити национални програм Хрвата и Словенаца“.³² Овај изразити великохрватски програм видео је стварно само три чиниоца међу Јужним Словенима, при чему би ојачала Хрватска и Бугарска стискавале Србију, а није улазио у судбину Црне Горе, Словенаца и Муслимана; био је „аустријски“ и говорио је са позиција хабзбуршке силе; зато историјски није био реалан и само га је стварност одбацила.

Четвртога новембра 1917, на иницијативу Црногораца (означени су као Срби) одржан је у Женеви скуп југословенских елемената опозиционих Пашићевој политици. На дневном реду налазила су се питања: (1) стварање по завршетку рата за народ Срба, Хрвата и Словенаца такве владавине која ће бити по

³² Преглед стране штампе бр. 48 (28.VI 1917, 4—5; 26. и 29.VI).

вољи већине тога народа; (2) независност Црне Горе; (3) неопходност одржавања пријатељства са Италијом. Скупштина је предложила да се образује држава која би била заснована на широј политичкој аутономији и где би се у свим земљама које насељавају Југословени образовали центри нижег реда („сото-чинтри“), дакле као управна седишта аутономних-федералних јединица. О скупу је одмах дојавила Риму италијанска обавештајна служба у Швајцарској, која је изгледа била упућена у ствар и пре одржавања скупа.³³

Почетком 1918. написано је и умножено делце М. Стојановића „Народ и олигарија“. Италијанска обавештајна служба означила је аутора као „познатог пропагандисту југословенске ствари у Швајцарској“. У посебним поглављима писац је критиковао бирократску непокретљивост у спровођењу националне идеје и хаос у унутрашњој политици. Налазио је да не постоји ни ефикасна организација за помагање породица и сиротиње у Србији нити заробљеника и интернираца у Аустро-Угарској; оно што је основано у Женеви за слање прехранбених пакета у Србију јесте акција шпекуланата, да би се измамила средства и да би се сместили фаворити и сродници људи на власти. Навео је случај Владе Гађиновића који је био кажњен зато што је желео јединство нације у бази, на основу социјалних критерија. За себе је Стојадиновић тврдио да је од српске владе замолио да га запосли у каквој од владиних фабрика, али га је ова одбила, јер зазира од њега као од противника њене политике. У посебној целини обрадио је појаву корумпирања омладине и интелектуалаца у целини.³⁴

У то време изашла је из штампе Косићева књига „Ди сидславен-фрагер“. У њој се налазило и једно поглавље о унутрашњем уређењу Југославије, у коме је критикован централизам. Влада на Крфу конфисковала је плаћене примерке и одбила да исплати преостали део трошкова. Косић је припремио и осврт на књигу једног циришког професора о централизму и федерализму за припремани лист женевских федералиста „Југословенски глас“, који никад није угледао светло дана.³⁵ Насупрот таквој литератури, у оквиру Библиотеке „Просвјете“ изашла је брошура Ивана Гмајнера „Савремени хрватски покрет за наредно уједињење“. Ту је констатовао да велика збивања покрећу масе, али је допустио да свест о потреби уједињења још није сазрела у југословенским масама. Анализирао је Мајску декларацију, Радићева схватања о јужнословенском народном јединству, меморандум М. Радошевића и Ф. Маркића Стокхолмској социјалистичкој кон-

³³ ASMAE, Archivio politico 1915—8, рассо 178, досије II, адмирал-штаб италијанске морнарице са бр. 2681 RR-P МИД-у 14.XI 1918, *Notiziaro serbo-montenegrino*.

³⁴ Исто, досије »Jugoslavi«, opusculo Stojadinovich »Il popolo e l'oligarchia«.

³⁵ М. Јаковљевић, н. д., 50—1, 71.

ференцији о стварању балканске федерације, о аутономним јединицама у југословенској целини и скренуо пажњу да је стварање Југославије последња прилика за постизање националног јединства, иначе да ће настати национални разлаз.³⁶

Од професионалних политичара из Србије републиканске и федералистичке идеје исповедао је 1917. и 1918. а можда већ и 1916. Милан Грол, самосталац. Тек после уједињења, кад је његова странка ушла у централистичку Демократску странку, он се показивао као монархист, али је великим делом остао републиканац и федералиста, у сваком случају на левом крилу своје странке, спреман и на сарадњу са Стјепаном Радићем.³⁷ Друкчије мишљење изнео је али касније Иван Мештровић, говорећи о Гролу као припаднику тзв. Скерлићеве школе (који је такође нагињао федерализму), неоправдано га изједначивши са К. Куманудијем; то мишљење је, наводно, изнео у једном разговору (почетком 1917) са професором Божом Марковићем; Марковић је налазио да првих десет година по ослобођењу у пречанским крајевима треба одржавати војну диктатуру да се укроте франковци а Хрвати привикну на заједничку државу па потом асимилију.³⁸

Прва половина 1918. била је у политичком животу швајцарских Југословена нешто мирнија, можда због збивања у совјетској Русији и услед предузимања немачких пролећних офанзива у Француској. Аустроугарско посланство у Берну у свом елаборату о великокрпској пропаганди (марта 1918) установило је да се за федерализам опредељују социјалисти и млађи и напредни Југословени из Аустро-Угарске, док су против њега обе србијанске партије (старорадикали, самосталци) и конзервативни Хрвати.³⁹ Констатација је била тачна.

Српски лист у Женеви (који је издржавао црногорски двор а уређивао србијански опозиционар Минић) такође је пажљиво пратио федералистичка иступања па реаговања Пашићеве владе. У броју од 12 маја пренео је писање бугарског листа *Препорек* о две југословенске струје, тј. о концепцији за Велику Србију и о правцу са Југославијом. Југословенски одбор је квалификован као скупштина конзервативне буржоазије из југословенских области изван Србије која из опортунизма и због спекулативне политике не жели да отворено дефинише своје политичке циљеве, плашећи се разлаза са српском владом. Бугарски лист је навео и једну изјаву српске стране: „Аутономија Хрвата вредеће

³⁶ И. Гмајнер, *Савремени хрватски покрет за народно уједињење* (Библиотека „Просвјете“, бр. 2), Женева 1918 (штампарија „Српски курир“), 3, 5, 8, 13, 17, 92, 88.

³⁷ М. Петровић, *Узроци и пропаст Краљевине Србије у 1915. год.*, Ниш 1922, 181.

³⁸ И. Мештровић, *Успомене на политичке људе и догађаје*, Загреб 1969, 71.

³⁹ Архив БиХ, Präs 1918, фасц. II, бр. 268 (март 1918).

таман толико колико будемо хтели да је поштујемо". Цитиране су, поред осталих, и наводне речи Стојана Протића у Народној скупштини: „Кад хоћемо некога да ослободимо, не питамо га да ли он жели своје ослобођење; ми знамо да је наша дужност да му га дамо". Препорец је тврдио да Словенци (са само 15% неписмених), Хрвати и Срби у Хрватској, Истри, Далмацији и Војводини (Босна није поменута!) Црногорци и цела Македонија и два милиона страних елемената на том простору не жели да прими реакционарну политику Србије. Новине су и истом броју резимирале закључке студентског удружења у Цириху („Штросмајер") да само независна, федеративна република Југославија „може уживати наше симпатије, јер она је једино решење на основу кога се могу ујединити сви Југословени".⁴⁰ То преузимање бугарске анализе свакако да није одушевило праве југословенске федералисте у земљи под Алпима. Српски лист (од 26. маја) пренео је и чланак „Побједа федерализма“ Хрватске државе, која је утврдила да међу Хрватима ван домовине постоје два политичка правца: струја око Југословенског одбора и групација независних југословенских демократа. Као изразити централисти наведени су Поточњак и Хинковић (обојица масони), а као федералиста Супило (такође масон). Једино су сви социјалисти у туђини, без обзира којој нацији припадају — федералисти. Као илустрација наведен је напис Илије Милкића у италијанском социјалистичком гласилу „Аванти“ у којем је изјавио да је једино могуће решење балканског проблема балканска федерација, у којој би Југословени дали једну целину. Процењујући три недеље касније држање гласила Црногорског одбора за народно уједињење, лист је закључио да је „Уједињење“ против федерализма и аутономне Црне Горе јер то тражи Н. Пашић, а да не иступа отворено против федерализма Хрвата и Словенаца — „јер то Пашић, овај-онај и хоће и неће“.⁴¹

Југословенски федералисти у Хелветији или њихови пријатељи из редова домаћина објавили су неке написе у којима су такође изразили оправданост и реалност федералистичког уређења будуће Југославије. Такав чланак објавила је и „Ла Сиис“, а за федеративно нађено изјаснио се и „Л'аксион радикал“. Гласноговорници црногорске владе у Швајцарској наглашавали су да „идеја о федерализму све више хвата корена на све стране" (САД, Швајцарска, Немачка, Русија, Аустро-Угарска), да има различитих типова федерација-конфедерација, па да сваки народ у свакој ситуацији може подесити форму која му највише одговара, да је федерализам гибак државноправни облик који омогућава да се установе и равнотеже (уместо немачког типа федерализма који је усмерен хегемонизму). Цитирани су и чланци швајцарских новина о федерализму младих југословен-

⁴⁰ Српски лист (Женева) бр. 19 од 24.IV/12.V 1918, 2 и 3.

⁴¹ Исто, бр. 21 од 13/26.V 1918, и бр. 24 од 3/16.VI 1918, 4.

ских интелектуалаца и о њиховим противницима у лицу конзервативних ројалиста. Један такав (проф. М. Грба) имао је обичај да дисквалификује опоненте, тврдећи да је федерализам исто што и бољшевизам.⁴²

Јула 1918. професор Београдског универзитета Лала Марковић одржао је у женевској општинској сали предавање о организацији будуће Југословенске државе. Тек почев од јула 1918. могло се говорити да су САД и силе Споразума правилно схватила југословенско питање и да су његово решавање прихватиле као део свог ратног програма. Марковић се изјаснио за потребу уједињења без обзира да ли ће преовладати унитаристичка или федеративна форма будуће државе и да не би било у реду да се претходно са овај или онај облик владавине траже гаранције. Уједињење се не би могло извести како треба ако би се ко са стране натурао у питању уређења државе. Унитарна заједница је израз националног јединства, у сагласности са принципом народности. Федералне формације показују три основна типа (савезна држава, савез држава са извесним овлашћењима пренесеним на средишне органе, савез држава или конфедерација). Будућа југословенска држава биће уређена по вољи слободно изабраних народних представника, али се практично може узети да ће се поћи од Крфске декларације. Одговарајући на основне приговоре дате на ту изјаву, Марковић је нагласио да треба водити рачуна о реалностима и међународном чиниоцу, да је Србија са својом династијом пијемонт југословенства и да је питање југословенске републике само теоријско (додавши: „Али баш да је републиканска струја због догађаја у рату ојачала, има и томе решења”).⁴³

Марковићева анализа Крфске декларације била је следећа: „По Крфској Декларацији о конфедерацији у смислу државног савеза не може бити речи [...] На другом месту Крфска Декларација предвиђа аутономије у оквиру јединствене државе, аутономије оправдане условима природним, социјалним и економским. О карактеру тих аутономија и обиму њиховом остављено је уставотворној скупштини да она каже своју реч. Овако како је редигована Крфска Декларација, тачка 13 имала би се тумачити више у смислу административних аутономија, али она допушта и тумачење у смислу тзв. федеративне државе са врло јако истакнутом федеративном влашћу. Састављачи Крфске Декларације имали су, изгледа, не сасвим исте погледе како у питању природе тих аутономија тако и у питању обима њиховог. Г. Трумбић, говорећи у Паризу о Крфској Декларацији, тумачио је тачку 13 у оба смисла, тј. да се може схватити било као чиста административна аутономија, која би

⁴² Исто, бр. 25 од 10/23.VI 1918, 3 и 3—4; бр. 27 од 24.VI/7.VII 1918, 2.

⁴³ Ј. Марковић, *О организацији наше будуће државе*, Женева 1919, 3, 5, 6, 7, 9, 10—12.

наравно била регулисана према потребама народа, било као државно-правна посебност, али подложна централној власти. Разлика је тих аутономија у правима провинцијских тела или сабора. Код административних аутономија провинцијска тела су дотирана овлашћењима, која имају карактер управе „тј. примене општих правила на посебни крај. По правилу таква тела немају законодавну већ управну власт [...] Државно-правне аутономије пак су друге природе. То су полудржавице, са делимичним суверенитетом, оноликим коликим буде уступљен од централне власти, од правог суверена. Таквим аутономним, полу-сувременим телима поверена је и законодавна власт у одређеним доменима, и таква тела према томе не само што управљају својим крајем у смислу примене, извршења закона, већ она и сама стварају правила за свој унутрашњи живот!” На Трумбићеву тврдњу „да принцип јединствене државе не смета стварању оваквих државно-правних аутономија” Л. Марковић је рекао да ће се са тим сложити сви правници, али је ипак извршио неке исправке.⁴⁴ Потом се осврнуо на мишљење неких странаца, двојица Енглеза (Телер, Артур Иванс). Према Ивансу, престоница Југославије може бити само Београд; поједини провинцијски сабори, са већом или мањом компетенцијом били би: Љубљана за словеначке крајеве, Загреб за Хрватску и Славонију, Сплит за Далмацију, Карловци или Нови Сад за северне српске крајеве, Ниш или Крагујевац за Србију пре балканских ратова, Скопље за македонске области, Подгорица за Црну Гору, Сарајево за Босну и Мостар за Херцеговину и јужно приморје. Од мишљења југословенских аутора, кад је реч о Швајцарској, навео је књигу младог М. Косића, који се изјаснио за савезну државу и за стварање хомогених аутономних крајева, на основу привредних, културних, племенских и конфесионалних елемената, тако да се постојеће историјско-политичке формације изгубе и заврши деоба и законодавних и управних функција између државе и краја, кантона, покрајина. „Ово је решење” — закључио је Л. Марковић — „у основи својој у духу Крфске Декларације, само што је г. Косић узео и конфесионалан и племенски елеменат као основу за аутономију, чиме је компликовао цело питање”.⁴⁵ Тврдећи да су све верзије још увек у сфери *ј е д н е д р ж а в е*, Л. Марковић је закључио кад је реч о политичкој делатности: „Није довољно рећи да ће све бити како народ хоће, већ треба настојати да оно што народ хоће, буде и корисно по народ, и зато се ја, на кример, не слажем са мишљењем свoga уваженог колеге, г. Др Божидача Марковића, да основа за организацију будуће наше државе треба да буде: „све прилике и

⁴⁴ Исто, 14—6.

⁴⁵ Исто, 16—21. — Косићева концепција 1915. предвиђала је само пет федералних јединица и није говорила о кантонима и крајевима; то су швајцарски утицаји.

околности под којима се до сада живело, менталитет, који је столећима стваран и историјске чињенице, које су синтеза читавог историјског развитака појединих делова нашега народа'." Марковић је сматрао да је потребан већи активизам, тим пре што указује на револуционаран карактер заједничке државе која настаје.⁴⁶

Питањем федералног уређења балканских земаља донекле су се бавили и малобројни српски социјалдемократи који су се као избеглице налазили у Швајцарској. Милан Маринковић, ренегат радничког покрета, није био за то (јула 1917) да се боравак на Западу искористи за студирање теоријских питања, него да се збрињавају људи. Професор Милорад Јанковић (Женева) јавио се (5. новембра 1917) Триши Кацлеровићу у Стокхолм, интересујући се за рад на трибини европске социјалдемократије, тј. на конгресу у шведској престоници; хтео је да провери вести из штампе да су Кацлеровић и Душан Поповић „тражили да се од Македоније створи нека засебна држава у федерацији Балкана", са чиме се он не би сложио.⁴⁷ Професор Михаило Тодоровић, који је живео у Женеви, у разговору са М. Гролом (24. јула 1918) покренуо је питање уређења Балкана; Грол је сматрао да је најбоља федерација с посебном заједницом Хрвата и Словенаца", тј. федерација „племенски" уређена, али није био за федералну спрегу са Бугарима, мада је мислио да је интимна жеља Хрвата била да и Бугари уђу у заједницу. Тодоровић се у писму осврнуо и на предавање Л. Марковића, оценивши да се ту „бесмртно обрукао кад је рекао да ће настати сукоб ако Конституанта не хтедне монархију и да ће тада Србија повући конзеквенцу"; те речи су индигнирале све присутне Југословене, тако да се о предавању говорило јаросно или са подсмехом".⁴⁸ Најјачи српски социјалдемократ у Швајцарској био је Илија Милкић, који је често давао изјаве а од 1917. сав се посветио пролетерској револуцији у Русији, те се није бавио питањима федерације на Балкану. Супротна ревизионистичка група око М. Маринковића настојала је да окупи социјалистичке елементе, нарочито нове, и консултује либерално-грађанске политичаре о питању југословенске федерације.⁴⁹ Милкић се није освртао ни на агитацију аустроугарских социјалдемократа у Швајцарској, који су проповедали мир и федерацију.⁵⁰

⁴⁶ Л. Марковић, *О организацији*, 22.

⁴⁷ В. Лапчевић—Т. Миленковић, *Преписка српских социјалиста у току првог светског рата*, Београд 1979, 183, 217.

⁴⁸ Српски социјалистички покрет за време првог светског рата. Материјали, прикупио: М. Тодоровић, Београд 1958, 108—9. — Инкриминисане речи Л. Марковића изостављене су у обелодањеном предавању.

⁴⁹ Б. Храбак, *Српски социјалисти у избеглиштву према променама у Русији 1917—1918. године*, Историјски гласник бр. 1/1964, 91—4.

⁵⁰ Archivio centrale dello Stato (Roma, EUR), Carte Orlando, p. 45.

О организацији будуће државе писао је и орган Црногорског одбора за народно уједињење у Женеви — *Уједињење* — 4. јула 1918. Решење Крфске декларације прихваћено је као средина „између правог централизма и федералистичког система” и предвиђало је „аутономије изазване правним потребама појединих крајева а не захваљујући привилегијама и лажним аустријским аутономијама”. Према том ставу, аутономија је потреба сваке регије а не последица граница и одмеравања снага у прошлости. Занимљиво је становиште изнесено у напису о положају Србије према федерацији: „Ако би се ставила на гледиште својих личних, покрајинских интереса баш би Србија, више него иједан други део нашега народа, имала користи од федералног система. Најјача, богатија и уопште економски снажнија од осталих покрајина, она би, ако се обично рачунало, макар и ненамерно имала у зависности остале аутономне области, свој новац би трошила на себе а не на њих, имала би преко њих отворена врата за још снажније развиће, а оне би јој служиле као баријера од спољних непријатеља. Укратко, она би, по свим околностима центра, који би јачао у несразмери са осталим покрајинама (у првом реду Црном Гором) које неће имати довољно сопствених средстава ни за најскученије државно уређење и развиће, и које само за себе не нуде свом становништву никакве гаранције за бољу будућност. Па ипак, врховни интереси нашега народа упућују Србију да заборави све то, да принесе народној ствари жртве, и да се, порушивши вештачке антинационалне баријере, које су разједињавале и изнуривале наш народ, утопи у заједницу равноправно са свим осталим нашим покрајинама, унесећи у њу све чиме располаже”. Нимало случајно, Црногорски одбор је аутономије посматрао и са становишта привредне снаге појединих дотадашњих историјских индивидуалитета, и дошао до закључка да за Црну Гору неће бити корисна не само чиста федерација него ни пуна аутономија, ако буде обавезна и ако се буде полазило од самофинансирања. То је прави став А. Радовића и Црногорског одбора: полазили су од самосталности Црне Горе, нису били кротив федерализма, али нису били уверени да би Црна Гора, због свог сиромаштва и неразвијености, могла прихватити било који сложени облик државе.⁵¹ За разлику од црногорских униониста, који су се налазили под непосредним утицајем српске владе, Црногорски одбор је тражио уједињење не само са Србијом него и са осталим Југословенима. Пашић је, међутим, био против тога да у декларацију Црногорског одбора уђе реч Југославија или каква друга условна формула, јер је пре свега мислио на стварање Велике Србије. Респектујући схвата-

⁵¹ Уједињење (Женева) 4.VII 1918; Л. Марковић, *Југословенска држава и хрватско питање* (1914—1918), Београд 1935, 62—3; Б. Храбак, *Црна Гора и иницијативе за федералистичко уједињење са Србијом и осталим југословенским земљама* (1914—1918), *Стварање југословенске државе* 1918, 401—2.

ња српског министарског кабинета (од кога је и финансијски зависео), кад су се током друге половине 1918. године почели све учесталије јављати захтеви за аутономијама и федерацијом, Одбор је нешто посустао и начелно је преузео централистичке позиције крфске владе.⁵²

Орган српске демократије у Швајцарској, *Српско курир*, од почетка августа 1918. оштрије је писао о Бугарима и њиховом владару, као и о Павлу Миљуковцу, бугарском заштитнику, који у борби против бољшевика није тражио ослонац међу Енглезима него у Немачкој.⁵³ Лист *Женева* донео је допис „једног Југословена” у коме се говорило о јачању федеративне свести међу Југословенима, особито у Швајцарској и у Америци; чланак је ударио по политици српске владе и захтевао је конфедерацију; редакција је била приморана да уклони из текста неке недоличности и изјавила је да је то била последња прилика за пружање гостопримства сличним тематикама. Лозанска *Газет де Лозан* пренела је извод из чланака неког Црногорца, у коме је захтевано да се образује „широка југословенска влада”, која би нарочито пред председником САД В. Вилсоном достојно могла да перезентује Југословене.⁵⁴

Крајем лета 1918. присне везе с Италијом против Југословена успоставио је бугарски емигрант Давидов; он је предложио да се са бугарског престола уклони Фердинанд Кобург и његова династија, па да се доведе који енглески или италијански принц на бугарски престо; заложиио се за стварање балканске конфедерације коју би сачињавале Бугарска, Румунија и Албанија под италијанским патронатом (по немачком систему, са задржавањем династија), али без икаквих комбинација са Србима. Разговор у том смислу водио је 6. септембра са главним италијанским обавештајцем у Швајцарској Гвизијем.⁵⁵ У то време је у Швајцарској боравио и председник Југословенског одбора А. Трумбић. Приликом разговора са италијанским послаником Пауличчијем рекао је да би желео да само Италија буде једина мајка Југославије; том приликом је изразио бојазан да би Србија могла применити методе из Македоније 1912—15. у Хрватској и Словенији, уживајући подршку династије, која би деловала као представник свесрпске идеје, не водећи рачуна о специфичним особеностима појединих пречанских земаља. Иако је изјавио да се његове концепције крећу у оквиру крфског споразума, саопштио је да федералистички програм прекосавско-прекодринских крајева претпоставља установљавање једне средишне

⁵² Д. Вујовић, *Уједињење*, 219—20, 231.

⁵³ Српски курир (Женева) 26.VI/8.VIII 1918, 2—3.

⁵⁴ *Le Genevois* 29.VIII 1918. 2; *La Gazette de Lausanne* 25.X 1918; М. Ђорђевић, Србија, 213.

⁵⁵ ASMAE, Archivio politico 1915—8, passo 179, fasc. XVIII, Берн 18.IX 1918, pp. 1—9; passo 49, Лозана 11.XI 1918, № 321/28 С.

владе за делове који су некад били под Аустро-Угарском у Загребу.⁵⁶ Дакле, стари план двојне југословенске федеративне монархије налик на Аустро-Угарску!

Италијанска обавјештајна служба још од 1916. се посебно занимала федералистички оријентисаним аустроугарским Југословенима у Швајцарској, али није увек била у стању да пружи тачну информацију. Још јуна 1916. повереник из Женеве јавио је о пројекту о оснивању једне велике организације свих Југословена који станују у Хелветији, како би се превазишла неслога између приврженика федерације и присталица Велике Србије; аустроугарски Југословени, федералисти, били су борбенији и имали би у организацији јаче позиције, те је србијанска страна повлачила потезе због којих је могла бити окривљена да је скривала неуспеху подухвата.⁵⁷ Конгрес омладине у Лозани (24. јуна 1917) италијанско посланство у Берну је схватило као нову „партију” која је критиковала српску владу, црнорукце и Југословенски одбор; та група младих интелектуалаца тражила је уједињење у виду федерације; посебну симпатију скупштина је показала према Италији, нудећи широку националну аутономију италијанском становништву али за реципрочно држање Италије према Југословенима мањинцима; група је одмах искусила одмазде српске владе, јер су неки позвани на фронт а другима је ускраћено визирање пасоша; та се фракција ипак дневице проширивала; као енспиратори дружине именовани су М. Стојадиновић и М. Грол (односно погрешно и М. Грба); српски конзуларни службеници добили су задатак да, везивањем лица те групе за своју службу, разбију „партију”, а акцију су предузели и повереници српске владе на челу са М. Лазаревићем, познатим полицајцем.⁵⁸ У вези с излагањем првога броја женевске *Југославије* као главни иницијатори гласила означени су Д. Густинчич, Славко Костић, Б. Кривокапић и неки Н. Вујић. Главни међу њима, Густинчич радио је за рачун краља Николе, који је у Цириху деловао преко П. Поповића, који је у своје време одржавао везу с аустријским агентима, желећи да преко њих понуди Аустро-Угарској да предузме решавање српског (црногорског) питања. Према процени италијанских војних обавјештајаца, идејна платформа групе око *Југославије* била је збркана, осим што су били благонаклони према црногорском суверену, који се трудио да спречи уједињење Југословена под вођством Србије. Италијани нису могли наћи никакав траг било какве сарадње редакције и сарадника часописа са људима Хабзбуршке монархије. Посебна пажња усмерена је на Густинчича, као Сло-

⁵⁶ Исто, рассо 178, Paullucci из Берна 21.IX 1918, № 1854, Gab. № 66; рассо 179, досије XVIII, Берн 18.IX 1918,

⁵⁷ Исто, рассо 180, fasc. XVII, Женева 9.VII 1918, са бр. 6901—XIII.

⁵⁸ Исто, рассо 181, fasc. XVIII, Берн 17.VII 1918, са бр. 1660 (МИД 50453).

венца, пригодном доласка Шуштершича, главе словеначких клерикалаца, на конгрес католика у Швајцарску. За Славка Косића је речено да је дезертер српске војске, за Б. Кривокапића да је поузданик П. Поповића, а Н. Вујић је био особа без вредности. Наведено је тобожње мишљење Југословена из Аустро-Угарске у Швајцарској да групација ради по интенцијама Беча.⁵⁹

У јулском броју поменуте *Југославије* од већег интереса био је извадак из књиге М. Косића „Јужнословенско питање“, у коме је препоручена федеративна државна организација; писац се нешто више задржао на случају Војводине и Македоније. У једном напису (у наставцима) полемисано је са П. Слијепчевићем и идејама које су изражене у његовом „Алманаху“. У чланку Д. Густинчића о мобилизацији југословенских радника у Америци са становишта независне југословенске демократије понављан је став да се ти добровољци не боре на италијанском фронту, као да се осетило да је Трумбић нешто планирао на своју руку са италијанском владом управе у то време; занимљив је завршни став: Италија је тада подржавала југословенску буржоазију а била је против југословенских демократа (преко Италијанско-српског комитета У Швајцарској, на конгресу потлачених народа Аустро-Угарске у Риму); не желећи да повуче потпис са тајног лондонског пакта 1915, Италија не жели разумне и пријатељске односе са Југословенима; због тога је римски конгрес представљао само „бучну параду“.⁶⁰

Када су капитулирале бугарске дивизије, јавила се идеја да оно што су дотад држали задрже у рукама помоћу балканске федерације. У том смислу огласио је њихов швајцарски пријатељ А. Форел књигом „За бугарски народ“. Алијанса коју је Форел нудио била би заиста чудновата: био би то дефанзивни савез против граничних сила које би могле деловати по девизи „подели па владај“; војске би и даље биле потпуно независне једна од друге и само би имале заједничког команданта; основни принцип би био „једнакост и слобода“ (без братства!); у свим конферативним државама настава би била обавезна и бесплатна до 14 година старости и морало би се настојати да се превазиђе стање настало 1913. годином; сви језици удружених народа били би у употреби.⁶¹ Дакле, била би то као нека војна унија против суседних сила, мада оне не би морале бити стварне велесиле!

О бугарским настојањима да помоћу федерације сачувају позиције у областима које су помоћу аустро-немачких трупа заузели а након капитулације бугарске војске осврнула се и једна српска публикација објављена у Швајцарској почетком 1919. Бугари су, наиме, Савезницима предлагали да се српски и грчки

⁵⁹ Исто, Обавештајна секција (Р) Врховне команде, Рим 26. I 1918. (МИД 6200).

⁶⁰ *Yugoslavie* (Genève), Nos 10 et 11, juillet 1918.

⁶¹ А. Forel, *Pour le peuple bulgare*, Berne 1918 (предговор је датиран 8. октобра 1918).

део Македоније споји у посебну македонску јединицу (не у бугарски део Македоније!) и да се уједињене српско-хрватске-словеначке земље тако поставе да се сачува Аустро-Угарска, што би водило некаквој балканско-понунавској конфедерацији. Писац је поставио питање: да ли је могућа конфедерација између Француске и да ли су Бугари заборавили злочине које су починили у окупираној Србији.⁶² Ако су се морали одрећи Вардарске и Егејске Македоније Бугари су губитак мислили да компензирају притиском који би сачувана Аустро-Угарска могла да постигне на српско-хрватско-словеначкој унији, изван које би се налазио већи део Македоније.

Југословени федералисти су крајем рата желели да стекну неке политичке поене славећи другима републику. Честитали су Чесима и Словацима нову државу. Бернски германофилски *Бунд* изрекао је мишљење да се и Чехословаци надају да ће њихова јужна браћа поћи њиховим путем, тј. да ће основати федеративну југословенско-балканску републику. Утицај чешких републиканаца и либерала и Србијанци републиканци су придавали велики значај кад је реч о расплету и јужнословенском простору. *Бернер Тагблат* је држао да је југословенска политика Србије претрпела крах, јер да се Југословени бивше Двојне монархије припремају да прогласе федеративну Југославију.⁶³

Средином октобра 1918. М. Грол је послао у САД неки меморандум о југословенском питању, за који је српско посланство претпостављало „да то може само наудити општим интересима”.⁶⁴ Иван Мештровић се, на жалост, погрешно сећао да је тада Јован Цвијић заступао републиканске и федералистичке идеје; он је био најмаркуантнија фигура једне скупине Југословена у Женеви која је почела да издаје лист „Југословенску лигу” и у којој су се налазили и многи чланови Југословенског одбора.⁶⁵ Цвијић је раније био федералист и републиканац, но управо кад је ушао у Демократску лигу, одрекао се тих уверења!

У првој половини новембра 1918. у Женеви је одржана позната конференција представника српске владе и опозиције, загребачког Народног вијећа СХС и Југословенског одбора на којој је победила дуалистичка, конфедеративна концепција. Јављајући о њој, француски посланик из Берна писао је да Пашић настоји да створи Велику Србију, око које би се кристализирала Хрватска и Словенци, док федералисти сакупљају многобројне гласове.⁶⁶ За време бављења у Женеви Ј. Корошеца, многи су

⁶² La Serbie et l'Europe (1914—1918). Exposé de la politique serbe par des publicistes serbes, Genève—Bâle—Lyon 1919, 221—222.

⁶³ АС, Југословенски одсек, фасц. V, Пов. Ј. бр. 3522, С. Грујић из Брна 29.X/11.XI 1918, бр. 2650.

⁶⁴ Исто, фасц. II, Пов. Ј. бр. 3562.

⁶⁵ И. Мештровић, н. д., 116.

⁶⁶ Archives de la Guerre (Vincennes, Paris), 7 N 629 (Bureau Slave), Dutasta из Берна 8.XI 1918.

тражили пријем код њега. Представници студентског удружења „Вила” предали су му меморандум, с којим нису били сагласни високошколци федералисти. Њих осам из те групе такође су били примљени и Херцеговац Драго Љубибратић је предао резолуцију федералистичке скупине, чије су две основне тачке биле — федерација и република.⁶⁷

После прводециембарског прогласа о уједињењу швајцарски Југословени су били кивни на Н. Пашића зато што је, наводно, помоћу Италијана и њиховог продора у југословенске западне крајеве приморао представнике Народног вијећа СХС да пођу у Београд уместо да образују југословенску федеративну републику.⁶⁸ Владислав Фабјанчич, изразити федералиста у Швајцарској, начинио је гест неискрености и удварања. Послао је (13. децембра) писмо Лазици Марковићу у коме је изразио захвалност за његово заузимање у погледу унутрашњег уређења заједничке државе; додао је да је и оно што у ствари није било тачно: „и ја (сам) увек био мишљења да наша држава, пошто смо један народ, мора бити унитаристичка; њен унитаризам је потребан да потисне бивше бесне „аустријанце“ који се заклањају за свакојаким федерацијама; закључио је: На нама Србима и Словенцима стоји, као и на Далматинцима и другим трезвеним Хрватима, да упркос тамних елемената остваримо и сачувамо слободу, јединство и будућност наше нације”.⁶⁹

IV — Општи токови политичког живота Југословена у Швајцарској од фебруарске револуције до прводецембарског уједињења

Дневни живот Југословена у земљи Песталоција, Цвинглија, Русоа и Калвина већ је средином 1916. у великој мери био у колоточинама званичке Србије. Ингеренције владе најпре су се испољиле у томе што је од својих органа из Берна или Женева примала отприлике петнаестодневне или месечне извештаје о стању међу настањеним својим поданицима и избеглим Југословенима из Аустро-Угарске.¹ На основу исказа придошлих Србијанаца или Бугара из окупиране Србије као и на основу вести из

⁶⁷ Д. Љубибратић, *Владимир Гађиновић*, Београд 1963, 240—1. — Млади људи имали су илузија са Корошцем. Он је иступање Југословена федералиста у швајцарским листовима осудио још средином октобра кад је допутовао у Швајцарску (Д. Јанковић—Б. Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе II*, Београд 1964, 399).

⁶⁸ ASMAE, Archivio politico 1914—8, рассо 179, посланство из Берна 7.XII 1918.

⁶⁹ Архив Југославије, Збирка Л. Марковића, фасц. I, док. 3, писмо В. Фабјанчића из Женева 13.XII 1918.

¹ У прво време неки од тих извештаја се помињу и на владиним седницама: *Записници седница Министарског савета Србије 1915—1918*, приредили Д. Јанковић и Б. Храбак, Београд 1976, 292, 296 (од Д. Густинчића!), 305, 308, 319 323, 325.

новина које је сабирао и преводио Српски пресбиро у Женеви сазнало се и о ситуацији у окупираној Србији и у свету.² Упоредо с тим предузимане су мере да се војни обвезници повуку на Крф или у Солун, односно да се у градове на глечерским језерима пошаљу регрутне комисије.³ Ово извлачење људи из далеке Хелвечије, осим изузетно, није имало политички карактер, него је било последица слабих девизних резерви владе а и живот у Грчкој био је јевтинији. Због тога је чак и митрополит из Женеви позван да пређе у Хиландар.⁴ Слање плате пресељеницима и стипендија високошколцима представљало је јаку позицију министарског кабинета са Крфа. Већ 5/18. маја 1916. министарски савет је решио „да се од 15. јула обустави издавање плата, пензија итд. и вршење размене (новца) у Швајцарској и Италији; изузимају се само лица која се тамо баве државним послом; а онима за које консулат нађе да је у интересу земље, да се не баве у Швајцарској, делегат ће одмах обуставити да чини услуге (давање плате, размене итд.)”. Међу ове последње најпре је спадао социјалдемократски посланик Триша Кацлеровић, који се у Швајцарској апирао 1916. нашао „стицајем прилика”, у време кад је у Кинталу одржавана друга цимервалдска конференција, која је прихватила бољшевичку паролу о „претварању империјалистичког рата у грађански” и о „поразу своје владе у империјалистичком рату”⁵ Последњег дана маја 1916. одлучено је да се студентима у Швајцарској рачуна месечна помоћ у швајцарским францима.⁶

Доста рано су у Женеви основане важне владине установе — Српски пресбиро и Српски црвени крст. Иако су билтени Пресбирора цитирани и на скупштинским седницама подацима о стању у свету, у окупљеној земљи, међу заробљеницима и интернирцима, његови извештаји су и критиковани због начина на који су извештавали о самим скупштинским седницама. Народни посланици су у пролеће 1918. протестовали што је влада више него петнаест пута дозначила више државног новца за издржавања својих чиновника него што је сиромашном народу упућено у отаџбини. Преко поменуте две земље одржаван је преко новина додир са светом у Србији или са заробљеницима.⁷

Потом је настала афера са новинаром и у извесним приликама дипломатским емисаром Светоликом Јакшићем. Био је најпре фаворит регента Александра, кога је (марта 1916) настојао

² Исто, 398, 480; Стенографске белешке Народне скупштине од 69—95 састанка, од 12. фебруара до 14. априла 1918. године Крф 1918, 313—9.

³ Записници седница, 235, 268.

⁴ Записници седница, 304.

⁵ Исто, 292, 292—3; Т. Кацлеровић, *Цимервалдска конференција...*, Београд 1952, на више места.

⁶ Записници седница, 299, 492 (о стипендистима 18.VII/1.VIII 1918).

⁷ Стенографске белешке, 44, 70. састанак и други; Записници седница, 340, 482, 382.

да убеди да смени Н. Пашића и да на власт доведе официрску клику са војводом Мишићем на челу. Престолонаследнику се нуди да помогне да се измире „црнорукци” и „белорукци”, а изгледа да се вршилац владарске дужности с њим слагао, јер је сматрао да би без Пашића добио устав под којим би могао владати. Јакшић је мимо владе на Крфу добио пасош, на захтјев војног министарства да политички делује у Швајцарској, што је он и чинио али наопако по владу. После фебруарске револуције написао је меморандум против српске владе, а потом још две окружнице које су углавном кружиле међу официрима. Највећи део седнице Народне скупштине 12. априла 1918. био је посвећен њему, нарочито у излагању бившег министра М. Драшковића, којом приликом је показано шта је све смео и могао, да оптужи чланове Југословенског одбора као аустроугарске шпијуне, да чак влада крије последњу његову окружницу, да се не зна који је министар први тражио да му се изда путница, да се не зна зашто ни у Србији ни у избеглиштву никад није служио у војној јединици те правно није био дезертер итд. Драшковић је изнео да је он у Женеви уживао највеће поштовање органа српске државе, да је долазио у женевски конзулат, мада је проглашен дезертером и иако је осуђен на 20 година робије.⁸ Таква противуставна и противзаконита пракса коју су упражњавали „црнорукци” и њихови пријатељи дуго је благодонаклоно трпљена од самог регента Александра, који је некад припадао њиховом друштву! На жалост, Јакшић није био једини новинар који је сличне ствари радио. Посланик из Берна (17. фебруара 1917) обавестио је Крф да је београдски новинар Добривоје Миладиновић такође у Женеви саставио брошуру против Пашићеве владе, па је рукопис пренео у Париз да га тамо штампа.⁹

Није искључено да су управо због Јакшићеве афере министри Љуба Давидовић и Марко Ђуричић боравили фебруара-марта 1917. у Женеви.¹⁰

Одлуком српске владе од 4. априла 1917. нико од српских грађана није могао ићи у Швајцарску без одобрења министра унутрашњих дела. Деветог маја, поводом извештаја из Швајцарске „да су тамо ради спекулације и размене пренете велике количине српских новчаница из непријатељских земаља”, решено је „1) да се у Швајцарској обустави одмах свака размена; 2) да се позову сви наши грађани, не само у Швајцарској, но и у другим земљама, да код финансијских делегација депонују све своје српске новчанице; 3) да се против наших грађана који воде спекулацију нашим новчаницама предузму строге мере;

⁸ Записници седница, 51, 93, 95, 143, 337, 355, 398; Стенографске белешке, 148, 151—55; АС, ПО—1917, фасц. V, Пов. бр. 623, из Атине 3/16.II 1917.

⁹ Записници седница, 375.

¹⁰ Исто.

4) да се неће никакав други српски новац сем онога који се депонује код делегација, примати за размену". Није прошла ни недеља дана, а из Швајцарске се јавило 11 српских трговаца на челу са Милетом Коцићем, Алексом Поповићем и Алексом Милошевићем који су изјавили да ће се због те владине одлуке наћи у туђини у безнадежном стању, јер су живели од недо-звољеног промета српског новца; молили су да траже неограничени промет једино да би издржавали породице а не из спекулативних разлога. Коцић је био познат човек од послова, повезан са шефом Главног рачуноводства министарства финансија, Јеврејином Аврамом Левићем, који је направио финансијску аферу, у коју је било умешано и непријатељско иностранство.¹¹ Влада је много каснила са том одлуком, мада је упозоравана и од француске владе да се српски трговци баве шверцом монета. Француски посланик на Крфу доставио је о томе ноту 16/29. децембра 1916, те је скренуо пажњу да та недозвољена циркулација новца може имати негативних последица у деловима Македоније који су у јесен 1916. повраћени; постојала је опасност да се на новчану масу у тим областима утиче новчаницама које су се налазиле у земљи под окупацијом а које су стизале у неутралне државе, пре свега у Швајцарску; према мишљењу француског министра финансија, који је о томе консултовао и главног министра А. Бријана, српска влада би требало да се лиши непријатељског утицаја на тај начин што би пустила у оптицај нове банкноте, које би биле привремене и које би представљале новчано средство плаћања само на ослобођеној територији и то само у току рата.¹² Тек 22. марта Пашић је дао налог посланству у Риму да затражи од италијанских граничних органа на швајцарској граници да узапте веће количине српских новчаница које су непријатељски агенти покупили по окупираној Србији а потом преко Швајцарске и Италије слали на наплату у Македонију; код прелажења границе српским грађанима било је дозвољено да пренесу само 2000 динара.¹³

Фебруарска револуција је веома снажно деловала и на Југословене у Швајцарској, тако да је бацила у засенак југословенско питање, дотад јако наглашено. Актуелизирано је и црногорско питање, већ оснивањем Црногорског Цвеног крста у Женеви, који је одмах послао у Црну Гору 100.000 франака, с тим да тај новац митрополит Митрофан подели народу. Знало се да краљ Никола чини напоре да од савезника, нарочито нових, САД, добије гаранتيју о обнављању своје краљевине. Члан Југословенског одбора Н. Стојановић, као родом Херцеговац, са-

¹¹ Исто, 404, 408—9, 412. — Визирање пасоша за Швајцарску само појединачно; један пример: АС, Црногорски одсек, фасц. I, Пов. Ц. бр. 263, професор Лазар Певоцић, 29.III/11.IV 1917.

¹² АС, РО—1915, фасц. X, финансије, К. бр. 2186.

¹³ Исто, Пов. бр. 1223.

моиницијативно се повезао са неким Херцеговцима и бившим црногорским министрима да се убрза оснивање Црногорског одбора за народно уједињење. Њему и осталим Херцеговцима су србијански политичари приговарали због сарадње са Црногорцима, на које су били кивни, тобоже, због лошег пријема српске војске при повлачењу кроз Црну Гору и издајства краља Николе услед чега је пала сенка и на исправне Црногорце.¹⁴ Са утицајем фебруарске револуције се чак претеривало, па је руски отпавник послова у Берну рекао српском посланику да је избила револуција у Бечу и Пешти.¹⁵

Ипак, ствари су се почеле гибати и на национално-политичком плану. Бивши аустроугарски амбасадор у Лондону гроф Менсдорф дошао је у Швајцарску. Ускоро је морао да поднесе оставку швајцарски министар иностраних дела јер је посредовао да се закључи мир, наводно не као германофил.¹⁶ Италијанска обавештајна служба одмах је забележила долазак у Швајцарску Миха Обуљена, саветника задарског апелационог суда, раније префекта Трста и инструктора за борбу против италијанске, српске и чешке пропаганде. Он је по тврђењу Италијана дошао по налогу аустријске владе да на страну Монархије повуче Далматинце, у првом реду оне из дубровачке групе; имао је разговор и са Пером Банцем, познатим дубровачким бродовласником, и студентом Питерковићем.¹⁷ Постојала је прича како је Стојан Протић у то време стигао у Швајцарску ради мировних разговора с Аустријанцима. Оно што је било јавно и извесно било је обраћање југословенске универзитетске омладине из Женеви председнику руске Думе Родзјанку и министру Павлу Миљукову (28. марта) са потписима Стојановића из Београда, Јаношевића из Загреба, Фабјанчича из Љубљане и Божовића са Цетиња, на што је Миљуков отпоздравио (30. марта) телеграмом који је саопштио руски конзул из Швајцарске Горностајев.¹⁸ Пре тога избеглице из свих словеначких земаља у Швајцарској са свог збора 6. фебруара у Женеви послали су телеграм председнику САД В. Вилсону, у коме су пожелели успеха његовој мировној акцији, али су при томе изразили наду да ће та акција донети слободу Словенима и другим потлаченим народима Аустро-Угарске.¹⁹ Представнице Кола српских сестара

¹⁴ Н. Стојановић, *Младост*, 138.

¹⁵ АС, ПО—1917, фасц. X, Грујићев телеграм из Берна 4/17.III 1917; Пов. бр. 1140.

¹⁶ Записници седница, 401, 431; АС, ПО—1917, фасц. III, Пов. бр. 1569, Грујић из Берна 29.III/11.IV 1917, са Поб. вр. 419 (долазак у време Ченинове изјаве).

¹⁷ ASMAE. Archivio politico 1915—8, pracco 181. fase. XVIII. № 720-RR-P од 24.IV 1917 (МИД 29482).

¹⁸ Bulletin Yougoslave, № 21, априла 1917, 3.

¹⁹ Buletin Jugoslovenske kancelarije u Washingtonu бр. 6 од 27.IV 1917, 1—5; Американски Србобран (Pittsburgh) 5.V 1917, 1; Преглед стране штамбе бр. 41 од 12.VI 1917, 1.

из Швајцарске упутиле су још пре тога једно циркуларно писмо америчким и другим женама против интернирања живља из Србије изван земље; том протесту придружиле су се и женске организације Холандије, Шведске, Енглеске и Француске.²⁰

Априла 1917, за време Протићевог боравка у Женеви (што је касније довођено у везу с преговорима о сепаратном миру и кажњавању организатора сарајевског атентата), Стојановић је констатовао да су добровољци у Добруци, већином Босанци, без стварне потребе страдали; због тога су многи његови земљаци тражили сепаратну босанско-херцеговачку акцију.²¹ У исто време А. Трумбић је обавестио српску владу да јој је послао елаборат о добровољачком питању и да моли да се одлука о њему не доноси без њега; обавестио је да је Поточњак добио задатак да иде у Русију, као и Ј. Бањанин.²² Средином априла 1917. већ су и у Швајцарској почеле припреме за одлазак чланова Југословенског одбора на Крф. Пашићев позив је начелно прихваћен,²³ али су саговорници, „особито Б. Марковић”, били против тога да пође др Н. Жупанич „јер да се ствар не би онда онамо узела довољном озбиљношћу”; Н. Стојановић се није изјаснио, а М. Сршкић је одговорио да би он пошао на Крф, али ако би имао изричит мандат од Одбора у питању унутрашњег уређења државе; Јулије Газари је држао да је већ време да се о томе говори, јер су се масе у Аустро-Угарској налазиле на прекретници да ли да се изјасне за Југославију или да остану у Хабзбуршкој монархији; други разлог за разматрање тога питања налазило се у чињеници да у српским круговима, чак и у Одбору, стално постоје две струје — једна за централизам и анексију југословенских земаља Двојне монархије, а друга са широм концепцијом, која би пристала и на федерализам; тој другој је, наводно, припадао М. Сршкић па и Б. Марковић док Н. Стојановић није, али да је у последње време показивао више толерантности.²³

Рад на стварању и функционисању Црногорског одбора за народно уједињење, иако врло деликатан, био је синхронисан: унионисте из Француске и Швајцарске били су на вези са Тихомиром Поповићем, српским послаником при црногорском двору, а овај је редовно контактирао са Крфом. Првога априла изашао је у Женеви први број *Уједињења*, који је донео написе о оснивању Одбора и о његовом програму, као и проглас Црногорцима; његов уредник био је професор Илија Лалевић, ексклузивни

²⁰ Buletin Jugoslovenske kancelarije u Washingtonu, br. 5 од 21.IV 1917, 2.

²¹ Н. Стојановић, *Младост*, 138.

²² АЈ, 80—XX—396, М. Веснић за Трумбића из Париза 7/20.IV 1917, са бр. 652.

²³ Архив Југославенске академије наука (у даљем тексту: А-ЈАЗУ), Архив Југославенског одбора, свежањ 32, бр. 39, Ј. Gazzari А. Трумбићу, из Женеви 17.IV 1917.

Србин. У то време у Женеви је почео да излази *Српски лист* који је изражавао становишта „независних Срба”, тј. србијанских ренегата; нападао је Пашићеву политику, али у то време још није пао под утицај краља Николе.²⁴ Лазар Мијушковић је још у првој половини фебруара 1917. саопштио Т. Поповићу текст своје изјаве коју је послао да се објави у швајцарским новинама; Н. Пашић је њоме био задовољан, али он није могао прићи Одбору због Радовићеве искључивости; Мијушковић је најпре био по страни, да би касније поново пришао краљу Николи и нападао Црногорски одбор.²⁵ Крајем априла Мијушковић је отпутовао у Швајцарску, обећавајући да ће писати против краља Николе; он је то чинио не као пашићевац него као човек који се залагао за републику; повезао се са студентским удружењем „Штросмајер” у Цириху, на чијем се челу тада налазио син генерала Живковића, такође републиканац. Црногорска влада је око 1. маја 1917. испод жита протурала гласине како Црна Гора хоће да се уједини са Србијом, али под републиканском формом.²⁶ Још пре таквог изјашњења, Т. Поповић је сматрао да Л. Мијушковића треба компромитовати, јер је као републиканац био стварно неупотребљив, и то због његових односа са Русијом у време кад је био председник владе; за ту акцију је, изгледа, имао бити ангажован неки Куч Тодор Вујосевић, противник краља Николе, кога је Мијушковић пустио у Русију. Св. Томић је на путу за Крф имао задатак да се заустави у Швајцарској; имао је да обави четири Пашићева налога, али је за један од њих Т. Поповић мислио да остане без реализације због односа А. Радовића са омладином у Швајцарској, тим пре што је студент Божовић стварно компензирао оно што је Пашић захтевао.²⁷

У то време у новински дуел између „Гласа Црногораца” и „Уједињења”, по политичкој стратегији Т. Поповића, имао је да се умеша један нови црногорски лист у Швајцарској, који би био потпуно независан од „Уједињења”, али би подржавао његове акције и секундирао му као какав омладински орган; на његовом би се челу налазио Јован Ђурашковић, а од омладинаца Вукчевић; сарадњу би обезбедили омладинци и уредник „Уједињења” И. Лалевић; у листу би могао да сарађује и Ј. Спасојевић, коме Радовић није дозвољавао да се афирмише писањем. Радовић се слагао да Ђурашковић крене у Швајцарску —

²⁴ С. Томић, *Десетогодишњица уједињења Србије и Црне Горе*, Братство XXIII, Београд 1929, 19, 12, 18; АС, Црногорски одсек, фасц. I, Пов. Ц. бр. 284, Веснић о првом броју „Уједињења”, из Париза 2/15.IV 1917 („данас...”).

²⁵ АС, Црногорски одсек, фасц. I, Пов. Ц. бр. 139, М. Веснић из Париза 28.I/10.II 1917; Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 223.

²⁶ АС, Црногорски одсек, фасц. I, Пов. Ц. бр. 313, М. Веснић за Т. Поповића, из Париза 21.IV/4. V 1917, са Пов. Ц. бр. 161.

²⁷ АС, Црногорски одсек, Пов. Ц. бр. 283, М. Веснић за Т. Поповића, из Париза 2/15.IV 1917, са бр. Ц. 144.

да му у Паризу не би сметао. Примивши тај рапорт, Пашић је од Т. Поповића тражио извештај како је омладински одбор „Јединства” уредио своје односе са А. Радовићем и Главним одбором Црногорског одбора; у погледу покретања новог листа, сматрао је да би то било непрактично, јер се мање бринуо о Поповићевој стратегији а више да се не јави нови центар који би могао некад стварати тешкоће.²⁸

Црногорска омладина у Цириху, федералистички настројена, као и млада генерација из Аустро-Угарске на том универзитету, била је под ауспицијом инжењера Павла Поповића — Јабучанина, Божа Кривокапића и Васа Спасића (из Црне Горе), Реље Турића из Далмације и Которанина Силвестра Ђунија, адвоката и резервног аустроугарског официра који је заробљен у Србији а приликом евакуације ослобођен у Италији. Поповић, Турић, инжењер Алиновић (Далматинац) и неки Ђурић имали су средином маја тајни састанак у италијанском ресторану у Базелу са једним Италијаном и након тога нису прекидали везе с Италијанима. У црногорску службу у Швајцарској ступио је и Војвођанин Хација, који је у Србији био контрактуални економ у Нишу; он је постављен за комесара црногорске владе при Црногорском Црвеном крсту у Женеви.²⁹ У политичку противофанзиву против Црногорског одбора за народно уједињење укључио се и далматински Србин из Дрниша Симо Роша, свршени ђак агрономске школе, који је раније био у Србији па је прешао у Црну Гору и тамо имао више афера; по евакуацији настанио се у Паризу и пришао покрету југословенске омладине који се оформио после фебруарске револуције; одатле је упућен у Женеву да агитује код Примораца и Херцеговаца да се образује један поткомитет „Независне југословенске омладине” против унионисте Андрије Радовића; Роша је, поред осталог, добио задатак да у Женеви, заједно са Врцаном, Барићевићем и песником Тином Ујевићем, дакле Далматинцима, покрене један лист, „са задатком уједињења Српства под Петровићима”; уредник гласила имао је да буде Барићевић. У Риму су се тада проносили лажни гласови како су италијански политички обичаји касе у аустроугарском конзулату у Цириху тобоже донели и документа из којих се види да су вође емиграције Југословена из Аустро-Угарске били аустријски плаћеници.³⁰ Роша је средином маја долетео и у Рим. Говорило се да ће за кратко време довести из Париза неколико Црногораца пропагандиста за рад у Италији. Роша се представио као члан „Независне југословенске омладине”. Та скупина се надала, кад Барићевић и Ује-

²⁸ АС, Црногорски одсек, фасц. I, Пов. Ц. бр. 318, М. Веснић за Т. Поповића, из Париза 2/15.V 1917.

²⁹ АС, Црногорски одсек, фасц. I, Пов. Ц. бр. 365, делегат МУД-а из Женева, М. Лазаревић Пашићу 10/23.V 1917, са Пов. бр. 1032.

³⁰ Исто, Пов. Ц. бр. 367, МУД из Солуна Пашићу 13/26.V 1917, по депеши из Рима.

вић крену са листом у Женеви, да ће им се придружити Ф. Супило и Лујо Војновић. Роша је наговарао неке студенте да поднесу молбу за стипендију црногорској влади, с тим да ће молба бити брзо решена, јер је управо из Париза имао да се врати у Рим црногорски конзул.³¹ Током маја „Независна југословенска омладина” је организована не само у Француској и у Швајцарској него и у Риму, где су јој припали сви млади Црногорци; групација је у то време одржала три збора у Паризу; последњем је присуствовало око 200 омладинаца из разних југословенских области; том приликом су се конституисали као организација, саставили су правила и програм рада и поднели те документе француским властима на одобрење и дозволу деловања.³²

Иако је био политичар старога кова који је помогао организовање младе генерације ако би помагала његову политику, Пашић није заборавио на хиљаде интернираца и заробљеника који су били у положају да приме свачију помоћ и да је добро упамте. Још фебруара 1917. на тражење његовог министарства, при Српском Црвеном крсту у Женеви основано је пакетно одељење за слање пакета интернираним Црногорцима. Пашић је (6/19. марта) тражио да се шаље брже и више (дотад 40 пакета дневно). О том послу посебно је замољен да се брине Црногорски одбор за народно уједињење, Црногорска влада нерадо је гледала ово наметање и коришћење шанси за пропаганду, те је црногорски вицеконзул и члан Црногорског Црвеног крста протествовао код представника америчког Црвеног крста, наглашавајући да је исхрана црногорских интернираних поданика ствар владе њихове земље а не српске владе, која помоћу пакета тера агитацију за стварање Велике Србије.³³

Од средине априла до средине маја ништа од хране није послато заробљеним Србима по непријатељским логорима, јер се никакво брашно није могло добити у Швајцарској. Професор Сима Лозанић је на време поручио скробну храну у Америци, али она није долазила и после многих ургенција. Он се потом обратио комитету за прехрану заробљеника у Паризу, тражећи извесну количину на рачун контингента који ће стићи из САД. Међутим, комитет није ни сам располагао потребним резервама. Због тога се Пашић преко париског посланства обратио француској влади, предочавајући јој да ће десетине хиљада заробљеника умрети од глади ако не буду помогнути преко Хелветије; тражио је 55 тона брашна за 63.000 заробљеника.³⁴

³¹ АС, Црногорски одсек, фасц. I, Пов. Ц. бр. 355, посланство у Риму 5/18.V 1917, са Пов. бр. 418.

³² АС, Црногорски одсек, фасц. I, Пов. Ц. бр. 387, српско посланство у Риму 29.V/11.VI 1917, са Пов. бр. 518.

³³ Д. Вујовић, *Уједињење*, 226.

³⁴ АЈ, 80-IX-168, Пашић са Крфа 4/17.V 1917, са бр. 1145.

У општој оскудици хране у брдовитој земљи поставило се питање исхране југословенског избегличког света. Због тога је у првој половини маја основан један комитет за помоћ избеглицама. Њега су сачињавали: професор Андоновић (председник), др Јулије Газари и др М. Сршкић (као потпредседници) и др М. Грба (секретар).³⁵ У погледу одласка на крфску конференцију, чланови Југословенског одбора Босанци сложили су се да пође Д. Васиљевић, па су молили да му се одреди место састајања са осталим одборницима путницима, било у Паризу или Швајцарској³⁶ Газари, Стојановић и Сршкић су тражили од Одбора да одреди изврстан кредит за одлазак у Стокхолм неколико српских и југословенских социјалиста, да парирају иступ аустро-угарских социјалдемократа, који би радили по упутствима погодног човека који не би био социјалист; такве делегате требало је тражити у Француској, Швајцарској и САД. односно и међу заробљеницима у Русији.³⁷

О том присуству Југословена на стокхолмској социјалистичкој манифестацији, посебно због опасности која прети Далмацији, Ј. Газари је прве недеље јуна поново разговарао са Н. Стојановићем и М. Сршкићем у смислу да Србија буде заступљена на том конгресу. Газаријев мерак пао је на штампара Добрића, с њиме се сложио Сршкић. Газари је претходно и консултовао Добрића. Овај је био мишљења да би један одбор балканских социјалиста требало да упути проглас у шведску престоницу, а није одбијао могућност да се тамо и оде. Ствар је, међутим, највише зависила од тога хоће ли француска влада дозволити својим радницима да пођу на север. Газари је од својих колега одборника тражио одобрење да у том смислу пи-

³⁵ Le Genevois 14.V 1917, 2; Преглед стране штампе бр. 25 од 3/16.V 1916, 9.

³⁶ АЈ, 80-XI-778, С. Грујић из Берна 2/15.V 1917, са бр. 602. — Занимљиво је што је о Н. Стојановићу и Д. Васиљевићу писао конзервативни србијански историчар Ј. Н. Томић. Он их је обојицу приказао као људе „који су и пре рата оближивали прсте од меда из диспозиционог фонда а за време рата товили се на рачун његов и других потпорних фондова“, „с пупком прирасним за диспозициони фонд; „ефендија“ Васиљевић био је бонвиван, који се „сада шетка између разних престоница и још чешће навраћа у Женеви“; поставши члан Југословенског одбора, прикључио се пречанским политичарима па и попримио њихов републиканизам, мада с овим нема никакве везе; навео је његову изјаву у српском посланству у Риму о Хрватима који су се добро тукли против српске војске крајем 1914: „Њима треба набити шајкачу и преко ушију и преко очију, па ни да чују нити да виде, и тући озго“. За Н. Стојановића је рекао да је некад био српски националиста који је проузрочио погром Срба у Загребу 1902. својом изјавом; да ни 1917. није променио мишљење, али се због практичних разлога сљубио са супротним хрватским елементима, нарочито због црноручачке солунске афере; мада је скретао из рачуна у лево, то је био европски господин, према коме се ни у једном женевском пансиону није добро кувало (Ј. Томић, н. д., 57—8).

³⁷ Исто, 80-XI-780, С. Грујић из Берна 20.V/2.VI 1917, са бр. 670.

ше Трумбићу па му је и писао, молећи га да кад буде на Крфу о томе поведе разговор са члановима српске владе.³⁸

Југословени су и у Женеви учествовали на скуповима посвећеним спољнополитичким питањима. Почетком друге половине маја одржан је велики митинг на коме је изгласана резолуција против бугарског присилног регрутовања на окупираним територијама српске државе. Митинг су прередили Женевљани а не Срби, а само је иницијатива (конзул Петровић, Божа и Лаза Марковићи) била српска; председавао је универзитетски професор Бувије а говорили су: Жорж Ванијер, главни уредник „Журнал де Женев” — а, Марк Петер, члан радијалне странке и председник кантоналног великог савета, посланик Де Рабур, члан прогресивно-демократске странке, Алексис Франсоа, универзитетски професор, Жан Сиг, шеф социјалистичке партије, Франк Томас, пастор и председник протестантске црквене општине. Дакле, своје представнике дале су све три велике странке, Универзитет и црква.³⁹ Један скуп у Женеви одржан је и 23. јуна, поводом општег конгреса руских совјета у Петрограду; на скупштини су Југословени емигранти из аустроугарских земаља, у резолуцији коју су донели (а коју је као председник скупа потписао професор Марко Јаковљевић), изјавили да језички и етнички припадају становништву Србије и Црне Горе, да су некад за рачун Аустро-Угарске и Европе бранили цивилизацију од Турака, а тада су се налазили под хабзбуршким ропством; тражили су да им се омогући да створе заједничку државу са браћом у братским земљама.⁴⁰

Југословенска академска омладина, како је већ речено, одржала је конгрес у Лозани 11/24. јуна (без учешћа студената из Цириха и Берна). Делегат српског министарства унутрашњих послова обавестио је свог министра да је одлука о сазивању конгреса донесена на седници друштва „Скерлић” која није имала кворума и да су на сакупљању највише инсистирали представници федералистичке струје, тј. П. Бастајић и М. Стојадиновић.⁴¹ Стојадиновић је месец дана раније, 25. маја, у женевс-

³⁸ A-JAZU, A-JO, *svežanj* 32, бр. 25, Gazzari из Женеви А. Трумбићу 8.VI 1917. — Само неколико дана касније швајцарска влада издала је саопштење да је шеф швајцарских социјалиста и члан државног савета Грим јавио из Петрограда „да Русија хоће мир, да ће се преговори брзо свршити ако Немци не предузму офанзиву”, швајцарски министар је телеграфисао да Немачка неће нападати, позивајући се на једну угледну немачку особу; телеграм је ненадлежно дешифрован и Брантингу у Стокхолму (АС, Стр. Пов. фасц. XI, Стр. пов. бр. 233 Грујић из Берна 6/19.VI 1917 са бр. 780.

³⁹ АС. ПО—1917, фасц. IV, Пов. бр. 1978, С. Грујић из Берна 3/16.V 1917, са Пов. бр. 607.

⁴⁰ Bulletin Yougoslave (Londres—Paris), № 24, 1.VIII 1918, 52—3; AVII-III-195, бр. 22.

⁴¹ АС, МУД, Избегличка архива 1917, пакет „у”.

ком ресторану „Ди Рон“ у организацији дружине „Вила“ одржао предавање. Плакат којим су позивани слушаоци авизирао је: „Тенденција овог предавања је изразито национална и циља на то, да у строгом начелном излагању и слободној дискусији омогући корисну измену мисли у оквиру нас самих.“⁴² Стојадиновић је по обичају врло смело улазио „у врло суптилна питања уређења нове државе, нарочито задржавајући се на облику“, те је „пред једним врло шареним скупљеним аудиторијем износио идеје, са којима би се тешко могли помирити и најслободоумнији и најсрећнији и другим заједничким животом најнивелисанији народи“. Слично су дискутовали и неки од „неумерених омладинских елемената“. Од избијања фебруарске револуције конзул Н. С. Петровић сматрао је да појаве у раду „Виле“ најблаже речено не могу добити апробацију Србије“. Најпре је као гост говорио један руски Јеврејин, социјалиста, који се залагао за мир, предлагао аутономну Македонију у балканској федеративној републици, тврдио је да су југословенство и интернационализам иста ствар и позивао да се следи руски пример у обарању крунисаних глава; да би се образовала балканска федеративна република биће потребно дићи једну велику народну револуцију одмах по повратку у Србију. Ту атмосферу помагао је нови председник „Виле“ отпуштени војни апотекар Никола Смодлака, који је у друштву још једног војног бегунца и неколико егзалтираних студената грдио све чедоне људе Србије (нарочито Н. Пашића, али и регента Александра), имајући стално на уснама „Шумадијски империјализам“, бранећи бугарску па и аустроугарску политику и приписујући непромишљености Србије губитак Савезника као пријатеља. Конзулат је одмах после Јеврејиновог предавања интервенисао да бољи елементи преузму управу „Виле“, али у томе није успео, те је припретио младићима и поново им поменуо материнско стање српске владе.⁴³

У таквом сучељавању разних струја и мишљења међу швајцарским Југословенима, ни Италијани нису желели да у тој средини остану без пријатеља. Међу ове спадао је и Света Јакшић, наводно некад српски представник у Лондону који је тада живео у Женеви; он је увек током рата делио мишљење италијанске владе, није се слагао са својим неумереним националистима који су оптуживали Савезнике, посебно француску владу, сматрао је да, пошто се преболе слабости и превазиђу тешкоће око дефинирања италијанско-југословенске државе, у балканским земљама треба да се прошири италијански утицај,

⁴² АС, Југословенски одсек, фасц. V, Пов. служб.

⁴³ АС, Југословенски одсек, фасц. V, Пов. J. бр. 596, Н. С. Петровић из Женеве 29.V/11.VI 1917, са Пов. бр. 110.

макар и на извесну штету Срба; био је спреман да се заложи за савез између Србије и Италије после рата.⁴⁴

Јуна 1917. почела је на Крфу конференција између представника српске владе и југословенских емигрантских вођа. За одржавање скупа, поред иницијативе Енглеске, постојала је у неку руку иницијатива и из Швајцарске. Одмах по доласку у Женеву, после саветовања са тамношњим самосталцима (Гролом и Б. Марковићем) а вероватно и са Ј. Газаријем, Љ. Давидовић је послао Пашићу писмо, у коме је, између осталог, стајало: „И са Југословенима, бар са овима у Женеви, није начисто изведен план њиховог рада. Они не знају шта Србија хоће, ми не знамо што они желе. Нико са ауторитетом не може рећи, ово су и ово намере Српске Владе. Хрвати зебу због те неизвесности. Боје се завојевања, страхују за своју религију. Ове недоумице захватају маха и међу нашим пријатељима у француској и Енглеској. Тако ми кажу сви који то знају. Ваља и треба изградити што пре мишљење Владино, саопштити га свима посланствима, свима изасланствима, свима људима, од којих треба да чују сви заинтересовани, шта мисли Српска Влада, шта хоће Србија”.⁴⁵

Женевски чланови Одбора, Газари, Сршкић и Стојановић обавестили су телеграфски Трумбића да прихватају Декларацију и да пристају да се њихови потписи ставе на докуменат; приметили су да је било боље да им је цео текст Декларације телеграфски саопштен, заједно са мотивацијом чланака.⁴⁶ Слично су учинили и лондонски одборници — Бањанин, М. Мићић, П. Поповић и Н. Жупанич, док је Г. Грегорин у то време боравио у Швајцарској.⁴⁷ По завршетку већања Трумбић се најпре задржао у Женеви да тамношњим члановима Одбора објасни ток преговора и објасни зашто је пристао на поједине тачке изјаве; донекле се слагао са приговорима, али их је оправдавао тиме што су се морали чинити уступци због опште ситуације. Трумбић је том приликом одржао предавање о Декларацији пред југословенском колонијом у Женеви. Отишао је у Париз, на Пашићев позив.⁴⁸

Крфски договор утицао је на италијанску страну. Последње недеље јула, тј. непосредно по закључењу конференције на Крфу, у Швајцарску су допутовали последњи италијански отправник послера на Цетињ и Драчу Патерно и универзитетски професор Боргезе, сарадник „Кориере дела Сера”; дошли су у званичној мисији да говоре са југословенским представни-

⁴⁴ ASMAE, Archivio politico 1915—8, passo 181, fasc. XVIII, елаборат о југословенском питању, стр. 7+2, акт председништва министарства 19.8.1.29 од 8.V 1917 (МИД 33279).

⁴⁵ М. Paulová, н. д., 336, 338.

⁴⁶ А-ЈАЗУ, А-ЈО, свежањ 32, бр. 20, телеграм из Берна 17.VII 1917.

⁴⁷ АЈ, 80-XX-419, Лондон 20.VII 1917.

⁴⁸ Н. Стојановић, *Младост*, 144.

цима и да осете расположења те да пораде на бржем узајамном Споразуму. Из дугих разговора, у којима је учествовао и српски посланик у Берну, могло се запазити да италијански саговорници желе хитан споразум, показујући спремност за попуштање. Они су рекли да у Швајцарској остају још неколико дана и да би ту могли разговарати и са Трумбићем; ту њихову жељу подржао је Ј. Газари, молећи Трумбића да се на пропутовању задржи у Женеви.⁴⁹

Баш увече уочи објављивања Крфске декларације (6/19. јула) у Женеви је држао предавање о Словенији студент Владислав Фабијанчич. Говорио је у општим цртама а више се задржао на економским, културним и политичким приликама и на оном што ће Словенци унеги у заједничку државу. Изузетно су присуствовали и прваци српског дела насеобине, а професор Л. Марковић, др Ј. Томић, кмет Београдске општине Добра Митровић и штампар Добрић поставили су му питања којим су тражили допунска објашњења.⁵⁰ Те године Словенци који су живели у Женеви основали су „Словенско друштво Јанез Крек“, да се ојача пропаганда против италијанског присвајања словеначких крајева. Председник друштва до краја рата био је инж. Ернест Крулеј. Друштво је публиковало фабијанчеву брошуру „Две Југославије“ на француском језику, да се победи аустријска теза о решавању југословенског питања, којој су тада били наклоњени и Енглези. Исто удружење је 1918. објавило Крулејеву карту „Држава СХС“, која је отиснута у 1.000 примерака и разаслата по свету. Крулеј је израдио и етичку границу Словенаца и Италијана која је у виду фотографије упућена угледнијим листовима у Енглеској и Француској и политичким људима Савезника. Трошкове тих мапа намирили су сами чланови друштва из својих скромних прихода.⁵¹

Поводом реконструкције српске владе или тачније удаљавања самосталаца из Пашићевог кабинета, „један Србин“ написао је уводник у *Ноје цирхер Цајтунгу*. Спор између „црнорукаца“ и владе настао је после првог балканског рата. Пашић је тада избегао пуну конфронтацију и у лето 1914. требало је да се одрже парламентарни избори. У условима војног слома крајем 1915. Врховна команда је готово потпуно прекинула односе са министарским кабинетом, који није знао какво је стање на бојишту. По доласку на Крф најпре је одстрањена клика из Врховне команде, а потом и са других командних положаја. То је жестоко увередило самоуверене официре, те су они (као 1903) решили да се завером ослободе и владе и династије. Покушај атентата је, наводно, извршен не само на регенту Александру него и на ста-

⁴⁹ АЈ, 80-IX-632, телеграм из Берна од 16/29.VII 1917, за Трумбића.

⁵⁰ АС, МУД, Избегличка архива 1917, пакет „у“, М. Лазаревић из Женеви 7/20.VII 1917, са Пов. бр. 485.

⁵¹ Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912—1918, Љубљана 1936, 205—6.

ром краљу, али није успео. Одмазда је уследила солунским процесом, после кога су и њихови пријатељи самосталци истерани из владе. Тек кад је кренуо солунски процес, могло је доћи до крфске конференције, јер су „црнорукци” више него влада спроводили великосрпски курс, одбијајући било какву нагодбу са Хрватима и Словенцима, бојећи се њихове економске и културне конкуренције и мешања у македонско питање. Црнорукци су се задовољавали анексијом Црне Горе, Босне и Херцеговине те јужне Далмације, ћутећи о Банату и Бачкој. Поред тога што нису хтели непријатељства са Угарском, нису сматрали да ће им Италијани оспорити јадранску обалу јужно од Неретве, па су се надали да ће с Италијанима чак бити пријатељи. Пашић је желео већу, југословенску државу, али централистички уређену, да српски елеменат дође до изражаја, док су аустроугарски Југословени очекивали федеративну Југославију, у којој би били господари на свом терену. Улазак Стојана Протића у владу био је позитивна околност за Хрвате и Словенце, али ипак не и превелика утеха.⁵²

Питање Црне Горе постављало се и даље у Шварцаској, где се налазило седиште листа Црногорског одбора и где је живео Лазар Мијушковић, који је раскрстио са краљем али није ушао у Одбор. Преко браће Лаиновића Италијани су у Швајцарској сазнали да извесни црногорски кругови у Женеви, чији је предводник био управо Мијушковић, припремају унију своје земље са Хабзбуршком монархијом. Тих аустрофилских Црногораца било је и у Лозани, Цириху и другде, али су главни прваци струје живели у Женеви. У ту групацију спадали су Спасоје Лаиновић и брат му, тада и Херцеговац Никола Виторовић, цетињски трговац Љубо Радовић, посланик из Колашина Симо Марић и студент Крсто Пејовић; у Лозани то је био конфидент књаза Данила Душан Вучинић и назови-студент Нико Милуновић; у Паризу струји је припадао лични секретар краља Николе Мило Живковић па, наводно, и Јанко Спасојевић, бивши министар, и Љубо Крунић, такође бивши министар и директор Царине у Скадру.⁵³ Италијани су помагали краља Николу. Један њихов лист је као успех краља Николе навео позив Савезника црногорској влади да учествује на Париској савезничкој конференцији. Допис тога листа из Цириха бавио се финансијским изворима Југословенског одбора, „Црном руком” и писањем С. Јакшића, као да је био у споразуму са Јужним Словенима. Исти лист се бавио и интригама, јер је писао како је Трумбић по рођењу Италијан и да се његов род привио Аустрији због економских интереса. Донесена је и изјава 22 емигранта из Дубровника, који су као остали верни италијанству,

⁵² Neue Zürcher Zeitung 10.VII 1917; AJ, Двор, фасц. VII.

⁵³ ASMAE, Archivio politico 1915-8, pacco 180, fasc. XVIII, Notiziario serbo-montenegrino.

те су тражили да Дубровник и Котор припадну мајци Италији.⁵⁴ Према једној аустријској студији, и после неуспелих мировних понуда преко браће царице Зите, настављени су преговори преко посредника. Двојица грофова с аустријске стране су 22. и 23. августа примили француски предлог за сепаратан мир; он је предвиђао уступање француској Елзаса и Лорена, предавање јужног Тирола и Трста Италији, обнову Србије и Црне Горе, њихово уједињавање и предају једне јадранске луке.⁵⁵

Првога јула 1917, тј. за време разговора на Крфу, изашао је први број „Црногорског билтена” у Женеви на француском језику. На уводном месту донесен је програм Црногорског одбора за народно уједињење, затим један преглед старије и најновије црногорске историје, чланак о сепаратизму Црне Горе (због посебне државе и локалне традиције), једно „објашњење”. А. Радовића од 6. јуна 1917. о уједињењу и раду династије, мањи напис о томе како је Аустро-Угарска настојала да Црну Гору претвори у своје оруђе против Срба, чланак о делатности званичне Црне Горе према националном уједињењу (где се наводи и податак да је у време бугарског напада 1915. један представник престолонаследника, тада у Ници, у Швајцарској преговарао са Бернсдорфом), Радовићев мемоар краљу од 5/18. августа 1916. и његова оставка 11. јануара 1917. и слично. Оно што је одударало од српске политике били су телеграми које су измењали А. Радовић и П. Миљуков. На крају су прештампани неки написи из савезничких новина који су бацали сенку на краља Николу и истицали Радовића.⁵⁶

Занимљиво је да су у Швајцарску долазили српски грађани, противници режима и ту се повезивали са неким Црногорцима. Миодраг Л. Поповић, судски писар и резервни поручник, за време бављења у Италији, стекао је везе са српским двором, а онда је визом Конзулте прешао у Швајцарску, неко време се бавио у Лугану, центру италијанског утицаја, па се у Женеви састао са Лазаром Мијушковићем; после разговора Поповић је причао да ће Мијушковић ускоро постати црногорски министар-председник. Поповић је при себи имао доста новца и живео је врло луксузно.⁵⁷

⁵⁴ A-JAZU, A-JO, svežanj 45, бр. 224, писмо српског посланства из Рима Трумбићу 25.VII/7.VIII 1917, без броја.

⁵⁵ Н. К. Zessner-Spitzenberg, Kaiser Karl, Salzburg 1953, 157, 57—8. — О преговорима преко Сикста Бурбонског постоји велика литература. Овде вид.: Die Memoiren des Grafes Tamás von Erdödi, Habsburgs Weg von Wilhelm zu Briand Zürich 1931; M. Proszvimmer, Zita Wien—Leipzig 1932; A. Polzer—Werkmann, Kaiser Karl, Wien 1928.

⁵⁶ Le Bulletin Monténégrin (Genève), № 1, ler juillet 1917, 1—80. — О Црногорском одбору вид. и: П. Пекић, *Пропаст Аустро-Угарске монархије и постанак наследних држава*, Суботица 1937, 154.

⁵⁷ АС, МУД, Избегличка архива 1917, фасц. „у”, комесар за српске избеглице у Швајцарској 14/27.VIII 1917, са Пов. бр. 532.

Црногорски одбор прихватио је Крфску декларацију, иако су и званична Црна Гора и Црногорски одбор при њеном доношењу заобиђени. Међутим, према *Идеји национале*, црногорски студенти у Цириху и у другим градовима добили су на хиљаде дописница из заробљеничког логора у Болдогасону и Карлштаду, у којима су заробљени Црногорци протествовали против „Трумбићевог уговора”. Крфску декларацију су, наводно не само црногорски него и југословенски и српски кругови у Швајцарској, оценили као непромишљен и неуспешан акт, који је могао обавезивати само Пашића и Трумбића. У чланку „Радовић” исти дописник Ђино Риналди пребацивао је бившем министру-председнику да је од српске дипломатије примио 500.000 франака и да и даље само за црногорску агитацију у САД прима месечно даљих 20.000–40.000 франака; то примање новца изазвало је код Црногораца па и Југословена у Швајцарској осећање гнушања. У чланку је Д. Гатало окривљен за војни пораз код Ловћена а Крунић је означен као аустрофил. Речено је да је агитација за ступање у добровољце међу Црногорцима у Америци превара, јер они не одлазе ни у какву црногорску него у српску војску.⁵⁸

Током 1917. везе Југословенског одбора са политичким круговима у домовини већ су стекле своје стабилне канале. Контакте су најчешће остваривала два свештеника старчевићанца (Фран Барац и Светозар Ритиг), Лав Хоић и једна дама. Политичар хрватских Срба и Хрватско-српске коалиције Светозар Прибићевић користио је за своје контакте са Бечом (Чернином) босанског политичара-опортунисту дра Данила Димовића, који је слат и у Швајцарску; о његовим извештајима Прибићевићу обавештаван је и Н. Пашић. Фран Барац је други пут приспео у Швајцарску првих дана јула 1917. и у Женеви се нашао са Ј. Газаријем, а потом (око 20. августа) са Трумбићем у Лозани. Трумбић се пре тога срео са Ритигом. Барац, пак, се 3. септембра сусрео са Б. Марковићем у једном месту крај Цириха. После Трумбићева повратка из Лондона, Барац је још једном разговарао са Трумбићем у Фрибургу. Барац је поднео исцрпан извештај о односу хрватских и словеначких странака према Бечу и Пешти, а сам је био придобијен за Крфску декларацију и идеју децентрализоване јединствене југословенске државе, мада је дошао из Загреба са планом о персоналној унији. Газари је потом примио од Одборове канцеларије из Лондона налог да потражи Ритига и да му поручи да југословенски заступници у Бечу не заузимају компромисно држање, него нека радикално устрају, слично Чесима. Словенац др Ј. Хацин је 10. новембра из Цириха упутио Одбору у Лондон писмо са два прилога, у којима су југословенски политичари из Монархије тражили да акција у домовини и изван

⁵⁸ L'Idea nazionale 30. и 26.VIII 1917.

ње буде синхронизована и повезана. Мајска декларација се није могла спровести, јер би значила сукоб краља-цара са Мађарима и Немцима; њу је, ипак, покушао да злоупотреби Чернин, те је настојао да придобије словеначке и хрватске политичаре за придруживање Србије хабзбуршкој Југославији (која се није могла спровести); агенти са таквим програмом слати су не само у окупирану Србију него и у Швајцарску. Политичари из Монархије су скретали Одбору пажњу на бављење у Швајцарској Шуштершича који се определио за Беч. Данило Димовић путовао је у Швајцарску по путама Чернина, да испита под којим би условима Антанта закључила мир. Н. Стојановић и М. Сршкић из Женеви доставили су Трумбићу 14. новембра да је Шуштершич поново био у Швајцарској, а да се долазак Димовића очекивао.⁵⁹

Из Аустро-Угарске су у Швајцарску стизали и други словенски јавни радници или аустроугарски дипломати са мировним пробним балом. Такав један био је Чех Ченек Слепанек, кога је у Швајцарску послао не Чернин, него Берхтолд, Чех који је држао да би Чесима било лошије у економском погледу да се издвоје у малу државу и није се слагао са радом емиграције, чију је пропагандну делатност управо дошао да проучи. Он се као случајно срео у Женеви са српским дипломатом или обавештајцем, који се потписао иницијалом („М”), али је видео и Гатала и Ризнића, а чекао је повратак у Женеву Боже Марковића и Свете Јакшића, које је све познавао. У неколико дугачких разговора као знанци слободно су измењали мишљења о низу питања: еманципацији Аустрије, о српском, црногорском и југословенском питању, о ставу Аустрије према Бугарима итд. Слепанек је желео да се нађе и са руским женевским конзулом, руским војним аташеом, својим старим пријатељем, кога је желео да обавести о стварима које су се тикале Пољске и Русије, питао је за руског публицисту Свјатковског (чешког порекла), предао је чланак о политичким приликама у Чешкој, али у *Уједињењу* нису баш били одушевљени његовим схватањима. Слепанек није био дипломатски емисар, него публициста-„шпицлов”. Рекао је да Србија има у Аустрији више пријатеља него што мисли, да би добила део Босне, али све под условом да не ровари у југословенским крајевима. Наводно би, у случају повољног држања Срба, њих помогла и у Вардарској долини, јер Бугари нису били симпатични у Аустро-Угарској, њих није Беч него Берлин увео у рат и савезништво, а ако и постоји савезнички уговор, стварност је увек јача од папирног акта и потписа. Уосталом, сматрао је да се ни Француска па и Енглеска неће истегнути да Италији обезбеди уговорен део Дал-

⁵⁹ АС, ПО—1917, фасц. X Varia); А-ЈАЗУ, А-ЈО, свежањ 32, бр. 21; М. Paulová, н. д., 351—58; Б. Кризман, *Повјерљиве везе између Југословенског одбора и домаћих политичара за I, свјетског рата*, Хисторијски зборник XV, Загреб 1902, 217—9. — О првом Шуштершичевом боравку у Цириху вид.: *Словенски народ* (Љубљана) 31.VIII 1917, 1.

мације. За Трст је рекао да он никако не може припасти Италији, и да је Трст ствар о којој се много говори у целој Аустрији. Није разумео зашто Беч подржава династију Петровића. За Крфску декларацију као дипломат је рекао да је највећа глупост.⁶⁰

Није познато да ли је Ченек Слепанек разговарао и са Светом Јакшићем, али је сигурно да је с њим имао један врло дуг разговор поменути судски писар Миодраг Поповић. Манојло Лазаревић (вероватно „М” из разговора са Слепанеком) пратио је и даља кретања Поповићева у Швајцарској.⁶¹

Југословенски социјалиста који се јављао у дискусијама на предавањима и кога је Газари кандидовао за одлазак у Стокхолм био је Јерко Добрић, родом из Шибеника. Он се најпре две године по доласку у Швајцарску бавио у Цириху кријумчарењем за рачун Централних сила, у првом реду за Аустро-Угарску. Ту је стекао знатно пара, па се извукао из тог опасног посла, бавећи се умеренијим послом, слањем пакета. Дошавши у Женеви, живео је на високој нози и доста је трошио. Потом је од једног руског поданика преузео штампарију која се налазила у улици Синагоге, бр. 31), те се тако коначно посветио својој примарној професији. Типографију је преуредио и назвао је „Југословенска културна штампарија”. Обично је преузимао да тиска југословенске пропагандне рукописе. Затим се одао и политици, одредивши се за лењински правац и за пропаганду болшевизма. Нарочито је одржавао везу с неким Андријом Рељом, Арбанасом хрватског осећања из задарских Арбанаса (Борго Ерице), који је био студент и који се јавио у Женеви аустроугарском конзулату ради регрутације; није одмах поведен, те се неко време задржавао у граду. Реља је говорио да Југословени треба да се задовоље аутономијом у оквиру Хабзбуршке царевине и да не теже независности, јер им то, као аустријским Словенима није потребно ни корисно, тим пре што ће Двојна монархија чим пре изаћи из рата. Обавештајац италијанске морнарице није могао коначно рећи да ли је Реља аустроугарски шпијун, али је знао за једну околност: у Цириху га П. Поповић и Б. Кривокапић нису хтели да приме у своју дружину, зато што су закључили да је обављао службу у корист Аустро-Угарске.⁶²

Пре тога, италијанска цивилна обавештајна служба јавила је (10. јула) из Женеве да Срби, Хрвати и Словенци који живе у том граду од неког времена расправљају о новини да

⁶⁰ АС, ПО—1917, фасц. X, Пов. бр. 3432, „М” из Женеве 22.VIII/4.IX 1917. — Посланик С. Грујић резимирао је те податке на две гушће стране (Исто, Пов. бр. 3075, Женева 30.VIII/12.IX 1917, без броја. К

⁶¹ АС, МУД, Избегличка архива 1917, Пов. бр. 538 од 22.VIII/4.IX 1917.

⁶² ASMAE, Archivio politico 1915—8, passo 181, fasc. XVIII, адмиралштаб № 1820-PP-II од 27.VII 1917.

је основана политичка партија — Независна југословенска омладина, опозиционог смера како према српској влади тако и према Југословенима које представљају Трумбић и други.⁶³

Главни обавештајац Италије у Швајцарској знао је већ 6. септембра (преко једног угледног припадника југословенске колоније) да Трумбић из Женева ваља да путује у Лион, где по Пашићевој поруци треба да говори са неким представником српске владе, те да одмах после одласка у Лондон припреми се за хитно путовање у Русију. Њега су, наиме позвали Керенски и Терешченко да реферише о свим странама и моментима југословенског питања. Гвизи је рачунао да је Трумбићево путовање одлучено по договору не само Југословенског одбора него и Пашићеве владе, јер да је била прилика да се искористи велико интересовање нове руске владе за југословенско питање. Тај одлазак био је супротан италијанским интересима, па је Гвизи препоручио да се у Петрограду прате Трумбићеве акције, јер је био сигуран да ће тамо лако стећи не само подршку Руса него и помоћ Т. Масарика. Повољна околност по Италијане била је у томе што је Трумбић мало знао руски. За време свог кратког бављења у Хелвенцији, председник Југословенског одбора могао се уверити у погрешно расположење Хрвата и Словенаца. Да поправи такво држање, он је подгрејавао разлоге против Италије. Стога је Гвизи закључио да је Трумбић један од најжешћих непријатеља Италије. Гвизи је установио да је Одборов огранак у Женеви забранио свим Хрватима и Словенцима сваки па и најприватнији контакт с Италијанима; одборници су дочеули да су неки Хрвати одржавали односе са аустроугарским конзулатом, посебно с неким Лединеком, Чехом, који је у том конзулату био задужен за обавештајну службу; ипак, ту није наређена обустава општења, те се ово и даље спроводило; штавише, чак и најутицајнији Југословени у Женеви, као Војновић и Газари, одлазили су у аустроугарске локале, где су их фамилијарне дочекивали, спремни да им пруже помоћ у сваком послу.⁶⁴

Женева је и ујесен 1917. била политички врло привлачна. Трумбић је 7. октобра из Париза поново „због важних послова” отишао у град на Леманском језеру, заједно са Газаријем, с којим је био у Паризу.⁶⁵ Четворици српских социјалдемократа из Париза дата је у српском посланству виза за Женеву — бившем посланику Ивану Павићевићу, Кости Новаковићу, адвокату Александру Павловићу и студенту Душану Степановићу.⁶⁶

⁶³ Исто, италијанско посланство у Берну 17.VII 1917, са бр. 1660/504 (МИД 50453).

⁶⁴ Исто, италијанско посланство у Берну 7.IX 1917, са бр. 2156.

⁶⁵ АЈ, 80-XI-112, Веснић из Париза 24.IX/7.X 1917; Новости (Загреб) 24.X 1917.

⁶⁶ АС, МУД, Избегличка архива 1917, пакет „у”, делегат МУД-а Поповић из Париза 23.IX/6. 1917.

Један од интересантних Југословена у Швајцарској крајем лета био је универзитетски професор Срђан Туџић, који је дошао из Лондона да на горском ваздуху лечи своја болесна плућа. За њега се сазнало да је једног јутра говорио телефоном са Трумбићем и да је том приликом поменут пад Пашићеве владе. Тада се у југословенским круговима причало да је Трумбић доживео да му на италијанској граници нареди да се при царинској контроли свуче до голе коже. Неки су говорили да је Туџић дошао до закључка да су швајцарски Југословени много нерасположени на Французе и нарочито на Енглеze, због лошег пријема југословенских захтева, и да се у британским политичким круговима утире пут да се југословенска идеја препусти Аустрији да је регулише, као и друга словенска питања своје државе. Према Туџићу, Аустро-Угарска ће, после Белгије, бити земља која ће уживати највеће симпатије Енглеске. У стварању таквих позиција особиту улогу одиграла је повезаност енглеске аристократије с аустријским и мађарским племством. Туџић је изразио мишљење да је незадовољство настало између Србијанаца и аустроугарских Југословена изазвано и начином на који су Енглези и Французи слали хлеб српским заробљеницима у Аустро-Угарску.⁶⁷

Септембра 1917. у Женеви је био и др Франко Поточњак, дошавши из Русије и са Крфа. Још на пролазу августа 1917. у Паризу изразио је Н. Пашић жељу да иступи из Југословенског одбора. Први разлог за такву одлуку налазио се у томе што су клевете и сплетке поводом његовог рада међу добровољцима примљене „за готов грош”, док његов извештај и писмени и усмени није узет у обзир. Друго, није био задовољан радом Одбора, који је рад био испуњен празнином, тј. „недостатак праве суштине прикрива се којекаким формалитетима без садржине, сврхе и успјеха”; Одбор је „нека домена котеријанска, гдје игра улогу провинцијализам и кампанилизам, неко земљаштво, не одлучује ни познавање ствари, ни способност, ни било који од критерија који оспособљавају”. Јављао се писмом Одбору из Женева 20. септембра и 25. октобра, тражећи да се претресу стварна питања, али одговора није добио. Зато је о свом иступању обавестио Н. Пашића.⁶⁸

Седница Југословенског одбора заказана је за 12. новембар у Берну. Стојановић, Сршкић и ипак Поточњак су (пре 15/28. октобра) молили да се састанак одложи, а Поточњак и да се одржи у Паризу, јер је због слабог здравља тамо хтео да се лечи.⁶⁹ Трумбић није уважио жеље, него је из Лондона јавио

⁶⁷ ASMAE, Archivio politico, 1915—8, passo 181, fasc. XVIII, № 2142/645, Берн 4.X 1917. (МИД 60936), Гвизијев извештај бр. 2476 од 28.VIII 1917.

⁶⁸ Ф. Поточњак, *Из емиграције II*, Загреб 1919, 60—1.

⁶⁹ А-ЈАЗУ, А-ЈО. Грујић из Берна 15/28.X 1917, за Трумбића, са бр. 1756.

посланству у Берну (4. новембра) да поменути јави да крену на пут, јер су сви остали већ стигли у Лондон. Сршкић и Стојановић су, међутим, известили да ће остати у Швајцарској до 19. новембра, за који је дан одложена конференција („за трајан мир“!), „јер желе бити ту у случају да дођу неки наши људи из Босне“.⁷⁰

Сршкићева и Стојановићева порука указује на везу са домовином, конкретно са Босном. Контакт са југословенским народним заступницима у Бечу одржаван је посредно преко Базела. У редакцији „Базелер Нахрихтех“ уредник економске рубрике био је универзитетски доцент др Фурман, Словенац и антантофил. Фуман је успео да се редакција листа сложи да бечки дописник по фурмановим упутствима консултује југословенске посланике у Бечу и да након тога састави допис, који би анулирао лажне тврдње бечког Кореспонденц-бироа о наводним аустрофилским ставовима југословенских политичара у Монархији. Фурман је о подухвату обавестио руско посланство у Берну, а ово је преко Боже Марковића затражило да у Базел дође М. Чемерикић из женевског Српског пресбиороа како би се допис дотерао те чланком привукла пажња европске публицистике.⁷¹

У самој Женеви до почетка октобра изашле су три свеске „Југославије“ под уредништвом Д. Густинчича и других из југословенске демократије. Посланик М. Веснић је установио да женевски часопис финансира црногорска влада и да његова редакција не одржава никакве везе са париским „Југославијом“, коју чине студенти и интелектуалци који стоје иза одлука Крфске декларације.⁷² У италијанској Врховној команди у Падови сматрали су да су нека југословенска господа која се у Швајцарској баве агитационим послом аустроугарски плаћеници, те нису били пожељни у Италији; чак је одлучено ако би се ту појавили да буду хапшени и изгнани; обавештајни мајор Финци говорио је словеначком капетану и дезертеру Људевиту Пивку да емиграција не показује само најчистије идеалисте, него укључује и сумњиве типове, и да је установљено да из Аустрије у Швајцарску прелазе агенти који преносе новац и директиве.⁷³

Са Италијом ни крајем 1917. нису постигнути они договори који су преко Црвеног крста уговорени са непријатељском Аустро-Угарском. Док су из Женева пакети у маси отпремани заробљеницима и интернирцима у Мађарску и Аустрију, тек октобра 1917. могли су бити у Риму предузети кораци да се одобри одбору српских народних посланика из Женева да њихови паке-

⁷⁰ АЈ, 80-XX-435 и 436 од 24. и 28.X 1917 по ст. календару.

⁷¹ АС, Југословенски одсек, фасц. X, Пов. Ј. бр. 1757, Б. Марковић Пашићу 16/29.X 1917, без броја. — Најављен долазак Шуштершича и Д. Димовића (АС, 80-XI-805, 1/14.XI 1917).

⁷² Исто, фасц. IX, Пов. Ј. бр. 1138, М. Веснић из Париза 2/15.X 1917, са бр. 475.

⁷³ Љ. Пивко, *Зелени одред*, Милано 1925, 28.

ти долазе и интернирцима и заробљеним Југословенима у Италију. На предлог министра правде, влада на Крфу је одлучила да при извештајном бироу српског Црвеног крста у Женеви оснује Управу фондова која би обављала испоруку пензија и инвалиднина за Србију.⁷⁴

Српска дипломатија радила је и на томе да се храна из савезничких земаља посредством органа швајцарске владе дели варошком становништву у Србији, које је услед беспослице и необичног скока цена елементарних потреба живота сведено на ивицу егзистенције; енглеска влада је правила резерве тој иницијативи, јер је сматрала да би Аустро-Угарска тако добила прилику да реквизицијом више хране извучи из окупиране Србије за своје потребе; Пашић је молио да швајцарска влада објасни Лондону да би се та храна под њеном контролом делила само варошанима којима би таква помоћ заиста била нужна и да помоћ никако не би заменила уобичајено снабдевање.⁷⁵

Тешкоћа за обезбеђивање животних потреба било је и међу избеглицама у Швајцарској. Због тога је крајем 1917. основано „Хрватско потпорно друштво у Жеңеви”. Оно је било спремно да прискочи у помоћ сваком Југословену, па и не био члан друштва. Средства за рад убирала би се од чланарине, добровољних прилога и од прихода са забава и предавања. Редовни члан друштва могао је постати сваки Хрват или Хрватица који су стајали на становишту народног јединства и слободе Хрвата, Срба и Словенаца; пријем у чланство вршио је Централни одбор повереника. Поред тог тела постојао је и генерални одбор повереника те главна скупштина друштва, а био је предвиђен и референдум (писмено гласање сваког члана). Централни одбор састојао се од председника, тајника, благајника и архивара, који су морали боравити у седишту друштва, а које је бирала главна друштвена скупштина на годину дана. По местима боравка чланства образоване су месне секције, које су морале имати бар пет припадника; секцијом је управљао изабрани повереник. Секцијски повереници са члановима централног одбора сачињавали су генерални одбор. Овај је могао располагати месечно свотом од 500 швајцарских франака, а за веће трошкове тражена је сагласност генералног одбора; секцијски повереници имали су на свом располагању по 50 франака за хитне и непредвиђене издатке. Главна скупштина друштва одржана је једном годишње у седишту друштва и на њој су прихватани извештаји о раду и финансијском пословању поменутих одбора и секцијских повереника. Право иницијативе имали су предлози иза којих је стајало по три члана и ти предлози су слати на мишљење и изјашњавање свим редовним члановима, који су се

⁷⁴ Д. Јанковић—Б. Храбак, *Записници владе*, 461 (4/17.X 1917), 458 (25.IX/8.X 1917).

⁷⁵ АЈ, 80-IX-551, Н. Пашић лондонском посланству 2/15.XI 1917.

о њима могли изјаснити и дописним путем. Закључци на главној скупштини чињени су простом већином присутних и примљених поштом дописних гласова; само су нека питања захтевала двотрећинску већину таквих гласова. На пример, такво је гласање било потребно за распуштање друштва. У случају престанка рада друштва имовина је у трајно власништво предавана Југословенској академији знаности и умјетности. Правила су прихваћена на главној скупштини друштва у Женеви 29. децембра 1917. За председника је изабран др Иван Гмајнер, за тајника адвокат Силво Ђунио, за благајника Јозо Кљаковић, академски сликар, и за архивара Милан Зец, банковни чиновник; повереници су били — за Берн Берислав Борчић, доктор ветерине, у Лозани Сенко Шкриванић, кандидат медицине, и у Цириху Јосип Аљиновић, грађевински инжењер.⁷⁶

Иван Гмајнер био је познати млађи јавни радник у емиграцији, близак по схватању Југословенском одбору па и српској старни. Н. Пашић је позитивно примио његову брошуру „Хрватска и Славонија“ као и Фабјанчичеву „О Словенији и Словенцима“, те је дао налог министарству унутрашњих послова да по 200 примерака тих књижица бесплатно подели међу Србијанцима и Југословенима, по могућности и на фронту; ауторима, пак, одредио је хонорар од по 300 швајцарских франака.⁷⁷

Победом октобарске пролетерске револуције живнули су и социјалисти интернационалног усмерења. Известан број руских лењиниста и анархиста око 1. децембра припрема се за одлазак у Русију преко Немачке. Бивши народни посланик и социјал-демократски ренегат Милан Маринковић из Женеве издејствовао је да и њега приме у ту групу, па је тражио пристанак српске владе да заступа интересе Србије; Маринковић није тражио никакву награду, него да се само изврши наплата 10.000 динара на рачун разних предузимачких послова које је обавио у Битољу, од чега је половина имала бити исплаћена њему а половина његовој породици. Он је имао кренути средином децембра.⁷⁸ Крајем новембра у Женеви, у кући руског конзула иначе Лењиновог пријатеља, одржан је састанак интернационалног социјалисте из Цириха Арнолда Берлена, Србина Магазиновића и познатих бугарских пропагандиста из Швајцарске Минчева и Манева; циљ састанка био је — споразум о организовању фратернизовања на српском фронту у Македонији. То је српској влади доставио гр-

⁷⁶ АС, МУД, Избегличка архива 1917, пакет „У“.

⁷⁷ АС, Југословенски одсек, фасц. II, Пов. Ј. бр. 1247, Пашић са Крфа 15/28.IX 1917.

⁷⁸ АС, ПО—1917, фасц. VII, Пов. бр. 3062 и 4028, С. Грујић из Берна 18.XI/1.XII и 25.XI/8.XII 1917, са бр. 2035 и 210; Б. Храбак, *Српски социјалисти у избеглиштву према променама у Русији 1917—1918. године, Историјски гласник* бр. 1/1964, 68. II.

чки посланик на Крфу, а према обавештењу грчког посланика у Берну Александра.⁷⁹

После италијанског пораза код Кобарида множили су се по Швајцарској гласови о понудама за сепаратни мир. Италијани су послали емисаре у Швајцарску да разговарају с аустроугарским Југословенима; ови су пошли у Берн, при чему су Далматинци имали повољне утиске, а остали Југословени су тражили да италијанска влада отклони дискриминације приликом путовања преко Италије. Разговор Италијана и Југословена уприличен је и у Лондону. У Берну је припремана нека међународна претходна конференција која би расправљала о будућем миру. Никола Стојановић је мислио да су у ту иницијативу умешани и прсти бечке дипломатије. Као учесници те конференције имали су, између осталих, доћи и др Иван Шуштершич, вођ словеначких клерикалаца, и босански опортуниста Данило Димовић. Ради те конференције сазвана је поменута седница Југословенског одбора у Лондону да би се претресла нека питања. Стојановић је сматрао да треба да остане у Швајцарској, да сачека Димовића и да од њега прими обавештења из прве руке о стању у Босни и Херцеговини; но, узалуд га је чекао. У исто време и Савезници су одржали велику конференцију у Паризу, којој је присуствовао и Н. Пашић.⁸⁰

Покренули су се и масони. Хинко Хинковић је у Вашингтону дао објашњење о Крфској декларацији, које није био аутентично и које је зачуло српско министарство иностраних дела. Оно је саопштено М. Сршкићу, коме је скренута пажња да о републици уопште није било речи на Крфу и да питање династије и уставне парламентарне монархије ниједног момента приликом већања није довођено у питање. Пашић је наложио посланству у Вашингтону да провери вест о Хинковићевом тумачењу, а Сршкић је овлашћен да на Одборовој седници у Лондону оспори такво објашњење. Неје јасно зашто је баш Сршкић изабран да у име српске владе демантује Хинковићево излагање, кад је, на пример, Н. Стојановић био у приснијој вези са српском владом и кад је у Лондону као представник Србије у Одбору седео П. Поповић.⁸¹ Сигурно је само да Стојановић није био масон, а можда ни Павле Поповић.

Од интереса је консултовати мишљење немачког социјал-демократе Хермана Вендела о југословенским листовима у Швајцарској. Он је хвалио женевске недељне новине „Србију” због усмерености и сматрао је да је Л. Марковић обавио свој задатак да француског читаоца обавести о југословенском питању, и то без националног фанатизма, као и да прати збивања

⁷⁹ AVII, пописник III, кут. 21. операцијски дневник Оперативног одељења Врховне команде 4/17.XII 1917.

⁸⁰ Н. Стојановић, *Младост*, 146.

⁸¹ AJ, 80-XI-813 од 27.XI/10.XII 1917.

у југословенским земљама Аустро-Угарске; у листу су били чешћи напади на Бугарску, а и против покушаја неких антанистичких политичара да Бугарску придобију за себе на рачун Србије; лист је устајао и против империјалистичких захтева Италије на словенској обали Јадрана; „Србија” је најпре заузимала великосрпско становиште, али после Крфске декларације заступала је мисао о пуној равноправности Срба, Хрвата и Словенаца. По концепцији њој је било слично полумесечно „Уједињење” одбора око А. Радовића, које је такође тражило стварање заједничке југословенске државе и детронизацију краља Николе. Двонедељна „Југославија”, гласило „Независне југословенске демократије”, заступала је социјалистичке тенденције у економским питањима, а тражила је и ослобађање сељака и најамних радника; борила се против црнорукачке „војне странке” која је захтевала великосрпско решење југословенског уједињења са српском доминацијом, по пруском узор; лист није прихватио Крфску декларацију као недовољно демократску као и зато што се залагао за федеративну државу; федералне јединице биле би: 1) Србија, 2) Срем, Банат и Бачка, 3) Хрватска са Славонијом, Босном, делом Далмације и Херцеговине, 4) словеначке земље са Истром и 5) Црна Гора са делом Херцеговине и јужном Далмацијом.⁸²

Пропаганда је спровођена и на све учесталијим предавањима почетком 1918. године. Вече Удружења српских трговаца у Швајцарској 7. фебруара у сали хотела „Лондон” било је посвећено југословенским приморским крајевима, а предавач је био доцент Београдског универзитета Јевто Дедијер; у 90 минута, пред преко сто слушаоца, предавач је у врло популарној форми изнео географске, културне и политичке податке, а потом је изнео италијанске тврдње и оспорио их. У истој сали универзитетски професор М. Андоновић одржао је серију предавања о Македонији: друго (пред 60 лица) говорило је о прошлости, старијој али и најновијој, 10. фебруара, треће 17. фебруара и четврто 12. марта (пред свега 30 слушалаца) о дискусији између немачког социјалдемократског посланика Хермона Вендела и бугарског посланика у Берлину Д. Ризова.⁸³ Перо Слијепчевић је 8/21. фебруара у „Народном дому”, поред 50 присутних, говорио о личној иницијативи у југословенској акцији; излажући историју уједињења Италије, предавач је истакао „да је потребно да се службени рад Владе и Југословенског одбора потпомогне радом појединаца а нарочито интелигенције нашег народа, како би се створило уверење и код нашег народа и код других народа о потреби уједињења Југословена”. Владин де-

⁸² Arbeiterzeitung 19.XI 1917; Преглед листова (Женева) бр. 728 од 16/29.XI 1917.

⁸³ АС, МУД, Избегличка архива 1917, пакет „у”, делегат МУД-а у Швајцарској 29.I/11.II 1918, са бр. 479 и 28.II/13.III 1918, са бр. 824.

легат у извештају је приметио: „Ваља напоменути да је предавач унеколико се дотакао рада Владе, показивао извесну анимозност, која није била објашњива и мотивисана. Говорећи о Савезничким владама, предавач је неоправдано истицао бојазан, да наш народ не третирају као монету за поткусуривање”. Н. Стојановић, који је председавао скупу, најавио је штампање предавања.⁸⁴ Стојановић је касније писао да му је главни помагач био Слијепчевић, како у пословима око „Просвјете” тако и у добровољачком питању. Обојица су почетком 1918. одмах прихватили Пашићево „мало решење”, тј. да се ослободи оно што се може, или конкретно да се Србији прикључе Босна и Херцеговина и јужна Далмација, како би држава добила излаз на море. На жељу својих пријатеља Стојановић је у виду меморандума дао прекуцати своју брошуру „Босна -Херцеговина” (на француском) и копије је послао западноевропским владама. Босанци у Швајцарској су се плашили да би могли закаснити ако се почну мировни разговори.⁸⁵

После говора Д. Лојд Џорџа и В. Вилсона („14 тачака”) југословенско питање пало је на ниске гране. Као одговор на изложене ставове, 15. јануара Југословени који су живели у Женеви одржали су велику скупштину, на којој је једногласно усвојена резолуција: „Скупштина српско-хрватско-словеначких емиграната из Аустро-Угарске који бораве у Швајцарској позива владе и народе држава Антанте, да сматрају као захтев праведности, као неминовну потребу цивилизованог човечанства и као услов трајног мира тежњу српско-хрватско-словеначког народа из Аустро-Угарске да се ослободи и да се сједине са Србијом и Црном Гором у једну јединствену, независну и демократску државу, а исто тако и потребу стварања националних и независних држава у Централној Европи на основу права народа да располажу сами собом”. Уз резолуцију додато је и једно друго саопштење, које *Журнал де Женев* није донео.⁸⁶ Збор је (од преко 250 учесника) одржан у општинској дворани „Пленпале” у 20 часова. Отворио га је др Милорад Грба, који је за председника збора предложио дра Ивана Веселиновића, адвоката, а за секретаре Љубу Поповића и Мирка Цветкова, новинаре. Уводно слово о циљу скупштине одржао је др М. Грба. В. Фабјанчич је указао на неколико момената из најновије историје словеначког народа који су указивали да и Словенци желе независну државу заједно са Србима и Хрватима. На крају

⁸⁴ АС, Југословенски одсек, фасц. IX, Пов. Ј. бр. 2098, М. Лазаревић из Женеви 9/22.II 1918, са бр. 573.

⁸⁵ Н. Стојановић, *Младост*, 159, фуснога 1.

⁸⁶ *Journal de Genève* 16.I 1918, 1; Глас СХС (Загреб), бр. 23, 30.I 1918, 2; Српске новине (Крф) 6/19.I 1918, 2; Словенски народ (Љубљана) 1.II 1918, 1; АС, Југословенски одсек, фасц. V, без броја; *Bulletin yougoslave* (London—Paris) № 29, 21.

је усвојена раније спремљена резолуција.⁸⁷ Говорили су још др Веселиновић и студент Мехмед Ђишић.⁸⁸

Представник британског обавештајног бироа у Женеви испитивао је утисак које је код тамошњих Југословена изазвао говор Д. Лојд Џорџа. Он је тражио од Н. Стојановића да прецизира разлоге за неповољан утисак, како би његово мишљење приложио уз свој извештај Д. Лојд Џорџу. Обавештајац је то захтевао и за иступање В. Вилсона, за писмо овоме. Југословени су давали у истом смислу изјаве за новине, а једна депеша упућена је совјетској влади.⁸⁹ О скупштини у „Пленпалеу” са тачним именима говорника и резимеом резолуције обавестио је своју централу и италијански обавештајац из Женеви. Он је резолуцију довео у везу са ставовима Југословенског одбора и изјавама југословенских политичара против немачко-аустријског плана за стварање „Средње Европе”. Закључио је да би уједињење, судећи по резолуцији, морало бити унитарно.⁹⁰

Још пре одржавања скупштине 15. јануара, чланови Југословенског одбора који су живели у Женеви (Газари, Сршкић, Стојановић, Вељко Петровић) тражили су (12. јануара) од Трумбића објашњења о мотивима и околностима који су довели до говора Лојда Џорџа и Вилсона.⁹¹

Српска влада није реаговала на иступања Лојда Џорџа и Вилсона, а Пашић није хтео да прихвати Трумбићев предлог о одржавању општејугословенске скупштине, састављене од Српске Народне скупштине и Југословенског одбора. Са сазивањем такве скупштине од Женевљана били су сагласни Газари, Стојановић и В. Петровић, док се М. Сршкић (тада Пашићев поузданик у Одбору) слагао са идејом о потреби иступања, али не и са предлогом да се српска Народна скупштина проширује новим људима мада је требало да се расправља о суженом предмету, јер је у томе видео повреду суверенитета српске државе; он је био за то да влада сазове конференцију југословенских јавних и политичких радника, на којој би били и сви српски народни посланици, те да се од владе тада тражи да преко председника Скупштине или у скупштинској расправи захтева да буде саслушан Југословенски одбор. Газари је мислио да би било најзгодније планирану скупштину одржати у Лондону; но, додао је, да би се она могла одржати и у Паризу, где се већ налазио већи број српских народних посланика, који су (опозици-

⁸⁷ АС. Југословенски одсек, фасц. V, Пов. Ј. бр. 1757, С. Грујић из Берна 9/22.I 1918, Пов. бр. 49.

⁸⁸ Словенски народ 1.II 1918; Преглед листова бр. 781 од 2/15.II 1918, 5.

⁸⁹ Н. Стојановић, *Младост*, 147, 148.

⁹⁰ ASMAE, Archivio politico 1915—8, passo 181, fasc. XVIII, № 1499, 8.II 1918, МУД министру иностраних дела (МИД 9084).

⁹¹ *Грађа о стварању југословенске државе*, приредили Д. Јанковић и Б. Кризман књ. I, Београд 1964, 27—8.

они) захтевали да се Скупштина сазове у Паризу. Ту поруку је Газари упутио Трумбићу преко посланства у Берну 28. јануара. Већ сутрадан Трумбић је послао Газарију одговор. У том телеграму говорио је о питању зближавања с Италијанима, али ако се отклони узрок спора. Што се тиче неког митинга сазваног у Милану, прво је требало добити одговор ко га је сазвао и ко је издао позив и да ли би митинг био у вези с говором који је имао председник италијанске владе да одржи у Милану, по повратку са савезничке конференције у Паризу. Трумбић је учинио и једну сугестију која се тичала Швајцарске: „Ако се образује у Швицарској заједнички митинг потлачених аустријских народа, наши чланови морају учествовати на тој бази да се нашем народу као и осталим потлаченим народима призна неограничено право самоопредељења. Наши чланови треба да учествују најприје у приправи организације и програма токова митинга и да му се по могућству ставе на чело.⁹²

У једном подужем писму М. Сршкићу Ст. Протић је из Нице објаснио зашто је против пресељавања центара политичког живота Србије са Крфа у западну Европу. Никако није могао разумети ни онакву Народну скупштину како је то предлагао Југословенски одбор. То је било „једно гломазно и диспаратно тело, где на једној страни имате законе и одређене факторе, и један међународни државни индивидуалитет, а на другој страни неодређене ни бројно ни изборно елементе, где долазе чак и војници и официри”. Према њему, такву скупштину историја није познавала. Уместо тога он је прихватио митинг на коме би се донела резолуција која би била сагласна са резолуцијом српске Народне скупштине.⁹³ Јасно је да тадашња ситуација није поговарала „великом решењу”, те није била потребна једна манифестација која би Србију обавезивала а не би одговарала моменту. Уместо тога, требало је активирати елементе „малог решења”, а то је било и стицање сепаратног програма Србије са Босном и изласком на Јадран, те је отуда и Стојановићево обраћање Д. Лојду Џорџу добијало на значају.⁹⁴

Трумбић је у свом дугачком писму Газарију објаснио смишљао предлога о сазивању општејугословенске скупштине у Паризу или Лондону. Његов предлог је изазвао у Женеви велику буру. Због тога се Трумбићу из Женеве после Газарија и Стојановића јавио (1. фебруара) и Б. Марковић. Марковић се слагао са Трумбићевом иницијативом, али је требало видети како ће реаговати петорица народних посланика који су живели у Женеви (тројица ће бити самосталци, један радикал и један припадник националне странке). На једном састанку крајем јануара

⁹² Исто, 60, 61.

⁹³ Исто, 68—9; М. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914—1918*, Београд 1922, 153—4.

⁹⁴ Грађа I, 71.

посланицима је објаснио Трумбићев предлог Н. Стојановић. Посланици су тражили од Сршкића да им разјасни своје издвојено мишљење. Сршкић је рекао да жели чисту ситуацију — хоће састанак али не прима предложену форму. Народни посланици су одговорили Сршкићу да они не виде у Трумбићевом предлогу повреду суверности Србије, нити би општа народна скупштина била некакво стално законодавно тело. Народни посланици су захтевали на обавештењима и рекли да ће о предлогу обавестити своје другове на Крфу. Ствар је поново потегнута 30. јануара на уобичајеном недељном састанку у редакцији листа „Ла Серб“, на којој су били Стојановић и Сршкић, чланови редакције, конзул, неколико чланова Српског пресбирора и неколико људи из колоније. На седељци је Милан Ђорђевић поставио питање члановима Одбора о Трумбићевом телеграму. Одговорио је Стојановић, који је додао да се сматрало да је потребно да се о томе обавесте и народни посланици који живе у Женеви. Његовим одговором нису били задовољни Ђорђевић и Лаза Марковић. Запитан, Сршкић је одговорио „како је ова ствар тако крупна, тако важна, да може бити од судбоносних и кобних последица, и како је она изнета пред народне посланике у намери да се они врбују и да се преко њих принуди Влада да пристане на овако што“. Сршкић и радикали су више веровали влади него Трумбићу, те су сматрали да морају да бране неисказане разлоге због којих је Пашић био против предлога. Постојао је страх да општа скупштина коју би отворио регент Александар не замени српску Народну скупштину. Божа Марковић је бодрио Трумбића да не одустане од своје замисли. Из једног написа „Хрватске државе“, који се осврнуо на Трумбићев протест, Марковић је тачно „прочитао“ поруку тога написа: сазивајте општи народни конгрес и њиме поново манифестујте општу жељу за уједињењем, јер то нама овдје треба да би били снажнији у борби.⁹⁵

Српска влада је о општој југословенској скупштини и о односима Трумбића, Стојановића, Газарија и Петровића у вези с тим расправљала према извештају из Берна; записник је само нотирао проблематику, а не и начин расправљања и евентуалну одлуку.⁹⁶ Негативно стајалиште министарског савета може се видети из једног циркуларног Пашићевог телеграма 9. фебруара: „Добијамо извештаје да су се неки чланови Југословенског одбора упустили у агитацију код наших народних посланика да не иду на Крф, већ да остану при томе да се Народна скуп-

⁹⁵ Исто, 72—4, 75—8. — О том питању вид.: Д. Јанковић, *Из историје стварања југословенске државне заједнице 1918 године*: Спор између српске владе и Југословенског одбора око сазивања опште југословенске скупштине, *Анали Правног факултета у Београду*, 1963, 3—4, стр. 281—304.

⁹⁶ Д. Јанковић, Б. Храбак, *Записници седница*, 474 (23.I/5.II 1918).

штина држи у Паризу или у Лондону”.⁹⁷ Сршкић је желео да на своју страну привуче трећег представника из Босне и Херцеговине у Одбору, те га је преко српске дипломатске везе позвао на већање у Женеви. Васиљевић је стигао и после разговора све тројице начињен је елаборат који је 12. фебруара саопштен осталим члановима Одбора у Женеви; у неким питањима сва су тројица била сагласна, а у другима су се разилазила; тражили су да њихова мишљења Одбор претресе.⁹⁸

Расположење Југословена у Швајцарској према Вилсоновом и Лојд Џорџовом говору саопштио је и извештај Ц. Херона Вилсону. Он се у току јануара састао са људима из словенских насеобина. На првом месту спомиње Југословене и разговор са Стојановићем и српским дипломатом Јовичићем. Ови су били толико узрујани да је било немогуће с њима расправљати; они су сматрали да су као мали народи, посебно као народи под аустријском влашћу, напуштени од Савезника да би се Аустрија одвојила од Немачке и да би се тако пре времена закључио мир, који је за мале неповољан; жељом за миром по сваку цену издат је принцип народности због којег је дотад рат вођен; па су немачке војне победе појеле Вилсонове првобитне идеје; Срби су бранили Европу од Турака, да би били издани и распарчани од Аустрије, мада су показивали способности за високу културу. Херон је представницима Југословена нагласио да су погрешно схватили услове мира које је Вилсон предложио, и то услед погрешног превода. Обратио им је пажњу на неколико места у Вилсоновом говору која отварају врата за будуће уједињење. Те чињенице би биле: а) додатак српској територији на далматинском приморју пристаништа и територија које би осигурале економску будућност Србије; б) право Србије да себи уједини Црну Гору; в) могућност уједињења са Босном и Хрватском условима који би се створили демократизацијом Хабзбуршке монархије; г) широки изгледи за решавање спорних питања балканских народа, поштујући историјска права и права народности; д) постојање Друштва народа које би решавале спорове међу државама и народима. Херон је био уверен да ће се трајни мир постићи не миром него решавањем питања народности, и то без компромиса.⁹⁹

У овим бурним недељама Ј. Газари је имао 5. фебруара у Берну разговор са представником чехословачког покрета Божиновим и саветником италијанског посланства Галардијем, кога је генерал Кадорна позвао у Париз на договор о формацији чехословачке и југословенске легије. Газари је изјавио да успех и ефекат легије и њене формације зависе „од могуће објаве

⁹⁷ Грађа I, 78, 95 (Трумбић Газарију о неспоразуму поводом опште скупштине).

⁹⁸ Грађа I, 102—3.

⁹⁹ Исто, 111—12.

постигнутог споразума”; он је тражио да се образује посебна југословенска легија. У вези с тим разговором Газари је писао Трумбићу: „Мислим да треба употребити прилику на систематску организацију целе наше добровољачке акције, искључујући сваку изолисану формацију на фронту”.¹⁰⁰

У овим акцијама чланова Југословенског одбора нигде се не помиње Франко Поточњак, који је живео у Женеви, јер се потпуно одбио од Одбора. Он је 11. фебруара 1918. предао српском посланству у Берну писмо за Љ. Давидовића, за кога је погрешно чуо да је постао министар-председник. Поновио му је у облику писма телеграфску жалбу коју је првих дана фебруара упутио Пашићу, жалећи се на српско посланство које му није обезбедило француску визу за одлазак у Париз и Марсеј, по налогу шефа српске масонерије Ђ. Вајферта. Чувши да је Пашић остао на свом положају, он је и њему слично писао, додавши нова завитлавања после 1. фебруара. Другог марта он се јавио Лондону, министру иностраних дела и министру-председнику, не стављајући име личности, због исте ствари.¹⁰¹

Југословени у Женеви и у осталој Швајцарској живо су пропагандо радили све до пролећних недеља, о чему сведоче и извештаји у званичном српском гласилу на Крфу.¹⁰² То није могло да промакне пажњи италијанских обавештајаца, који су закључили да југословенска млада генерација у Хелвецији појачава агитацију услед изјава Д. Лојда Џорџа и В. Вилсона, служећи се свим средствима. Многобројни одбори академске омладине (са средиштем у Лозани) фузионирањем у једну организацију добили су на снази, истичући у свом деловању интегрално јединство свих делова народа у једну независну и демократску државу, према одлуци конституанте. Један агент италијанског адмиралитета убачен је у лозанску организацију и радио је на редиговању статута који се тиче дисциплине у омладинском покрету.¹⁰³ За разлику од грађанских листова, гласило италијанских социјалиста имало је благонаклон став према процесу уједињавања југословенских земаља. Унита је, примерице, донела извод из чланка Лазе Марковића, објављеног у париском *Тану* (14. децембра) под називом „Немачки покрети”; новине су замерале агенцији Стефани и клерикалним и пацифистичким ђолигијевским листовима који су „тако глупо и паклено писа-

¹⁰⁰ Б. Храбак, *Југословени заробљеници у Италији и њихово добровољачко питање*, Нови Сад 1980, 201.

¹⁰¹ Ф. Поточњак, *Из емиграције II*, 81—88.

¹⁰² Српске новине 31.I 1918, 1; 13.II 1918, 1; 22. II 1918, 1; 24.II 1918, 4; 3. III 1918, 4; 6. III 1918, 2; 3.IV 1918, 1.

¹⁰³ ASMAE, Archivio politico 1915—8, passo 181, fasc. XVIII, Обавештајна секција Врховне команде министру иностраних дела 25.II 1918 са бр. 2685/С.

ли... против уједињења Србије и Црне Горе у одбрану „светих права“ те „части и достојанства“ краља Николе”.¹⁰⁴

По узору на Гмајнерово Хрватско потпорно друштво, војвођански Срби су јануара 1914. основали „Удружење Срба емиграната из Војводине и Хрватске за помоћ”. Правила друштва примљена су на збору у Женеви 11/24. јануара. Акција је почела једним претходним збором у хотелу „Лондон” 6/19. јануара. У име сазивача збор је отворио др Димитрије Коњевић, који је објаснио потребу за оснивањем потпорног друштва. За председника збора једногласно је изабран Вељко Петровић књижевник и члан Југословенског одбора. У дискусији Бора Николић је предложио да друштво обухвати све Србе из Угарске и Аустрије и да не буде локално (Женева) усмерено. Ипак, превагнуло је мишљење Коњевића и М. Грбе, да се иде на регионално и локално удружење. Правила су имала само осам чланова и била су јако неразрађена (на пример, у односу на правила хрватског удружења). Послове је водио пословни одбор, који је на шест месеци бирала скупштина чланова; тај се одбор састојао од председника (одмах је прихваћен В. Петровић), потпредседника, благајника и деловође. Сви Срби који су из поменутих покрајина становали у Женеви постали су чланови друштва, а људе са стране примао је радни одбор; тај одбор подносио би извештај на редовној скупштини која се сазива крајем радне године (нејасно је било ко би изабрао нови радни одбор после пола године, јер се скупштина састајала само годишње); ванредна скупштина могла је бити сазвана према потреби и на захтев десет чланова. Месеца јуна друштво је од српског министарства иностраних дела примило 3.000 швајцарских франака.¹⁰⁵

То је био почетак покрета Војвођана, подстакнут пре свега кризом коју су изазвали говори Лојд Џорџа и Вилсона. Србијански делегат за избеглице запазио је покрет као појаву тек 9/22. априла. Тада се радило на стварању неке политичке платформе и организације Срба Војвођана који су се налазили у савезничким или нетралним земљама. О Војводини се у пре-

¹⁰⁴ L'Unità 27.XII 1917; Преглед стране штампе бр. 3 од 5.I 1918, стр. 12.

¹⁰⁵ АС. Југословенски одсек. фасц. VII, Пов. Ј. бр. 2524. — О избору Вељка Петровића у Југословенски одбор вид.: Д. Јанковић, *Представништво Војводине у Југословенском одбору*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду II (1968), стр. 351—61. — Претходном збору присуствовали су: од Сремаца: др Димитрије Коњевић, Љуба Поповић, др Гига Аранички, Стеван Марковић, др Стеван Пожарев, др Вељко Георгијевић, Милан Макић, Душан Вучевић, др Раја Марковић, др Јован Рогулић, Марко Јаковљевић; из Баната су били: др Иван Веселиновић, Коста Живковић, Ђура Лакић, Урош Теодоровић, Милан Катић, Божа Нандоровић, Мирко Цветков, Светозар Секулић, Светислав Трајковић, Никола Марковић; присутни Бачвани су били: др Душан Секулић, Милан Дунђерски, Неда Леђенски, др Милан Миловановић, др Милош Бокшан, Стеван Куљанчић, Бора Николић и Александар Марковић; из Хрватске су били: др Милован Грба, Јоца Ковачевић, Божо Мандарић и др Ђуро Котур (Исто).

кретним недељама зиме врло мало говорило и знало, те је у циљу ослобођења и уједињења са Србијом требало да се чује глас и самих Војвођана.¹⁰⁶ Јасно је да је окупљање и специфичну размену мишљења помогло претходно економско окупљање. Нешто пре тога (8/21. марта у дворани хотела „Лондон” а на трибини „Просвјете” др Мирко Косић је одржао предавање о аустроугарској политици у Војводини. У говору који је трајао 90 минута Косић је приказао прошлост Срба у јужноугарским жупанијама, више се задржавајући на циљевима и методама аустријске политике у последње време; Костић је апеловао да се увере сви политички чиниоци у то шта ће значити уједињење Војводине са Србијом и осталим Југословенима и да би опстанак Војводине у склопу Угарске значио пропаст за њу; о новој југословенској држави није говорио као о федеративној, како је обично радио.¹⁰⁷

Изгледа да је Хрватско потпуно друштво, основано током 1917, тек крајем марта активније кренуло са радом (са 76 чланова). Тек тада је делегат српског министарства унутрашњих послова јавио о његовом оснивању.¹⁰⁸ На представку бернског посланства од 3/16. марта и 30. маја/12. јуна Н. Пашић је одредио да се 2.000 франака даде друштву на име успешнијег деловања и 1.000 франака за издања „Хрватске библиотеке” која би под уредништвом дра Ивана Гмајнера издавала брошуре. До тог времена, наиме, Гмајнер је посланству поднео рукописе за две брошуре.¹⁰⁹

Пролећних недеља 1918. Трумбићу је донео поруке из Беча др Лев Борски, чешки публициста и политичар. Борски се 6. јануара у Царевинском већу последњи пут срео са др Грегором Жерјавом, тајником „Југословенског клуба” у Рајхстагу; потом је као новинар отишао у неутралну Холандију и ту је чекао два месеца свог друга из Чешке, а како он није долазио, представио се војном аташеу Француске у Хагу и предао му обавештења корисна за Савезнике; он је ипак интерниран због опасности да је аустријски агент, те је тек након тога на чешку интервенцију пуштен на слободу. Он је хашком посланству предао писмену поруку Жерјава за Трумбића, али то су задржали французи и нису предали адресату. Потом је Борски саопштио према сећању. Жерјав је јављао: 1) да су Централне силе за велике паре купиле једног члана Југословенског одбора; 2) да Одбор не сме пристати на плебисцит као решење националног питања, јер Словенци Корушке и Штајерске још нису национално сазрели; 3) да се не смеју приморавати Хрвати и

¹⁰⁶ АС, МУД, Избегличка архива 1917, пакет „у”.

¹⁰⁷ Исто, комесар за избеглице у Швајцарској МУД-у 9/22.III 1918, из Женева са бр. 902.

¹⁰⁸ Исто, бр. 941 од 14/27.III 1918.

¹⁰⁹ АС, Југословенски одсек, фасц. II, без броја, Пов. Ј. бр. 2588 од 18.VI/1.VII 1918.

Словенци у руском заробљеништву да ступају у добровољачке јединице; 4) да је пропаганда Централних сила у Швајцарској на високој разини и да је њихов биро у Берну, под вођством Левија, врло активан и опасан јер одлично ради; 5) да су Централне силе купиле „Југословенску штампарiju” у Женеви (Добрић); 6) да је у Аустрији потребно знати какво је становиште папе Бенедикта XV у југословенском питању; 7) да треба наставити или започети преписку са француским посланством у Берну под шифром „Фернанде”. Везе између Ф. Барца и Југословенског одбора ишле су и преко Јосипа Турића, младог техничара из Лозане, односно и преко Ивана Гмајнера. Домовински политичари су преко овога питали Трумбића мисли ли В. Британија поћи примером Русије и закључити мир. Трумбић је (4. априла) одговорио да Енглези и остали Савезници неће склапати мир него иду на победу, те у земљи треба интензивирати деловање против Аустро-Угарске. Поруку је Гмајер доставио Загребу.¹¹⁰ Српска контраобавештајна служба у Швајцарској регистровала је (априла-маја 1918) карактеристичну изјаву неког Емила Ајншпилера (старог 35 година, дакле војног обвезника), сина председника покрајинског суда у Љубљани, који је рекао да је спреман да своје услуге стави на располагање тој служби, пошто је мислио да се врати у Аустрију, али је сматрао да је боље да обавештајни канал одржавају међу собом Словенци из Швајцарске са словеначким кругом за револуционарну акцију, који је, према његовим речима, постојао у Словенији.¹¹¹

Поставља се питање — где је могао да живи и одакле је могао да обавештава Аустро-Угарску члан Југословенског одбора на кога је као уходу указао Жерјав (6. јануара 1918). Већина одборника бораила јеу Лондону, неки ссу живели у Француској, један је био као веза на Кфу и њих неколико бавило се у Женеви. Сви осим оних у Женеви нису били у прилици да ни посредно одржавају везе с аустроугарским агентима. Већ је речено да је италијанска контраобавештајна секција открила да Ј. Газари и неки Војиновић залазе у аустроугарске ресторане у Женеви, где их свесрдно примају. После рата извесни загребачки листови су изашли са тврдњом да је Иван Ш. Војиновић за време емиграције радио против Италије за рачун Аустро-Угарске; то су открили италијански поузданици приликом провале у аустроугарски конзулат у Цириху првих недеља 1917. Војиновић је то у својој одбрани стварно и признао: „Пишући као рођени Талијанац, како су ми то признали многи гласовити талијански писци, познавајући од малих ногу Италију као свој џеп, имајући тамо драгоцене везе са свима класама друштва, ја сам могао да учиним оно што није могао ни знао никакав члан

¹¹⁰ Б. Кризман *Повјерљиве везе*, 220—22.

¹¹¹ АС, МУД, Избегличка архива, пакет „у”.

Југословенског одбора, ни сви заједно". Војиновић је био Дубровчанин и припадао је тзв. јужнодалматинском кружоку с којим су Аустријанци радије радили него са јавним радницима из северне и средње Далмације, који би пали под удар италијанске или српске анексије. Сенка пада и на Шибенчанина Ј. Газарија, који је био Војиновићев нераздвојни друг у Женеви. Иван Војиновић је све до априла 1922. био „у најбољим пријатељским везама" са Х. Хинковићем,¹¹² загребачким Јеврејином, и та веза није била ни завичајна ни пословна, него без сумње масонска.

Како су стожер Југословенског одбора чинили Далматинци, Трумбићев пункт у Женеви представљао је Ј. Газари. Њега је (7. марта) Трумбић обавестио да је усагласио начелне ставове са италијанским преговарачем А. Тореом у Лондону и да Газари треба да пође на скорашњу манифестацију у Рим, чим споразум буде одобрен од српске владе. Истога дана Газари је подужим писмом известио Трумбића о састанку 6. марта Л. Марковића са члановима Одбора Газаријем и М. Сршкићем о оснивању српско-италијанског друштва. Тога ради Марковић је уз приволу Н. Пашића био у Милану и Риму, независно од Југословинског одбора, у чије компетенције није хтео да дира. Требало је створити повољну климу за односе између Италијана и Југословина на крају рата и после њега. Због обезбеђивања повољне атмосфере у преговорима почетком године, за време конференције Одбора у Лондону одржан је један припремни састанак у Берну, коме су присуствовали од Одбора Сршкић и Н. Стојановић; Стојановић није био очаран предлозима који су се чули, те није хтео да дође на састанак 6. марта, а повукао је за собом и Васиљевића. Марковић је у Италији разговарао са сарадницима „Секола", са Прецолинијем, професором Е. Гислеријем и другима, углавном масонима и њиховим пријатељима. Председник друштва требало је да буде Коста Стојановић, стари обожаваалац Италије и њене културе; друштво би имало четири секције (политичку, економску, културну и иредентистичку); у прве три председници би били Србијанци, а у четвртој аустроугарски Југословен, који не би баш морао да буде члан Југословенског одбора. Са италијанске стране ушли би већином демократи са севера а не они из Рима, који су са А. Тореом припремали конгрес потлачених народа Аустро-Угарске у Риму. Сенатор Ђузепе Бевионе није крио забринутост стањем у Италији, јер ако се до септембра не би изменила ситуација на бојиштима, Италија би свакако била приморана да закључи сепаратни мир. Прецолини је предлагао да Италија ревидира Лондонски уговор, а да се Југословени одрекну свог максималног програма. Предлог је одбијен, јер ако би се влада јавно одрекла уговора из 1915, завладала би Политијева неу-

¹¹² Обзор (Загреб), бр. 273/1923; Покрет (Загреб) 3.XI 1923, 4.

тралистичка струја, која би водила кампању за мир; сам Сонино је био веома скептичан у погледу уништења Аустро-Угарске као државе. Газари је у разговору упутио Марковића да се повеже са Одбором у Лондону. Обавештавајући Крф о припремама за оснивање српско-италијанског друштва и о резервама Југословинског одбора, Марковић је предложио да у Рим пођу: Л. Марковић, Ј. Томић, новинар Михаило Маринковић, индустријалац Владислав Теокаревић, Божа Марковић и Милан Грол (из Швајцарске), те Ст. Станојевић, К. Кумануди и Милета Новаковић (из Париза).¹¹³

О опасности која може Србији претити из неутралне земље Алпа говорили су на 82. састанку Народне скупштине бивши министар Милорад Драшковић и министар народне привреде др Велизар Јанковић. Драшковић је (12. априла) узео на нишан некадашњег регентовог фаворита Свету Јакшића. Замерио му је да је током 1915. више пута путовао у Букурешт, који је тада био главни центар непријатељске шпијунаже. Јакшић је потом, пре италијанских националистичких новина назвао Југословенски одбор аустријским плаћеницима, а смењивање М. Бошковића у Лондону приказао је као последицу аустријског утицаја, преко Одбора; он је систематски обезбеђивао своје политичке позиције, те је најпре у солунској „Великој Србији“ а потом у женевској „Србији“ објавио два значајнија чланка; потом је наступио против српске владе, шаљући из Женеви три памфлета против министарског кабинета, који чак због одређених разлога крије постојање последњег циркулара из Женеви; међутим, Јакшић је од стране српских функционера и даље на улици сусретан са дубоким поштовањем и лепо приман у женевском конзулату, да као способан човек не „буде изгубљен за српску ствар“. Јанковић је тврдио да мировне агитације из Швајцарске могу унети дезорганизацију у позадину и уништити борбени морал српског војника.¹¹⁴ Ипак, и српска влада је у Берну преговарала с аустроугарским делегатима о размени заробљеника и јуна 1917. и јуна 1918. године.¹¹⁵

Организација радикалне заједнице у Женеви одржала је 11. марта састанак на коме је претресено питање страничких дисидената. О томе је реферисао Милан Ђорђевић, ранији порески функционер а тада финансијски делегат у Женеви. Наглашавајући у историјском прегледу значај одвајања млађих радикала и оснивање самосталне радикалне странке, Ђорђевић је констатовао да ново одвајање радикала под дисидентским именом представља штету и за државне интересе. После дискуси-

¹¹³ Грађа I, 118—20 и 139.

¹¹⁴ Стенографске белешке, 81—2 (20.III/2.IV 1918) и 151—4 (30.II/12.V 1918).

¹¹⁵ Записници владе, 477 (2/15.II 1918); Српске новине (Крф) 4.VIII 1918, 1—3.

је у којој је учествовало њих девет, закључено је да се радикалским парламентарним клубовима упутити апел да и даље заједнички раде. Апел су следећих дана саставили Милорад Вујићић, Милан Ђорђевић, Сава Кукић, др Л. Марковић и Дража Петровић.¹¹⁶

Нерадикали су такође радили на својој афирмацији, држећи се популарне југословенске идеје. Божка Марковић је 1/14. марта, на трибини „Просвјете“, у сали хотела „Лондон, пред 150 слушалица, говорио о народном уједињењу. Дајући детаљну историју покрета за уједињење, он је показао неопходност остварења идеје; осврнуо се у главним цртама на Крфску декларацију и нагласио да у тешким временима која су настала после ње треба концентрисати све народне снаге, без обзира на партијске или друге подвојености. Констатовано је да Срби, Хрвати и Словенци оскудевају у пропагандној литератури, јер није довољно свечано исказати ратне циљеве Србије у првим месецима рата. Рекао је: данас се несумњиво може констатовати факат, да ни наши врло позвани људи, као на пример народни посланици и многи други наши службени представници, нису довољно упознати с развојем идеје народног јединства за време овога рата; само услед тога незнања јављају се често неспоразуми, којих сигурно не би било код пуне информисаности.¹¹⁷ Деветнаестог априла у ресторану „Ди Рон“, пред око 120-чланова југословенске колоније и неколико Чеха, Н. Стојановић је један сат говорио о конгресу потлачених народа у Риму, дакле о најактуелнијој, дневној теми; говорио је уопштено, мада је у почетку обећао и детаље; није се удубљавао у узроке спора између Југословена и Италијана, него је више инсистирао на значају римског окупљања и на евентуалним последицама конгреса.¹¹⁸ У „Просвјетином“ „Алманаху“ сарађивали су и активни политичари; кад је лондонски посланик Ј. М. Јовановић послао рад под псеудонимом, уредник П. Слијепчевић га је потписао пуним именом, тражећи за то накнадну сагласност.¹¹⁹ Никола Стојановић у то доба гледао је да што више Босанаца и Херцеговаца стави под свој утицај. Он је, на пример, преко бернског посланства молио команду места у Солуну да саопште добровољцима који су стигли из Русије да су Сава Сли-

¹¹⁶ АС, МУД, Избегличка архива, пакет „у“, делегат МУД-а министру 2/15.III 1918, са бр. 816. — На састанку су дискутовали: Света Максимовић, Сава Кукић, Милорад Вујићић, Л. Марковић, Дража Петровић, Добра Митровић, Лазар Крешовић, Пера Талетов, Милан Комадинић и други.

¹¹⁷ АС, МУД, Избегличка архива, пакет „у“, делегат за српске избеглице у Швајцарској, из Женеве 2/15.III 1918, са бр. 826; Југословенски одсек, фасц. II, Пов. Ј. бр. 2226, Б. Марковић Пашићу, из Женеве 20.III/2. IV 1918.

¹¹⁸ АС, Југословенски одсек, фасц. V, Пов. Ј. бр. 2528, М. Лазаревић из Женеве 7/20.IV 1918.

¹¹⁹ АЈ, 80, група: Преписка Лондонског посланства, П. Слијепчевић Ј. М. Јовановићу из Женеве 2/15.IV 1918.

јепчевић и Шукрија Куртовић ослобођени војне обавезе и да треба да се јаве српским дипломатским представницима.¹²⁰

Иван Гмајнер није био само литерат, него је служио у одржавању конспиративних веза са домовином; поред осталог, сусретао је у Швајцарској случајне путнике, који су га обавештавали о правом стању ствари; др Никола Андрић, на пример, саопштио му је да покрет у Хрватској воде углавном старчевићанци, док међу коалиционашима има доста опортуниста, који се богате на рачун рата као и да се ништа не прича о побунама у пешадији.¹²¹

Брошуру Боже Марковића забранио је министарски савет 9. маја, и то зато што објављује податке војне природе те је штетна по интересе војске и народа; забрана се односила на фронт и избеглице у позадини у року од две године.¹²² Као „штетне по наше државне и националне интересе” оквалификовано је и писање женевске „Југославије”, те је и њено распарчавање било забрањено у Солуну.¹²³

Радикалима у Женеви нису биле по вољи ни књижица П. Слијепчевића о приватној иницијативи у националном раду ни једна књига Н. Стојановића. Због тога је М. Ђорђевић 31. маја одржао у Женеви предавање о погрешкама у националном раду, осврћући се на те две публикације. У излагању пошао је од мишљења Светозара Марковића да се унутрашње реформе у земљи не могу изводити док се не обави „спољње ослобођење”. Ђорђевић је сматрао да у новој држави треба наставити реформе предатне Србије, али не подразумевајући „какав бољшевизам Светозарев”. Од Светозара је потом прешао на Н. Стојановића, конкретно на његову књигу „Србија јуче и данас”. Ђорђевићу најпре није било право што је Стојановић самосталце назвао левим крилом радикала и што је замерио што се од Србије прави „пијемонт” целог Југословенства. Стојановић је окривљен и за дволичњаштво, јер је сам у књизи писао да ствар унутрашњег уређења нове државе треба оставити за касније, да се главна ствар не би ометала — „док по Женеви наговара своје присталице, да о томе још сад говоре и да, под његовим закриљем, држе јавна предавања и штампају књиге, у којима за нову државу нашу захтевају од српске владе да она још сад да јемства а не само обећање и да ће нова држава наша бити уређена по принципу државних идеала демократских до краја”.

¹²⁰ АС, Југословенски одсек, фасц. VIII, Пов. Ј. бр. 2335, С. Грујић из Берна 28.IV/11.V 1918, са бр. 1039.

¹²¹ А-ЈАЗУ, А-ЈО, свезак 32; Кризман *Повјерљиве везе*, 223—4.

¹²² АС, МУД, Избегличка архива, пакет „У”, комесар за избеглице у Паризу комесару за избеглице у Драгињану, 5/18.V 1918, са Пов. бр. 3670; AVII, III-199-IV, Обавештајно одељење Врховне команде МУД-у 4/17.V 1918 Пов. бр. 887.

¹²³ AVII, III—200, бр. 1, Врховна команда Пов. Ц. бр. 716 од 27.V/9.VI 1918.

Слијепчевићу је замерено што је сматрао да ти принципи гарантују образовање Југославије, јер да аустроугарски Југословени могу остати у Карловој држави, а да тек потом долази проблем граница такве државе.¹²⁴

Једанаестог јула у дворани „Пленпалеа” пред око 250 лица а у организацији „Клуба народног јединства” Л. Марковић је одржао предавање о „нашој будућој држави”. У име тога клуба, основаног тих дана у Женеви, конференцију је отворио М. Сршкић, радикал. Предавач је кренуо од Крфске декларације, коју је настојао да анализира с обзиром на начело унитаризма и федерализма. Пошао је од максиме да у политичком животу нико слепо не иде да оствари типове у чистом виду, него је кокретно државно уређење подешавање разних интереса и околности, тако да стварно егзистирају мешовити типови. Марковић је „одговарао на приговоре који су чињени Крфској декларацији.”¹²⁵

Поред федералиста и републиканаца, поред непослушних самосталаца и других нерадикала, за радикалски менталитет па и владу проблем је чинио и женевски *Српски лист*, који су издавали србијански политички отпадници (с којим су се солидарисали и покоји радикали) а који је нагињао црногорском двору. У уводном чланку уредник Борислав Минић између осталог је писао: „Под видом југословенске идеје, коју тако бездушно и цинички злоупотребљавају у своје задње сврхе, службени представници Србије хтели би да цео југословенски свет упрегну у њихова прљава партизанска кола [...]. Себи дозвољавају да раде што хоће, а другима не дозвољавају ни да мисле, ни да иступају, ни да се чују живи, па чак ни да се, изазвани, бране [...]. За њих је сепаратиста сваки онај који неће да послушно и покорно каска за њима. [...] Међутим, сви честити Југословени одавно су опазили сепаратистичку црту, која се као црвена нит провлачи у раду, поступцима, писању, говорима и свему кад се службени представници Србије баве југословенским питањем: вешто избегавају да се јасно, отворено и смело изразе о Југословенима и Југославији, него увек помињу и истичу покрајинска имена, заклањајући се увијеним изговором како је то једно исто Србин или Југословен, Србија или Југославија. Та црта избија и у крфском пакту. Њима боду очи посебно истицање Хрвата, Словенаца, Црногораца итд., али себи дозвољавају истицање Србије и Србина, чиме одају да се руководе чисто великосрпском тенденцијом или још боље империјализмом, пре-

¹²⁴ М. П. Ђорђевић, *О погрешкама у националној пропаганди II*, Genève 1919, 16—7 и 54—5; N. Stoianovitch, *La Serbie d'hier et de demain*, Genève 1918, 78, 167; П. Слепчевић, *Приватна иницијатива у националном раду*, Женева 1918, 15 и 16.

¹²⁵ АС, МУД, Избегличка архива, пакет „у”, делегат за српске избеглице у Швајцарској 29.VI/12.VII 1918, са бр. 2364; Српски социјалистички покрет за време Првог светског рата. Материјали, Београд 1958, 109.

стижом и доминацијом. Ако Србијанци сами оснивају или се сагласе са оснивањем друштва Војвођана, Босанаца и слично то није сепаратизам, али ако би то ко други покренуо, он је сепаратиста, поготово ако би био Хрват, Словенац или Црногорац”.¹²⁶ У једном чланку листа осуђена је пракса и каријеризам младих људи преко денуцирања својих колега; био је то опширнији резиме једног чланка који је изашао у циришком листу „Ноје цирхер Нахрихтен” о српским дипломатама. Наведена су три дипломирана студента који су аташирани консулатима и посланствима за своје пузаштво и шпицловање, па и обијање фијока студентског друштва „Вила” и потурање фалсификованог акта, јер је „однео и печат друштва”. Један од тих је препознатљив Св. Стричевић, који је уз то још уживао благонаклоност једне министарке. На платном списку женевског конзулата биле су 72 такве особе. Нису бољи ни просветни делегати; којих има у сваком швајцарском граду а задатак им је да контролишу омладину.¹²⁷

Нису били бољи ни комесари за избеглице, који су као полицијски органи, контролисали све. Женевски „шпицлов” установио је да Миша Костић из Свијалнца често пише у проскрибованом листу а да је чланак о београдском општинском кмету написао Младен Протић, економ чачанског округа. Кад је Протићево питање покренуто у влади, двојица народних посланика са Крфа службеном линијом самог министра саветовали су Протићу, преко бернског посланства, да одмах оде и Француску и да тамо слуша њихове пријатељске савете.¹²⁸ Мора да су његови наводи били познати као тачни, те је уклањање са попришта био најопортунiji потез.

Као што су били незадовољни кад су заобиђени у крфским разговорима, тако су Црногорци били увређени што нису позвани као савезничка „нација” на римски конгрес, јер су и они били под аустроугарским игом. Нервирало их је то што је Србија рачунала само са Хрватима и Словенцима а не и са њиховим самосталним националним развитком и самосталним положајем у будућој држави. Такво исто осећање су Црногорци показивали и у Америци. Софијски „Дневник” забележио је да између представника „племена” у Швајцарској влада суревњивост и истицање приоритета: Хрвати да су најкултурнији, Срби да су надмоћни у погледу војном, државном и династичном, Црногорци да имају најизраженију традиционалну љубав ка слободи. Црногорци и Хрвати нису били непријатељи Бугара

¹²⁶ Српски лист (Женева) бр. 21 од 13/26.V 1918, уводник.

¹²⁷ Исто, бр. 25 од 10/23.VI 1918, 3.

¹²⁸ АС, МУД, Избегличка архива, пакет „у”, комесар за српске избеглице у Женеви 25.V/7.VI 1918 и телеграм министра унутрашњих послова од 11/24.VII 1918.

па ни Италије. „Куриозно је” — чудило се лист — „да има и Македонаца Југословена”.¹²⁹

О плебисцитарној подршци декларацијском покрету који се развијао у Словенији и у другим југословенским земљама од 1917. знало се у Швајцарској. Према италијанској обавештајној служби, Гмајнер¹ (означен као секретар Југословенског одбора) је на једном скупу маја месеца реферисао о неочекиваним успесима покрета и како тај покрет има изгледе за одвајање Југословена од Аустро-Угарске.¹³⁰ Занимљива је тврдња Љ. Пивка да су Југословени у Швајцарској преко српске владе упутили поздравни телеграм поводом успешне италијанске контраофанзиве на Пијави, потписан је у Цириху 26. јуна од стране Николе Стрјановића.¹³¹

У првој половини јуна 1918. и словеначко друштво „Јанез Крек” затражило је потврду својих правила. Друштво се изјашњавало за стварање државе Срба, Хрвата и Словенаца, али ни у правилима ни у апелу Словенцима да збију своје редове није поменута Крфска декларација. Правила су предвидела ширење пропаганде за ослобађање и уједињење у независну државу и покретање библиотеке, тј. издавачки програм. На позитивне политичке карактеристике чланова управе, српска влада је потврдила правила и одредила помоћ од 3.000 швајцарских франака.¹³² Ернест Крулеј, В. Фабијанчич и А. Лушин, као чланови управе, обратили су се 18/31. августа министру војном са молбом да омогући ширење друштвених публикација међу добровољце Словенце, да дозволи њихову преписку са Женовом и да одреди једног официра који би био посредник између друштва и добровољаца Словенаца.¹³³ Уместо одговора, уследила је пробојна офанзива.

Секретар српске Радничке коморе у Француској Коста Новаковић, који се почетком лета 1918. већ потпуно излечио од социјалпатриотизма, позивао је партијског секретара Душана Поповића да коначно крене из Лондона у Париз, одакле би могао да пређе у Женеву, где би могао рачунати на помоћ болшевика. Мика Тодоровић је у Женеви основао социјалдемократску групу, како би се окупили сви српски социјалисти и раднички активисти из Србије и тиме отргли од разних политичких утицаја. До 6. августа он је са тим људима одржао четири кон-

¹²⁹ Преглед листова бр. 836 од 25.V/7.VI 1918, 1/II додатка.

¹³⁰ ASMAE, Archivio politico 1915—8, passo 178, fasc. Jugoslavi, административни таб. 29.V 1918 МИД-у, са бр. 1157/JC.

¹³¹ Љ. Пивко, *Val Bella*, Марибор 1928, 76.

¹³² АС, *Југословенски одсек, фасц. V, Пов. J. бр. 63, 3020, 3246.* — Друштво је 1918. затражило преко лондонског посланства и Н. Жупанича 600-1000 швајцарских франака као прву помоћ за неколицину словеначких емиграната који су живели у беди (АС, Лондонско посланство, фасц. 77, Е. Крулеј из Женеви 9. X 1918).

¹³³ Исто, Пов. J. бр. 3419, Женева 18/31.VIII 1918.

ференције; у плану је било формирање групица и у другим градовима, а потом озваничење и избор руководиоца швајцарске групе на заједничкој конференцији; кад би се то постигло, порадило би се да се око те групе сакупе и други социјалисти.¹³⁴

У својим мемоарским записима Н. Стојановић је у лето 1918. забележио републиканизам Југословена у Америци, одакле су чланови Југословинског одбора добијали вести о све већем незадовољству и расулу међу Југословенима. У Женеви, главном средишту емигрантске политичке борбености, радикали су се бринули да повећају број својих присталица у зависном емигрантском свету. Црногорци, присталице краља Николе, све су више постојали републиканци. „Стварање Југославије” — писао је он — „све више почиње личити зидању Вавилонске куле”.¹³⁵ Женевски демократи су почетком августа били сасвим непријатељски расположени према бугарском владару Фердинанду, комитском режиму у окупираној Србији, али и против бољшевика.¹³⁶

Септембра 1918. Н. Стојановић је у Женеви саставио меморандум у коме је критиковао рад српске владе и предложио замашну измену управног система Краљевине Србије. Та критика је почела најпре тиме што је министарски кабинет на Крфу, преко једног свог представника у савезничким метрополама, одбио да одобри покушај Југословенског одбора да добије савезничко признање као представник савезничке нације, јер су савезници били спремни да признају Одбор. У посебним одељцима Н. Стојановић је критиковао спољну и националну политику Србије, њено решавање унутрашњих питања, рад на реконструкцији и припреме за будућу управу, као и методе којима се влада служила. „Неисправност и невештина у избегличком питању” — писао је он „омогућили су стварање „црногорске партије” међу избеглицама из југословенских крајева и учинила да питање уједињења с Црном Гором постане питањем трговања. Опстанак југословенских добровољачких легија — у којима је био најбољи доказ наше воље за ослобођењем и уједињењем, те је могло постати најјачим аргументом за нашу способност организовања нове државе — постао је за неко време доказом нашег нејединства и неспособности”.¹³⁷

Како су разлике између српске владе и Југословенског одбора постале очигледне и за страни свет, после предавања Стојановићева меморандума, радикали су 24. септембра у Берну саставили и литографисали спис од шест страница на француском

¹³⁴ Српски социјалистички покрет за време првог светског рата, 106, 108.

¹³⁵ Н. Стојановић, *Младост*, 150.

¹³⁶ Српски курир (Женева) 26.VII/8.VIII 1918, 2—3; 2/15.VIII 1918 (бр. 37).

¹³⁷ Н. Стојановић, *Југословенски одбор*, Загреб 1928, 45—53.

језику, у коме су подржали Пашићеву владу против Одбора и писања лондонског часописа „Нове Европе”. У спису је констатовано да влада ужива поверење већине народних посланика српског парламента, те је уставна и парламентарна, без обзира што они тврде супротно. Опозиција је одбила да изгласа устав, и то тако што је опструкцијом онемогућила потребан скупштински кворум. Влада је чисто радикалска још од средине 1917, кад су се самосталци повукли из владе.

Пет дана пре тога италијанско посланство у Берну јавило је Риму да је Трумбић боравио у Берну, где се састао и са српским делегатом министарства унутрашњих послова, М. Лазаревићем; посланик је тврдио да је Трумбића бидео 18. септембра у граду, када је (тога дана) Лазаревић отпутовао у Женеву.¹³⁸ Нема података да се Трумбић том приликом састао са члановима Југословенског одбора било у Берну било у Женеви. Изгледа да је хватао везу с емисарима из земље, јер је увек водио рачуна о расположењу у домовини. У првој декади септембра заиста је у Швајцарској боравио, по трећи пут, Ф. Барац, којом је приликом (5. септембра) имао сусрет са И. Гмајнером, који је дуже потрајао,¹³⁹ и Трумбић је свакако на време примио белешку о том разговору.

Женевски чланови Југословенског одбора су на шапирографисану изјаву радикала (7. октобра) телеграфски тражили од Трумбића да се организује скуп свих угледних представника Србије и осталих југословенских крајева. Седница, али само Одбора, одржана је у Паризу 31. октобра, на којој је расправљано о ставовима Одбора и српске владе о југословенском питању. Од женевских чланова присуствовали су сви одборници. Сршкић је више пута узимао реч и тражио да се не предузима никакав корак који би у јавности могао створити утисак да се Одбор и српска влада разилазе у погледима; он је тражио да се Одбор никако не изјашњава у прилог свог признања као представника Југословена у Аустро-Угарској, док се не разговара се србијанским делегатима који су се већ почели сакупљати у Женеви. Трумбић се с тим није сложио: „догађаји лете, а ми не можемо застати и чекати везаних руку”. Председник Одбора је држао да при преговорима мора имати слободне руке, те му је управо било потребно Одборово овлашћење, Сршкић је на то захтевао да се причека бар док се не посаветује са политичарима из Босне, који су такође имали да дођу у Швајцарску! Бањанин је био против тога да се и тада губи време због завлачења српске владе. Босанац Д. Васиљевић је подржао Трумбићев предлог и тражио је гласање. Сви су гласали са „да” осим М. Сршкића, који је изјавио „да повлачи наравске консе-

¹³⁸ ASMAE, Archivio politico 1915—8, pacco 178, fasc. Jugoslavi, Pa-lucci из Берна 19.XI 1918.

¹³⁹ Б. Кризман, *Повјерљиве везе*, 225—7.

квенције” и да ће о разлозима (свог повлачења) писмено обавестити Одбор.¹⁴⁰

Почетком октобра присталице црногорског двора које су живеле у Швајцарској помагале су рад црногорског престоло-наследника који је у Италији предузимао хитне мере за дизање устанка у Црној Гори и преузимање терена.¹⁴¹

Женевска конференција о стварању југословенске државе 1918. која је 6 — 9. новембра одржана у Женеви нема никакве посебне везе са политичким радом Југословена у граду Русао и Калвина, него је само искоришћено једно средиште међународне политике свима подесно. О том важном моменту у процесу настанка заједничке државе доста је писано, и то се овде неће резимирати.¹⁴² Овде ће се пренети само учешће женевских чланова Југословенског одбора, већ према кратким Трумбићевим забелешкама и насталим документима. Нису сваког дана сви Женевљани били преставници одбора. Првога дана (6. новембра) пре подне је узео реч само Д. Васиљевић о политици према Црној Гори. Поподне је он начинио један закључак: „Сложни смо у томе да буде један орган за представљање нашега народа и одбрану његових права. Кабинет што једноставнији, што стабилнији, што практичнији. Тешко ћемо из дискусије појединих пројеката. Ако има још који пројекат нека се каже. Може ли Скупштина вотират скупном Министарству неповерење а тако и Народно Вијеће. Шта онда?” Опет је Пашећ дао одговор, који је по Трумбићу био конфузан, о поверењу радикалне партије својим министрима. Другог дана пре подне опет је од Женевљана узимао реч само Д. Васиљевић. Кад је Корошец поставио питање савезничког непризнавања Народног вијећа, Васиљевић је најпре говорио о признању Вијећа од стране српске владе и додао: „Овај је рат револуција. Мирнодобске методе нису за нас. Треба узети послове који су предмет ратовања. Комисија значи подређени орган, треба насупрот да буде суверен. Који послови могу очекивати ријешење: 1) спољна политика, 2) ратна питања, 3) сва она питања која су нова. Оставити компетенције локалног код куће. Нисмо имали превентивне политике па стога данас није ништа приправљено”. Другог дана поподне Н. Сто-

¹⁴⁰ Грађа I, 337, 427—9.

¹⁴¹ Б. Храбак, *Борба*, 203—4.

¹⁴² Вид.: Б. Кризман, *Женевска конференција о уједињењу 1918. године*, Историјски гласник бр. 1—2/1957, 3—32; М. Ђорђевић, *Србија и Југословени*, Београд 1922, 275—8; Ј. Марковић, *Женевска конференција и питање државног јединства*, Нови Живот II, 1919; Д. Јанковић, *Женевска конференција о стварању југословенске заједнице 1918. године*, Историја XX века. књ. V, Београд 1964, 225—62; Исти, *Још о женевској конференцији о стварању југословенске заједнице 1918. године*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду I (1966), 247—64; Исти, *Око савезничког признања Југословенског одбора*, Зборник Правног факултета у Загребу, бр. 3—4/1967, 290—311; Исти, *О политичкој ситуацији међу Југословенима пред уједињење (у 1918, до октобра)*, Историјски гласник бр. 4/1964, 165—77.

јановић је осам пута узимао реч о компетенцијама заједничких и покрајинских органа, стално тражећи један државни савет који би био координатни орган, а указао је и на опасност да Италијани окупирају југословенске области док се заврши саборисање у Загребу. У својој посљедњој дискусији показао је да се баш не слаже са двојном организацијом државе. Рекао је да говори са становишта Босне и млађе генерације; пола и пола му је наличило на трговину; није био за то него за појам посла; за људе најспособније и најпоштеније, и то опет на бази посла који имају удела у заједничком министарству; да се задовољи идеја једнакоправности предложио је по једног министра без портфеља за Хрватску и Словенију, за Босну и за Србију. Вељко Петровић уопште није учествовао на седницама. Трећег и четвртог дана Одбора је представљао и Н. Стојановић. У заједничко министарство у име Народног вијећа од чланова Југословенског одбора предложен је само Женевљанин Д. Васиљевић. Записник са конференције и декларацију 9. новембра потписали су Н. Стојановић и Д. Васиљевић. Телеграм А. Трумбића А. Шоли којим је честитано образовање владе Босне и Херцеговине у сагласности са Народним вијећем у Загребу потписали су та двојица, Ј. Газари, Перо Слијепчевић и М. Јамбришак који је нешто пре конференције приспео у Женеву.¹⁴³

Тринаестог новембра са Трумбићем, Корошцем и П. Чингријем у Париз је приспео и Ј. Газари.¹⁴⁴ На конференцији нису узимали учешћа Лаза и Божа Марковић, нико од других радикала из Швајцарске, ни Андрија Радовић за Црногорце.

Корошец је у свом каснијем предавању о постанку државе СХС напоменуо да је између 8. и 12. новембра у Женеви боравио изасланик краља Николе. Он није учествовао ни у раду конференције нити је водио преговоре са представницима Народног вијећа.¹⁴⁵ У Паризу, средином новембра, дошло је до контакта између представника црногорске владе (Шоћ, Хајдуковић) и Корошца; у току дугог разговора ова двојица су тражила да у заједничку владу СХС уђу и представници црногорске владе; разговори нису дали никаквог резултата, јер се црногорско питање решавало на другој страни и на други начин.¹⁴⁶

Женевски лист „Либр Серби” (који је уређивао М. Симонвић) пренео је чланак старчевићанског гласила „Хрватска држава” о две струје у Хрватској (агресивни унитаристи југословенски и конфедеративисти). У чланку „Непризнавање Југославије” стајало је да се до пада царизма у Русији радило само о Великој Србији, која би пре свега обухватила православне крајеве,¹ те су прикриване заслуге Југословена у борби за са-

¹⁴³ Грађа II, 497—505, 506, 525, 527, 533.

¹⁴⁴ Исто, 567.

¹⁴⁵ Вид. Корошчево предавање које је публиковао Б. Кризман, стр. 72.

¹⁴⁶ Д. Вујовић, *Уједињење*, 147,

везничку ствар; по тој концепцији, суверенитет Србије као независне државе би се интегрално применио на земље у којима у знатнијем броју живе Срби; од пада царизма то гледиште је измењено, али само по форми а не и у садржини; Крфска декларација је стварно признала предоминантни положај Србије над осталим југословенским земљама.¹⁴⁷

Још средином децембра 1918. у Швајцарској је, већином у Женеви, боравило око 2.000 емиграната у највећем броју Срба и Хрвата. Др Михаел Вошњак је тражио да се емигрантима упути 2.000 швајцарских франака како би се припремили за сеобу. Аустријска влада је била спремна да помогне при пребацивању тих људи у домовину.¹⁴⁸

Тиме је, крајем децембра 1918, са доласком избеглица кућама, престао и политички рад Југословена у Швајцарској у ратно време.

Prof. dr. Bogumil Hrabak

LES YUGOSLAVES EN SUISSE 1915—1918

R e s u m é

La Yougoslavie se formait indubitablement sur les champs de bataille européens, tout d'abord sur ceux où l'armée serbe, courageuse, expérimentée et bien menée, versait son sang non seulement pour sa patrie. Mais, indirectement, la lutte pour un état commun existait partout où les Yougoslaves travaillaient et vivaient dans un peu plus grand nombre. La Suisse était le seul pays libre hors des pays alliés où les Yougoslaves pouvaient demeurer en sécurité. Le premier plus nombreux groupe de Yougoslaves se rendit en Suisse vers mi-mai 1915, et c'étaient des Slovènes. Dès lors des groupes de Yougoslaves arriveront continuellement des environs sous l'Autriche—Hongrie, de la Serbie après le retraitement de son armée à Corfou, ainsi qu'un peu de Monténégrins après la capitulation de l'armée monténégrine en janvier 1916. En Suisse se trouvaient plus de 2000 d'émigrés politiques, des déserteurs et des fugitifs, travaillant parmi eux les membres du comité yougoslave, institution du gouvernement serbe, ainsi que de nombreux députés serbes de divers partis politiques, beaucoup d'autres individus, des membres du comité monténégrin pour l'union nationale, des personnes du roi monténégrin Nicolas, ainsi que des services d'information étrangers. Parmi ce monde yougoslave il y en avait de divers points de vue sur la question de l'avenir des pays yougoslaves. On y formait de divers cercles, sociétés et associations, comme: »Štrosmajer«, »Vila«, »Prosvjeta«, »Ujedinjenje«, »Herojska Srbija«, »Gaćinović« — on y éditait des revues et des journaux, dont la revue »Yougoslavie« était connue.

¹⁴⁷ Libre Serbie (Genève) № 6, 27.XI 1918, пп. 3, 2.

¹⁴⁸ Архив Словеније, Записник 30. in 36. seje vlade Nar. sveta SHS v Ljubljani, 9. и 18.XII 1918.

Новица Ракочевић

ОПРЕДЈЕЉИВАЊЕ ЦРНОГОРАЦА ЗА УЈЕДИЊЕЊЕ У ТОКУ РАТА 1914 — 1918. ГОДИНЕ

Убиство њеног престолонаследника у Сарајеву 28. VI 1914. од стране младобосанаца Гаврила Принципа Аустро-Угарска је узела за повод да окриви Србију као организатора атентата и да јој објави рат 28. VII 1914, настојећи да оствари своје планове продора ка Блиском истоку. Црна Гора, мада није отпуживана за саучесништво у сарајевском атентату и мада је Аустро-Угарска на њу вршила притисак да у предстојећем рату задржи неутралност, од првог дана се солидарисала са Србијом и стала на њену страну, што се види из размјене телеграма између двију влада као и црногорскога краља и регента Србије.

Црногорска народна скупштина сазвана је 1. VIII 1914. у ванредни сазив. Тога дана, на окупу су били сви посланици. Били су присутни и страни посланици на Цетињу, а галерије су биле пуне народа. Предсједник Народне скупштине Мило Дожић, отварајући засједање, у поздраву упућеном народним посланицима и осталим присутним, рекао је да су се посланици са-стали у „срећан час“ за „читав српски народ“ и позвао их да „патриотски реку своју ријеч“. Потом је узео ријеч предсједник владе дивизијар (генерал) Јанко Вукотић, поздравио народне посланике, указао на судбоносно вријеме у коме су се Србија и Црна Гора нашле и рекао да је влада учинила све „да се и у овој прилици одужимо националној задаћи“.

Народни посланици, који су узели учешћа у расправи — Јанко Тошковић, др Никола Шкеровић, Митар Вукчевић, др Филип Добречић, Станко Обрадовић и др Секула Дрљевић — у краћим говорима су истакли да је Аустро-Угарска вјековни непријатељ српског народа; да хоће да му приреди ново Косово; да је угроженошћу независности Србије угрожена и независност

Црне Горе; да Аустро-Угарска не напада само Србију, него преко ње напада уједињење српских земаља у једну српску државу; да објава рата Србији одмах повлачи са собом и објаву рата Црне Горе Монархији. Ових шест посланика били су представници све четири политичке групе у Народној скупштини, јер у Црној Гори није било политичких странака.

Црногорска народна скупштина је једногласно усвојила резолуцију којом је краљевска влада најодлучније позвана „да на та насиља (прогоне југословенске браће — Н. Р.) и наметнути нам рат (напад на Србију — Н. Р.) одговори ратом. Нек загрљена браћа полете сложено у свети бој“. Одлука Црногорске народне скупштине била је израз жеља цијелог црногорског народа. Код Народне скупштине, као што се види, није било ни трунке колебања у питању солидарности са Србијом и објаве рата аустроугарској Монархији.

Сходно одлуци Народне скупштине, краљ Никола 6. VIII 1914. издаје прокламацију Црногорцима, којом саопштава да је „приморан“ да их за непуне двије године „и по трећи пут позове у рат — у свети рат за слободу Српства и Југословенства“, па даље, између осталог, каже: „Аустроја је објавила рат нашој драгој Србији, објавила га је нама; објавила га је Српству и цијелом Југословенству“.

Средином маја 1915 године црногорски престолонаследник Данило, вјероватно са знањем краља Николе, рекао је српском пуковнику Петру Пешићу (који се налазио у српској војној мисији на Цетињу и био помоћник начелника штаба црногорске Врховне команде): „Морам скоро у Србију да говорим лично са престолонаследником Александром, и ријешимо српско питање, ми морамо бити једна држава *по систему њемачкоме*. То је моје искрено убјеђење, то мисли цијела Црна Гора. Ја се стављам на чело тога са пуном вољом“. Интересантно је да престолонаследник не помиње споразум о реалној унији између Црне Горе и Србије постигнут у мају 1914. године, који су потписали њихови делегати Лазар Мијушковић и Никола Пашић. Тешко је вјеровати да није знао за преговоре и овај споразум, који краљ Никола, није хтио да потпише него је отишао на пут у иностранство гдје га је и затекла вијест о атентату у Сарајеву.

У Београду су, колико се то може оцијенити, ову поруку примили са задовољством. Предсједник српске владе Пашић је стилизовао одговор, који је потписао регент Александар. Александар је одговорио: „И ја мислим и осјећам потребу да би то питање требало у интересу целог српског народа благовремено уредити и знати унапред како би требало политику водити у интересу решења општег српскохрватског питања. Очекујем ваш долазак ако је могуће *пре него отпочне офанзива*“.

Ова размјена писама, међутим није донијела резултате. Када је Пашић саопштио одговор регента Александра, престолонаследника Данило је изјавио да није вријеме за састанак и

да прво треба да краља Николу убиједи да је за Црну Гору једини спас у њеном уједињењу са Србијом. Том приликом престолонаследник је изјавио да ће он лично поступити као баварски краљ у Версају и бити „срећан краљ Црне Горе у Србији, мога Сандре“. Из овога се може извести јасан закључак да је краљ Никола априори одбијао сваки облик уједињења са Србијом, а то је показао и својим понашањем у току преговора о реалној унији у прољеће 1914. У току рата то се питање више неће постављати од стране црногorskог престолонаследника, краља Николе, или којег другог члана црногорске династије.

Присталице уједињења са Србијом у току рата су мање или више развијале пропаганду у сва четири одреда црногорске војске. Али немамо података о ширини те пропаганде, јер су о томе сачувани већином уопштени, а мање конкретни подаци. Код Црногораца који су се већ били определијели за уједињење Црне Горе и Србије, колико се то може на основу расположивих података запазити, постајала су два гледишта о методу рада. Једни су били за то да се у току рата не спроводе никаква активност и пропаганда за уједињење, јер би то могло да изазове нереде и дезорганизацију у црногорској војсци, што би умањило њене борбене могућности и било од велике штете за опште интересе. Они други, крајње нестрпљиви (а колико их је било остало је непознато), радили су управо на стварању нереда у војсци и неповјерења према влади, краљу и командном кадру, мислећи да ће тиме најлакше постићи свој политички циљ.

Тодор Божовић (један од најистакнутијих људи у црногорском студентском покрету и међу црногорском политичком емиграцијом у Београду до рата, осуђен у бомбашкој афери 1907/8. у одсуству на смрт) у Подгорици је, на једној приредби, средином јануара 1915. одржао говор о положају Црне Горе према Србији у току рата и послје њега, Јанка Спасојевића (обласног управитеља у Подгорици) влада је смијенила са дужности зато што није онемогућио то иступање Божовића. Спасојевић се бранио да је његов став био умјесан, да је поступио друкчије дошло би до озбиљних нереда „јер је подгоричко становништво па и муслиманско загријано идејом јединства са Србијом“. Божовић је стављен под надзор полиције, па је убрзо напустио Црну Гору.

Марко Даковић¹ (свршени правник, сматран најистакнутијом личности у црногорском студентском покрету и политичкој емиграцији — називан вођом црногорске омладине, младе

¹ Марко Даковић је био први предсједник Црногорског универзитетског клуба основаног у Београду 1903. године. Био је члан организације „Уједињење или смрт“ — зване „Црна рука“ (једини од Црногораца — Никола Вукотић био је то као официр српске војске) У влади Душана Симовића, 27. марта 1941. постао је министра без портфеља. Приликом капитулације и одласка владе у избјегништво, погинуо је у авионској несрећи 16. априла 1941. у Грчкој.

Црне Горе, у бомбашкој афери у одсуству осуђен на смрт) вратио се у Црну Гору 1913. године, после амнестије,¹ и ту отворио адвокатску канцеларију. Нема података о његовој политичкој активности у току рата 1914 — 1915. Као обичан војник отишао не у Граховски батаљон, коме је територијално припадао, него у Дробњачки батаљон.

О пропаганди у црногорској војсци, о њеном карактеру и узроцима, као што смо већ казали, нема довољно конкретних података. Али оно чиме располажемо указују на њен негативан утицај на борбене способности те војске. Овдје ћемо саопштити само податак који је остварио ондашњи црногорски министар Љубо Бакић: „На почетку 1915. владаше замишљење на фронтovima, али зато цвјетаху интриге у војсци. Оно није било што без основа. Дејствовале су разне струје да посију раздор у војсци. Свака од тих струја имала је своју сврху и то: једна да се дохака влади и новом режиму од априла 1913, друга да учини да Црна Гора уопште не изађе у лијепој успомени из рата, трећа да се лично освети по којем команданту“². Али ни Бакић не даје прецизне податке о пропаганди за уједињење.

Краљ Никола је стално био у страху од покрета за уједињење са Србијом, Црногорску Врховну команду чинили су официри српске војске послати у војну мисију. Он је њих 24. VIII 1914. сам именовао на ту функцију, али је зато имао и своје специјалне агенте (судећи по подацима не посве поуздане) у одредима војске. Почетком 1915. године краљ је добијао информације да се у Херцеговачком одреду из Србије ради на стварању нереда и евентуалног преврата. Ради провјере тих информација, краљ шаље свога човјека на фронт Херцеговачког одреда, али овај није могао утврдити ништа конкретније. Краљ је својој влади често пребацивао да је створила разуданост у свим редовима, па толерише и „букаче у војсци“. Он је у марту 1915. године упознао владу са писмом у којему његов повјереник јавља да постоји некаква завјера у војсци, нарочито у оној из сјеверних и источних крајева Црне Горе. Влада је од краља затражила да повјереник о томе и писмено обавијести министра војног, што је он учинио 12. IV 1915. По пријему извјештаја влада је донијела рјешење да се осумњичени, а изгледа да су то били официри, као и краљев повјереник зато што као официр није извршио своју дужност, предају војном суду. Међутим, војни је суд све осумњичене ослободио, па министар Бакић исправно закључује да међу официрима није било никакве завјере, нити се у војсци радило о преврату.

Приликом полагања заклетве регрута (њих 4.209) 21. II 1915. у Подгорици², којој је присуствовао и краљ Никола, примијећено је незадовољство према староме краљу. Како су причали поједини припадници ондашње регрутске класе, огромна

² Садашњи Титоград.

већина регрута није понављала ријечи које је изговарао свештеник, како је то било предвиђено законским прописима, а на крају, када је дежурни официр узвикнуо „Живио Господар“, одзив је био слаб. До нереди и побуне дошло је 4. маја 1915. године у Ђачком батаљону који је бројао 158 питомаца. Повод је, како изгледа, био кажњавање затвором двојице питомаца од стране командира чете. Али незадовољство је испољавано још раније, па су ђаци за повод узимали наводно лошу исхрану (било је случајева одбијања и просипања хране.) Приликом читања вечерње заповијести, 4. маја навече, већи број питомаца батаљона одбио је да саслуша наредбу, а потом су без одобрења пошли у варош пјевајући „демонстративне пјесме“. На улицама Подгорице чули се повици „Живјело уједињење!“ „Живио краљ Петар I!“, „Живјела Србија!“, па чак и „Доље краљ Никола!“ Како изгледа, бригадир Лука Гојнић, командант VII дивизије (регрута), издао је усмену наредбу којом је забранио пјевање српских пјесама, разговоре о Србији и о уједињењу, поздрављање српског капетана Владислава Костића (који је био главни инструктор за обуку питомаца), а вршено је прогањање неколико ђака и студената, које је команда дивизије оцијенила као изразите заговорнике уједињења. Штаб дивизије је поступак ђака оцијенио веома опасним, страхујући да нереди не захвате и остале регрутске батаљоне, па је затражио од Врховне команде да се при дивизији одмах формира пријекс суд како би се нередима стало на пут. За одржавање реда међу регрутима доведени су и жандарми Специјалног батаљона Врховне команде. Неколико ђака регрута стављено је под војни суд, (осуђени су на мале временске казне — мјесец до три затвора, али су, како изгледа, убрзо ослобођени одговорности).

И у ђачком батаљону у Пећи, чији је командант био српски капетан Александар Антић, дошло је до одрицања послушности, и то приликом полагања испита. Ђаци питомци нијесу хтјели да одговарају пред комисијом коју су чинили бригадир Радомир Вешовић и српски капетан Сретеновић. Било је очигледно да се ради о договору међу питомцима. Начелник црногорске Врховне команде српски генерал Божо Јанковић дао је одобрење да се капетан Антић и још један српски подофицир ставе у притвор под истрагу, а потом да се са материјалом упуте српским војним судовима на надлежност.

Краљу Николи, када је у јулу 1915. године посјетио Херцеговачки одред, ратници су постављали неугодна питања: како стојимо са Србима и зашто не дође више српских официра у црногорску војску. Командант Ријечке бригаде (батаљони Цеклињски, Цеклињско-добрски и Љуботињски) у августу 1915. године жали се министру војном да у бригади постоји јака пропаганда за уједињење, да није успио да пронађе њене коловође, па је одредио поуздане људе да мотре ко шири пропаганду.

Једном приликом, крајем августа 1915. године, краљ Никола је рекао новом начелнику црногорске Врховне команде српском пуковнику Петру Пешићу да није задовољан младим српским официрима у црногорској војсци, јер пропагирају унију, управо улазак Црне Горе у састав Србије, и то као њен саставни дио, а не као Црна Гора са својом династијом, али „То неће бити никада док сам ја жив, а ни после моје смрти, јер томе ће се противити Русија и Италија, управо моје кћери“. Даље, је рекао да је он за унију био још за вријеме кнеза Михаила, а да и даље остаје, али само на бази заједничког министра војног, министра спољних послова и министра финансија, с тим што Црна Гора са својом династијом остаје равноправна са Србијом. Само на тој основи — нагласио је краљ — може се разговарати о унији. — При томе он није конкретно поменуо име ни једног српског официра.

Српских официра било је само 7—9 нижих артиљеријских, који су са својим батеријама 1914. године послати као помоћ црногорској Санџачкој војсци, чији је командант био генерал Јанко Вукотић, истовремено и предсједник црногорске владе. Ова војна групација је у љето 1915. године држала положаје десном обалом Дрине од Фоче до близу Вишеграда. Можда је и између српских и црногорских официра и било говора о будућности Црне Горе и Србије, па и о њиховом уједињењу, али нема конкретних података о томе да су српски официри водили агитацију у том правцу. Да су хтјели, они то нијесу могли, пошто су се са батеријама налазили у позадини црногорске пјешадије. Пуковник Пешић је био свјестан штетности такве агитације, уколико би је било, па предлаже министру војном Србије да српским официрима у црногорској војсци изда строгу наредбу да се не упуштају у агитацију која може да донесе само штету „у моменту када добро стојимо са Црном Гором, односно одлично стојимо код црногорског народа, који листом жели сједињење са Србијом“. Српска Врховна команда скренула је најстроже пажњу српским официрима да се не упуштају у ма каква расправљања политичкога карактера са црногорским војницима, да не говоре о будућем облику уређења Србије и Црне Горе, о њиховим владајућим династијама и уопште о питањима која се не тичу једног официра.

Рат је у Србији затекао један број црногорских студената и ђака разних средњих школа, укључујући војну академију и подофицирску школу, а било је тамо и нешто и официра. Питомци војне академије и подофицирске школе, као и официри, од првог дана рата налазили су се у борбама у редовима српске војске. И већина црногорских студената и ђака дораслих за војску сврстала се у добровољачке одредбе српске војске, а неки ће отићи и у Скопски ђачки батаљон — популарно назван 1300 каплара. Међутим, један број студената и ђака дораслих за војску нити се вратио у Црну Гору нити је хтио у српску војску,

па је црногорска влада у јесен 1915. године затражила од српске владе да их мобилише у своју војску. Српске војне власти су те Црногорце мобилисале у позадинске јединице. Наравно, Црногорци припадници српске војске су већ самим тим чином били предијељени за уједињење. У редовима српске војске пали су у борбама 1914. године браћа Вукотићи,³ Јован и Никола, официри српске војске и црногорски политички емигранти, студенти: Чедомир Павић,⁴ пјесник и новинар, Михалио М. Раичковић, Михаило Б. Ђуровић, Никола М. Ђуровић, један од најбољих студената Београдског универзитета, Мирчета Пешић, Јакша Ђурановић, Малин Мујовић, Крсто Поповић,⁵ дипломирани правник, социјалиста и новинар, Ђорђеје Т. Вуковић, учитељац, а у одбрани Београда 1915. пала су и два Душана Ђоновића. Сигурно је погинулих било и више, а о њима немамо података.

Овдје треба поменути Марка Џемовића из Берана (Иванграда), који се у току рата налазио у дипломатској служби српске владе у Русији и бис један од најнеуморнијих и најистакнутијих радника на југословенском уједињењу. У Петрограду је одржао низ предавања о југословенском питању, о југословенском уједињењу, а био је у контакту са дипломатима страних држава. Године 1915. објавио је књигу „Савремени словенски проблеми“.

Указом краља Николе од 17. XII 1915. сазвана је Црногорска народна скупштина у ванредно засједање за 25. децембар. Влада је у експозеу затражила одријешене руке за даљи рад, што је изазвало велико незадовољство код народних посланика. То је незадовољство све више расло у току расправе, а нарочи-

³ Никола Вукотић је завршио војну академију у Паризу, а 1905. емигрирао је из Црне Горе у Србију. Био је члан организације „Уједињење или смрт“. Погинуо је 1914. у борбама на Дрини као мајор српске војске. — Јован Вукотић завршио је војну школу у Италији. У вези с бомбашком афером 1908. осуђен је на затворску казну, 1910. је помилован и отишао на рад у Америку, па је у балканском рату дошао као добровољац у српску војску. Погинуо је као капетан српске војске у борбама на Дрини. — Њихов трећи брат Ђуро, студент, тешко је рањен 1914. године у борбама на Дрини.

⁴ Чедомир Павић се био уписао на Великој школи у Београду, али је прекинуо студије и отишао у Америку гдје се истакао у десетогодишњем раду као новинар и пјесник. На челу једне групе добровољаца дошао је у Црну Гору и учествовао у борбама око Скадра. Послије балканских ратова наставио је студије на Београдском универзитету. У борбама на Дрини погинуо је као комита. Објавио је двије збирке пјесама. Оставио је рукопис о борбама и успоменама из борби око Скадра. Судбина тог рукописа није нам позната.

⁵ Крсто Поповић је сарађивао у више српских листова и у часопису „Дело“. Био је уредник листа „Напријед“, који се декларисао као „независни лист слободних Црногораца“ (изишло је свега 18 бројева и то у 1911. години). Био је и секретар организације Црногораца „Рад и Слобода“, основане у Београду у новембру 1911. године. У име црногорских социјалиста учествовао је на Првој конференцији балканских социјалиста, одржаној у Београду у децембру 1909. године, односно у јануару 1910. године.

то од излагања старог црногорског државника војводе Гавра Вуковића који је предлагао закључење мира са непријатељем, правдајући то безизлазном ситуацијом Црне Горе (треба спасавати народ „помиривши се с Аустријом“). Народни посланици, међутим, одлучно су остали при скупштинској резолуцији од 1. августа 1914. године — да се са Србијом и савезницима иде до краја. Пошто Народна скупштина није прихватила њен предлог и пошто је изразила велико незадовољство њиме, влада је истог дана краљу Николи поднијела оставку. Настала је криза, а тиме и дуга мучна савјетовања око састава нове владе, која је једва састављена 2. јануара 1916. године. Нову владу сачињавали су предсједник и министар спољних послова Лазар Мијушковић, краљев човјек од повјерења, и министри Ристо Поповић, Марко Радуловић, Андрија Радовић (који се налазио у иностранству, ради снабдијевања црногорске војске и народа, па га нико није ни питао да ли ће се прихватити ресора), а за министра војног именован је бригадир (генерал) Радомир Вешовић, дотадашњи командант црногорског Старосбријанског одреда који се налазио у Албанији, за кога су народни посланици мислили да ће имати довољно снаге да се енергично супротстави сваком покушају капитулације. Предсједник владе Мијушковић је пред посланицима прочитао изјаву у којој је нагласио да влада, иако долази на управу земље у тешким приликама, остаје чврсто ријешена да настави програм који је Црна Гора у почетку рата прихватила и кога се у току рата вјерно држала и да ће уз своје моћне савезнике истрајати до коначне побједе. Народна скупштина је усвојила и кратку резолуцију у којој је изјавила да од владе очекује да учини све што треба да Црна Гора „и овога пута буде на висини свог позива и као ратујућа страна, и као савезница“. Усвајајући резолуцију, Народна скупштина је завршила рад 4. I 1916. и распуштена — да се више никада не сазове.

Аустро-Угарска 3. армија повела је велику офанзиву против Црне Горе. Од 5. до 11. I 1916. године нападала је на свим фронтovima: на Ловћену (главно тежиште напада), на Грахову, Мојковцу, Беранама и Чакору. Пошто је аустроугарска војска 10. јануара овладала кључним позицијама на Ловћену, црногорска влада истог дана навече доноси одлука да предложи краљу Николи да се од Аустро-Угарске затражи привремено примирје, а „ако затреба да се потом приступи и даљим преговорима о прекиду непријатељстава“. Аустроугарска Врховна команда, је тражила безусловну капитулацију црногорске војске и окупацију црногорске територије. Српски официри у црногорској војсци, а међу њима и начелник штаба црногорске Врховне команде, напустили су Црну Гору 17. јануара и из Подгорице отишли у Скадар. Са њима су отпутовали црногорска краљица Милена са кћеркама и предсједник владе Лазар Мијушковић (претходног дана Црну Гору су напустили и страни посланици). За новог начелника Врховне команде краљ Никола именује ге-

нерала сердара Јанка Вукотића, који је током претходна три-четири дан био командант заштитница црногорске војске. Генерал Вукотић као начелник штаба Врховне команде 18. I издаје наредбу црногорској војсци за повлачење, коју краљ Никола није хтио потписати. Краљ је 19. I у 15 часова отишао из Подгорице у Скадар, одакле ће преко Медуа наставити пут у Италију и Француску — да се никад више не врати у Црну Гору. Три министра који су остали у Подгорици, заједно са краљевим сином Мирком, сматрајући да на основу члана 16 Земаљског устава имају право да функционишу као влада, доносе одлуку да се обустави повлачење црногорске војске и да се она распусти кућама. Са том одлуком сложио се и начелник Врховне команде. Наредба о распуштању, (бр. 128) саопштена је војсци 21. I 1916. у 15 часова.

Распуштање — капитулација црногорске војске дошла је као последица династичких интереса и политичких калкулација краља Николе срачунатих на очување својих интереса — односно позиција своје династије, а тиме и самосталне Црне Горе. Са краљем Николом мање или више, не промишљајући о последицама, солидарисали су се сви они који су се налазили на најодговорнијим положајима у војсци и државној управи. А главни разлог којим се краљ руководио те није извео војску и повукао се за српском војском била је његова бојазан да ће тамо војску испустити из руку“ и да ће се она изгубити у српској војсци, па ће тако још у току рата доћи до уједињења. Полазећи од те претпоставке (која је била и основана и могућа, али се не може рећи да би била и реализована) краљ је погрешно оцијенио да је за његове интересе најбоље ако Црногорци остану код својих кућа, па када се заврши рат — да их нађе на окупу. Страх од уједињења Црне Горе са Србијом под династијом Карађорђевића стално је прогонила краља Николу. А било је и разлога за тај страх. Покрет за уједињење био је узео широке размјере у Црној Гори. То потврђује и разговор бригадира Јова Бећира 25. I 1916. с аустроугарским новинаром Штаинхартом. Том приликом је бригадир Бећир рекао да је Црна Гора морала ући у рат с Аустро-Угарском, јер је пријетила опасност од револуције, пошто је великосрпска пропаганда у Црној Гори била „ухватила дубоки коријен и велики дио становништва затровала“. По његовим ријечима, одговорни фактори црногорске државе морали су ући у рат да не би постали „издајници српске ствари“, мада су знали да побједа Антанте значи уништење црногорске државе и да је та побједа без сумње повезана са стварањем једне велике српске државе.

Са краљем Николом отишла је у иностранство само мало-бројна пратња. Самоиницијативно су се повукле и поједине групе Црногораца, њих 200 — 300, већином ђака, трговаца и чиновника, као и неколико официра. У последњем моменту повукла су се три батаљона добровољаца Херцеговаца, као и нешто Срба

— Босанаца и Личана који су се налазили у тим или у другим батаљонима црногорске војске. Министар војни, бригадир Радомир Вешовић, како говоре неки подаци, у Подгорици је именовao бригадира Данила Гатала, главног интенданта црногорске војске, за команданта херцеговачких добровољаца и издао му наређење да добровољци што прије напусте Црну Гору и да их преда српској војсци. За начелника српске Врховне команде генерала Петра Бојовића дао му је писмо да херцеговачке добровољце, као и бокешке који су већ 18. јануара били у Скадру, „прими у састав србијанске армије пошто се црногорска војска предала“. Бригадир Гатало је довео добровољце до Љеша и 23. јануара их по налогу црногорске владе предао команданту I српске армије генералу Васићу. Према сачуваним подацима, 26. I 1916. у Љешу је било 1.644 херцеговачка добровољца и око 800 добровољаца из Боке Которске.

Четири црногорска бригадира (генерала) — Лука Гојнић⁶, Мило Матановић⁷, Данило Гатало и Петар Мартиновић — самo-иницијативно су напустили Црну Гору и нашла се на Крфу са српском војском. Данило Гатало⁸ је већ у Драчу прешао на страну Србије, али није отишао у војску него у политику. Млади бригадир Петар Мартиновић,⁹ који је последњих 10 дана замијенио на положају команданта црногорске Санџачке војске генерала Јанка Вукотића, а у боју код Мојковца 6. и 7. I 1916. командовао дивизијом, на Крф је прешао у српску војску и преведен у чин пуковника. Касније је послан у Русију и постављен за

⁶ Лука Гојнић је завршио четири разреда гимназије и Подофицирску школу у Београду, а Војно училиште у Русији. Неколика дана пред капитулацију црногорске војске 17. I 1916. краљ Никола га је унаприједио у чин дивизијара. Међутим, то унапређење није прошло кроз уставом прописаном процедуром, па му је зато издао потврду у Бордоу 15/28. априла 1916. Јавио се у српску војску и тражио чин генерала, али му начелник Штаба српске Врховне команде генерал Петар Бојовић није признао тај чин него чин пуковника, због чега се он наљутио и одустао од ступања у српску војску. Предсједник српске владе Никола Пашић у два маха оштро замјера Бојовићу због тога. Пашић ту, наравно, полази од политичких разлога. Иначе Гојнић је први црногорски официр који је 1913. године одликован српском „Златном медаљом за храброст“.

⁷ Мило Матановић је завршио војну академију у Русији. У балканском рату, првом и другом, био је начелник штаба генерала Јанка Вукотића. У првом свјетском рату био је командант дивизије, па га је крајем децембра 1915. године краљ Никола повукао на Цетиње.

⁸ Данило Гатало, родом из Мостара, завршио је артиљеријску школу у Русији. У Црној Гори је у влади Марка Радуловића 1906. био министар војни. Долази у сукоб са књазом Николом и напушта Црну Гору, у коју се враћа последије амнестије 1913. и бива унапријеђен у чин бригадира.

⁹ Петар Мартиновић је завршио артиљеријску школу у Бугарској. Године 1914. био је начелник штаба црногорске Санџачке војске код генерала Јанка Вукотића. Истакао се у одбрани Јавора у новембру 1915, када је унапријеђен у чин бригадира, и у боју код Мојковца као командант дивизије 5. и 6. I 1916. Одликован је са двије „Карађорђевог звезде“ — највећим одликовањем у српској војсци. У југословенској војсци имао је чин бригадног генерала.

команданта 1. југословенског добровољачког пука, са којим је узео учешћа у пробоју Солунског фронта. Мартиновић је српскоме министру војном на Крфу на реверс предао новац црногорске Санџачке војске у износу 157.710 перпера. Са бригадиром Мартиновићем у српску војску су прешли командир — мајор Мило Ђукановић,¹⁰ начелник артиљерије у црногорској Санџачкој војсци, капетани Бошко Булатовић и Божо Новаковић, а из црногорских јединица које су биле код Скадра поручник Марко Рашовић, као и поручник Лако Антуновић из регрутских јединица, емигранти из Херцеговине, и, како изгледа, неколико војника и подофицира који су били у јединицама у Скадру и Медови. Ово су били први официри црногорске војске који су се определијели за уједињење Црне Горе и Србије. Током рата на страну Србије прећи ће и поручник Радосав Вукчевић и командир Ристо Љумовић, који су се нашли у иностранству.

Аустроугарске окупаторске власти су од првих дана окупације Црне Горе пратиле и политичко расположење Црногораца, како према краљу Николи тако и према Србији. Већ поменути новинар Штајнхарт у марту 1916. године посетио је Цетиње и водио разговоре са више црногорских личности, а и појединих грађана, о разним питањима. Из тих разговора стекао је утисак да се не претјерује ако се каже да је краљ Никола потпуно изгубио углед у народу и да сви Црногорци од највишег до најмањег (мисли се на друштвени положај) имају снажну жељу да краљ Никола „никада више не ступи у Црну Гору“. Овоме се не треба чудити, јер су Црногорци тада били под свјежим утиском капитулације. Главнокомандајући Босне и Херцеговине, генерал Стјепан Саркотић, у априлу 1916. године главну опасност по лојалност Црногораца према Монархији види у присталицама уједињења Црне Горе са Србијом, чији је идејни вођа Марко Даковић, адвокат из Грахова, који по његовом мишљењу има велики утицај на црногорске официре. Генерал Саркотић је био убијеђен да „српска партија“ у Црној Гори не мирује, него да спроводи тајну агитацију за постизање свога циља, па је зато важан задатак Војног генералног гувернерства проналажење чланова те партије и контролисање њене дјелатности.

¹⁰ Мило Ђукановић је завршио артиљеријску школу у Италији. На Солунском фронту налазио се на разним дужностима у српској војсци. У априлском рату 1941, као бригадни генерал у резерви, подморницом „Небојшом“ избјегао је из Боке Которске у Египат. Погинуо је 1942. на Атлантском океану, на путу за Америку. — Бошко Булатовић је погинуо у борбама на Кајмакчалану. Посмртно је одликован „Карађорђевог звездом“. — Божо Новаковић добио је бројна одликовања, међу њима и двије „Карађорђевог звезде“. У вријеме божићне побуне 6. јануара 1919. командовао је ујединитељским трупима у одбрани Цетиња и разбио побуњенике. У југословенској војсци био је пуковник. — Марко Рашовић је добио више одликовања и у југословенској војсци имао је чин пуковника. Као команданта пука устаци су га у априлу 1941. у атентату тешко ранили. — Саво Вукотић је био благајник црногорске Санџачке војске. Ступио је у српску авијацију и као пилот погинуо на Солунском фронту.

Савременици, добро упознати са радом бившег црногорског министра војног бригадира Радомира Вешовића у прољеће 1916. године на припреми оружаног устанка, тврде да је постојао и програм у коме је на прво мјесто било истакнуто да се у повољном моменту збаце краљ Никола и његова династија, а прогласи уједињење Црне Горе са Србијом и осталим крајевима који буду по свршетку рата ослобођени. Ово се може узети као тачно, јер су са детаљима генераловог плана били упознати студенти Београдског универзитета који су живјели у његовој кући: Влајко Вешовић и Саво Радуловић које су аустројске окупаторске власти објесиле 28. VI 1916. у Колашину, а генерал је са својим намјерама био упознао и народне посланике одредијелене за уједињење Јанка Тошковића и Јакшу Поповића, кога ће окупатор такође стријељати.

На убиство аустроугарског официра који је код генерала Радомира Вешовића 15. јуна 1916. године, био дошао да га спроведе у интернацију и на генералов одлазак са браћом у одметништво,¹¹ војни генерални гувернер окупиране Црне Горе брзо је реаговао. Интернирани су скоро сви црногорски официри, већина чиновника, бивших државних функционера, студената и ђака дораслих за војску, као и сво за оружје способно људство из округа колашинског (из којег је био генерал Вешовић).¹²

Из колашинског округа, из Мораче су избјегли интернирање Јован Радовић, професор, Миљан Дрљевић, студент и резервни официр српске војске који је рањен у повлачењу 1915. године и остао код своје куће са још неколико људи, а из Роваца Милинко Влаховић, капетан црногорске војске, и његов брат Тошко, студент филозофије, са још једним рођаком. Њих девет комита, у септембру 1916. године кренули су у Србију, с намјером да продуже у Румунију, а одатле да пређу на Солунски фронт, у српску војску. Почетком октобра стигли су у Топлицу и тамо ступили у контакт са Костом Пећанцем, који је нешто раније био дошао са Солонуског фронта, упућен од српске Врховне команде. Они су одлучили да остану у Србији. Браћа Влаховић и Јован Радовић са Костом Војиновићем и Костом Пећанцем приступили су организовању, а потом и вођењу топличког устанка 1917. године. Тошко Влаховић ће погинути у борби са

¹¹ Радомир Вешовић је завршио војну школу у Италији. У I свјетском рату био је командант Старосрбијанског одреда црногорске војске. У југословенску војску примљен је у чин генерала. Због поступака у рату — капитулације и предаје као комите — на захтјев једног броја официра, пензионисан је.

¹² Колашински округ кажњен је са 150 хиљада круна. Из Васојевића је неколико стотина сељака избјегло интернирање и крило се у близини својих кућа, да би искористили амнестију крајем 1916. и вратили се кућама. Генерал Радомир Вешовић и министар Милосав Раичевић нијесу издржали до краја, него су и сами искористили амнестију и на почетку 1918. предали се окупаторским властима. Генерал Вешовић је потом интерниран.

бугарским јединицама 2. XI 1917. а Милинко Влаховић и Јован Радовић остали су на југу Србије, највише у Топлици, до краја рата.¹³ Указаћемо и на једну политички значајна дејства ове комитске чете. Када се септембра 1916. године чета одлучила да иде у Србију, била је већ расчистила са краљем Николом и самосталном Црном Гором, одлучно се определијеливши за уједињење Црне Горе и Србије — српског народа и шире југословенских народа. Тиме је значајно утицала и на комитски покрет у Црној Гори, који 1917 — 1918. са комитима на југу Србије одржава везе, иако ријетке. Остали су подаци да је професор Јован Радовић у својој визији имао уједињење југословенских народа и стварање Југославије.

На Солунском фронту нашло се нешто Црногораца који су од почетка рата били у српским јединицама, а доћи ће и нешто добровољаца из Америке. Што се тиче црногорских студената и ђака, утврдили смо да је њих било свега 5—6. Они су се налазили у јединицама српске војске и учествовали су у бици на Кајмакчалану 1916. године. То су: Марко Пулетић, Милош Рашовић, Радивоје Радуловић, Сава Микић, Марко Лазовић и Милош Тошић из Пљеваља.¹⁴

Краљ Никола и у Француској води своју династичку политику повратка у Црну Гору, што је подразумијевало и самосталност Црне Горе. У априлу 1916. године он је морао отпустити предсједника владе Лазара Мијушковића, коме нијесу биле наклонене савезничке владе, тврдећи да се у њега преварио и да

¹³ Браћа Лакићевић, Лакић и Милосав, погинули су у Топличком устанку. Четовођа Никола Влаховић је изненада умро у Пећи, при повратку у Црну Гору, у октобру 1918. године. Ђуро Дрљевић је у јулу 1918. године рањен у једном сукобу са Бугарима и заробљен, али је преживио и први и други свјетски рат. Оба та рата преживио је и Саво Радовић, брат Јованов. Милинко Влаховић је умро 12. VI 1913. у Београду, као потпуковник југословенске војске. Постоје подаци да је још неколико Црногораца учествовало у топличком устанку, али нијесмо могли утврдити на који су начин они тамо доспјели.

¹⁴ Поменути студенти нијесу остали до краја рата на Солунском фронту. Марко Пулетић је пао у борбама на Кајмакчалану 1916. године, а 1915. одликован је „Карађорђевоом звездом“. Милош Рашовић је тешко рањен у борбама. Крајем августа 1917. године Андрија Радовић, предсједник Црногорског одбора за народно уједињење у Паризу, тражи од српске Врховне команде да се Рашовић, који се тада налазио на лијечењу, упути на рад у Одбор, гдје „неће бити од мање користи него на фронту“. Рашовић је одликован „Карађорђевоом звездом“. У међуратном периоду био је посланик. Био је и предсједник Президијума Народне скупштине НР Црне Горе. Још је у животу. — Радивоје Радуловић, студент технике, у прољеће 1918. упућен је у Италију — на лијечење, али и на политички рад. — Милош Тошић је послат у Америку ради прикупљања добровољаца за српску војску — тамо се упознао са Николом Теслом и Михаилом Пупином и са њима се спријатељио. У међуратном периоду био је у дипломатској служби, а у дипломатској служби био је и у социјалистичкој Југославији. Сада је предсједник Удружења старих ратника из ослободилачких ратова 1912—1918. — Сава Микић прешао је у српску авијацију и био је пилот.

је он крив за све. Мијушковић је на то одговорио писмом 20. маја и оптужио краља као искључивог кривца за ситуацију у којој се нашла Црна Гора. „Од почетка Ваше владавине до данас нисте успели да добијете ни једног искреног пријатеља у Европи, због Вашег непрестаног кокетирања час с једним, час с другим, шта више Ви сте проиграли повјерење велике Русије, које смо уживали, зашто, мислим, не треба набрајати доказе. Ви сте, Ваша фамилија, и Ваша дворска камарила, довели Црну Гору до овога банкрота, а не никада политика ма које било владе, од почетка Ваше владавине“. Оптужујући краља, Мијушковић износи конкретне чињенице: сваки члан краљеве породице сматрао се позваним да води државну политику, по краљевој жељи вођене су противнародне агитације у Црној Гори, а ту је и понашање сва три краљева сина у току рата: преговори књаза Петра са Хубком у јуну 1915. и престолонаследника Данила са грофом Бекендорфен у јесен исте године. „Ви сте, дакле, за све морални виновник, а ја могу бити само један преварени, мали Ваш саучесник.“

За новог председника владе краљ Никола именује Андрију Радовића и за министре узима људе из своје околине.¹⁵ Председник Радовић ће 19. VIII 1916. поднијети краљу меморандум, као основицу за уједињење Црне Горе и Србије, који није био ни практичан ни изводљив, јер је предвиђао наизмјенично наслеђе пријестола између Карађорђевића и Петровића. Наравно, краљ није могао прихватити такав предлог.

Ослобођење Битоља у јесен 1916. године од стране српске и савезничке војске био је преломни догађај за диференцијацију међу црногорском емиграцијом у питању будућег положаја Црне Горе. Дванаест црногорских чиновника из најближе краљеве околине и 20 студената честитало је овим поводом на успјеху регенту Александру, врховном команданту српске војске, поздрављајући га као краља будућег уједињеног српства. „Ова честитка начинила је расцјеп међу избјеглим Црногорцима с једне стране и краља Николе и његових људи с друге стране“.

Покрет за уједињење међу Црногорцима у периоду 1916 — 1918. јавио се свуда гдје је њих било: на Крфу, у Солуну, у Швајцарској, у Италији, у Америци. Међу Црногорцима су се у раду за уједињење посебно истицали Тодор Божовић, Михаило Вукчевић, Глигорије Вукчевић, Јован Ђоновић, Никола Ђоновић, Вукота Божовић, а било их је и још. Сви су се они, изузев Вукоте Божовића, у току рата 1914. и 1915. налазили у Србији

¹⁵ Андрија Радовић је по образовању био грађевински инжењер, али се није бавио том професијом. Био је министар финансија у првој уставној влади 1906. Потписник је Програма народне странке 1907. и био је председник црногорске владе од средине јануара до 15. априла 1907. године, кад је под притиском краља Николе поднио оставку. У бомбашкој афери 1908. осуђен је на 15 година затвора. У међуратном периоду био је народни посланик Демократске странке и гувернер Народне банке Краљевине Југославије.

и заједно са српском војском повукли се на Крф. Неки од ових, као др Михаило Вукчевић, били су и тијесно повезани са појединим српским личностима.

Посљедња два мјесеца 1916. године све се више ангажује српска влада, односно њен предсједник Никола Пашић, на питању уједињења Црне Горе и Србије. Како пише Светозар Томић, српска влада није смјела ове Црногорце „оставити на милост и немилост времену и догађајима“, није смјела допустити да се покрет на уједињењу међу Црногорцима „развија у другом правцу до у оном који иде у сагласност са политиком Краљевине Србије и општих српских интереса“. У том циљу предсједник српске владе у Министарству иностраних дела, којим сâм руководи, 27. XI 1916. отвара Црногорски одсек. За шефа одсека именовао је Светозара Томића, професора, родом из Црне Горе, који се бавио научним радом из антропогеографије и етнографије и био сарадник Јована Цвијића.¹⁶ Томић је добио сљедеће упуте за рад: „1) да се идеја о спајању Црне Горе са Србијом свуда пропагира, али без икаквих личних испада и увреда; 2) да се у цео унионистички покрет уноси што више светлости и морала како рад не би добио облик пропаганде или каквих закулисних ројева, и 3) сваку искључивост из партијских обзира апсолутно избегавати“.

У новембру 1916. године на Крфу је формиран одбор под називом Црногорски комитет јединства, а други, и то много важнији одбор формиран је у августу 1917. у Солуну. У тим одборима су били Црногорци, држављани Црне Горе или Србије, који су се са српском војском били повукли на Крф и у Солун. У Солунском одбору су били: Петар Косовић, професор, као предсједник, Љубо Вуксановић, као потпредсједник, Душан Церовић, као секретар, и Лазо Матијевић, као благајник.

Српска влада је користила и поједине Црногорце ван ових одбора за политички рад међу Црногорцима на Солунском фронту. Тако је у марту 1917. српски министар војни позвао Р. Радуловића, студента технике и резервног потпоручника, и једног Карацића, активног потпоручника, да дођу у Солун. Тамо су добили упутства за рад на сузбијању „штетног утицаја код наших људи,“ али Радуловић не даје ближе податке о каквом се то штетном утицају ради. Посао је, по исказу Радуловића, био лак, јер су скоро сви Црногорци на Солунском фронту били „свјесни великог дјела“, али додаје да је било и тамо појединаца који су ометали посао. Даље, Радуловић пише Андрији Радовићу крајем маја 1918. године да су они успјели у свом раду — „те смо полако онемогућили сваки рад тим нељудима“. Такође каже да

¹⁶ Светозар Томић је рођен у селу Превиш код Шавника 1872. Дипломирао је 1898. на Великој школи у Београду. Био је професор гимназије прије 1912. године у Скопљу, Солуну и Битољу, гдје је био и директор ниже гимназије.

су он и Караџић прикупили све земљаке који су се налазили у Солуну ил његовој близини на службу и организовали „Пододбор за уједињење са Србијом“.¹⁷

Од свих Црногораца који су се нашли у иностранству најистакнутији је био Андрија Радовић. Стога је за српску владу он био једина личност која би могла стати на чело једне озбиљне организације за рад на уједињењу, па се на њега и ослонила. Пошто краља Николу није могао привољети на уједињење — јер се он изговарао да је у принципу за уједињење али да неће да се изјашњава о том питању прије но што се врати у Црну Гору, што значи док се заврши рат — Андрија Радовић 11. I 1917. подноси оставку владе. А прије њега поднио је оставку на положај министра у влади Јанко Спасојевић, са којим је српска влада намјеравала неке комбинације, али је увиђала да би то било од мале користи. У оставци, Радовић каже и ово: „Пред чином ослобођења и уједињења нашег народа, свачији интереси морају пасти, а срећан ће бити онај, који буде у стању да за њ поднесе жртве. До коначног уједињења мораће доћи кад тад, а без сумње биће побијеђен сваки онај који буде хтио стати томе на пут“.

Предсједник српске владе Никола Пашић имао је велико неповјерење према Андрији Радовићу, али је увиђао да без њега не може основати снажан Црногорски одбор који би по његовим упутствима радио на уједињењу Црне Горе са Србијом. Зато је било више разлога: Радовић је први дао иницијативу за уједињење, имао је подршку Русије и Француске, а као политичар имао је и велики углед. Исто тако треба рећи да је и Радовић са доста устезања прихватио понуду и саставио програм рада, са којим се Пашић у свему није слагао али га је морао прихватити јер му се журило са оснивањем централног црногорског одбора за народно уједињење. Четвртог марта 1917. године образован је Средишни црногорски одбор за народно уједињење. За његово номинално сједиште изабрана је Женева, мада се већина чланова стално налазила у Паризу. У почетку Одбор је имао пет чланова: предсједник Андрија Радовић, секретар Милош Ивановић (члан Обласног суда у бомбашкој афери осуђен на 15 година), чланови Перо Вучковић, Јанко Спасојевић и Данило Ђатало, бивши министри.

Одбор је повремено издавао и свој лист „Уједињење“. Први број је изишао 15. априла 1917. и у њему су објављени обавјештење о формирању Одбора и проглас упућен Црногорцима. Перо Вучковић се није слагао са оштрином писања овог листа о краљу Николи, па је почетком јуна 1917. године изашао из Одбора. У јулу исте године именовани су нови чланови Одбо-

¹⁷ На том послу потпоручник Караџић се разболио од тешке ране коју је добио у ранијим борбама и морао се повући, па је цео посао пао на Радуловића.

ра: Лука Пиштелић, свршени правник и публициста у Петрограду, Јован Ђурашковић, чиновник и бивши народни посланик, и Ристо Јојић, професор. Сви су чланови Одбора били црногорски држављани, а за то се залагао и Андрија Радовић, што се види из његова писма упућеног почетком септембра 1917. године Луки Пиштелићу у Петроград. У писму, које је средином јула исте године Пиштелић упутио Радовићу, дао је сугестију да се Одбор прошири и да треба водити рачуна да буду заступљени сви крајеви Црне Горе. Радовић му је одговорио да је Одбор мишљења да његови чланови буду само црногорски држављани, мада има Црногораца који су српски држављани и који су радили и раде на ствар уједињења, као Митар Ђуровић, Илија Лалевић, Светозар Томић и др.

Према Пашићевим концепцијама, Одбор је имао задатак да ради међу Црногорцима на унионистичком покрету „у духу општих српских интереса“ и програма српске владе. Мада је настао по жељи српске владе, односно њеног предсједника, и мада је од ње финансиран, Одбор није био искључиво Пашићево дјело, него је настао и као резултат жеља и опредјељења једног дијела Црногораца у иностранству за уједињење Црне Горе и Србије и као резултат конкретне стварности коју је диктирала општа ратна ситуација. Такође, Одбор није био искључиво орган српског Министарства спољних послова који је мање или више дисциплиновано извршавао задатке као његов орган, него је о појединим суштинским питањима имао и самосталан став. Одбор није у потпуности прихватао Пашићеве ставове и сугестије, да се посвети само српском питању и да се потпуно искључи из рада на рјешавању југословенског питања, као и интересовања за то питање. Одбор је сматрао да је Црна Гора завршила своју улогу као посебна српска држава и заузео је став о њеном уједињењу не само са Србијом него и са осталим српским, хрватским и словеначким земљама у једну јединствену државу. У прогласу Одбора, између осталог, каже се: „Уједињена Србија и Црна Гора, уједињена са неослобођеним Српством и са браћом Хрватима и Словенцима, биће наша отаџбина, о којој су столећа сањала и за коју је проливена најдрагоценија крв толиких поколења! — Окупите се Црногорци, под барјак уједињења“. У програму Црногорског одбора изнесени су и разлози за уједињење — политички и економски. Србија и Црна Гора, ослобођењем постижу циљ које су вјековима тежиле и зато треба да ступе „у једну државну цјелину“, којој се поред осталих српских покрајина имају придружити „према заједничким тежњама и жељама“ хрватске и словеначке земље. Уједињењем, каже се у програму, биће задовољено и начело народности — „та најчовечнија и најправилнија основа за образовање држава“. Црна Гора сразмјерно својој снази, примијела је највише жртава на олтар народног уједињења, иако би на први поглед имала извјесно право на даљи самостални живот. Такође се истиче да је економски фактор

један од битних разлога за уједињење, јер је познато да Црна Гора није могла да се економски самостално развија и да среди своје финансије, па зато није била у стању да рјешава привредне и културне задатке једне савремене државе. „У осталом, чак и кад Црна Гора и Србија не би биле насељене једним истим народом, једном додирнуте границама, због самог географског положаја, обостраних интереса и потреба, упућене би биле на економску заједницу и што тјешније везе“. У програму се јасно уочавају двије чињенице: 1) да се Одбор залаже за уједињење не само српског него и осталих југословенских народа, у чему је заузео став супротан задатку који му је Пашић наменио; 2) нова држава има бити уређена на унионистичкој-централистичкој основи, односно Одбор се о том питању не изјашњава, јер оставља да га рјешава конституанта — народна скупштина. Одбор је своје ставове и концепције расправљао и образлагао у свом листу „Уједињење“. Због ограничености простора, позваћемо се само на став изнесен у тексту објављеном у бр. 2 листа. Ту се јасно каже да се ни са националног, политичког и било којег другог гледишта не може одобрити сепаратизам — независност Црне Горе: „Уједињење српског народа искључује потребу њеног независног државног опстанка“. Потом се каже: „Будимо начисто: уједињење Црне Горе са Србијом и осталим српским, хрватским и словеначким земљама тако је природан процес, да га, после толиких вјекова и толиких жртава, не може спријечити ни одложити никакав неприродан или произвољан отпор“.

Одбор је поздравио Крфску декларацију и прихватио њене одлуке.

Светозар Томић, шеф Црногорског одсека у српском Министарству спољних послова, који је искључиво радио на српском питању тако да нигдје не помиње југословенско питање, имао је примједби на рад Црногорског одбора, што се види из његовог писма упућеног 16. VII 1917. Андрији Радовићу. Томић се критички осврнуо на неке радње око питања уједињења да „не Црногорци воде црногорско-србијанску политику, а то пребацујемо сепаратистима Црне Горе да чине“.¹⁸ Томић приговара

¹⁸ У плану је била и припрема југословенске енциклопедије, у коју је имало ући и нешто материјала о Црној Гори и Црногорцима. Томић пише Андрији Радовићу да се погријестило што за тај посао нијесу ангажовани Црногорци Лалевих, Вукчевић, Косових, М. Ђурашковић, Иван Павићевић, и др., који етику и душу Црногораца, њихове добре и рђаве стране, много боље познају од оних који су ангажовани да пишу о Црној Гори. Он даље наставља: „Писати о Црногорцима врло је тешко јер су они осјетљиви до крајности, и може непажња аутора да све оно што се рекло о краљу Николи и његовој влади Црногорци приме на себе“. По његовом мишљењу, ствар код Црногораца може се поправити једино отвореним, поштеним и праведним радом, јер такав рад приличи јунацима, а Црногорци, иако их у последње вријеме цио свијет оговара, имају у себи извјесну врсту ритерства средњовјековног, „као и демократских одлика иако су у раду неиздржљиви и искључиви“.

Радовићу зашто Одбор отуђује од себе све оне који не мисле као он, чак и ако су присталице покрета, па посебно помиње Лазара Мијушковића, генерале Луку Гојнића и Мила Матановића, који су „били најватренији присталице покрета“, а сада су изгледа „Мијушковић и Гојнић прешли на Николину страну”.

„Пред идејом уједињења падају све лажне ствари, антипатије као и симпатије”.

Црногорски одбор водио је интензивну и веома јаку пропаганду у свим мјестима гдје је било Црногораца, као и код савезника. Између њега са једне стране, и краља Николе, црногорске владе и њихових присталица с друге стране, вођен је непомирљиви политички рат. Пропаганда и међусобна оптуживања вођени су преко Одборовог „Уједињења“ и владиног „Гласа Црногорца“ (који је излазио у Неји код Париза почев од 21. II 1917.), као и других публикација, зборовна на којима су доношене резолуције. Борба око уједињења обухватила је и поједине Србе из Боке и Херцеговине, па су се и они диференцирали — за прогон Црногорског одбора или за краља Николу.

Крајем априла 1917. године „Глас Црногорца“ први пут пише о питању уједињења, и то је одговор на програм Црногорског одбора за народно уједињење. Јасно се наглашава да је питање уједињења за краља Николу, црногорску емигрантску владу и њихове присталице — првенствено династичко питање. За предлог Андрије Радовића о уједињењу Црне Горе и Србије, који је он у својству председника црногорске владе 1916. године поднио краљу, лист пише да се то није тичало српског уједињења, већ уклањања једне српске династије без пристанка и воље народа. „Српско уједињење данас се не може цјелисходно извести елиминацијом које било од обеју, за српску слободу и независност, неоспорно заслужних српских династија“.

Влада бригадира Мила Матановића, која је замијенила владу Радовића, ипак није могла заобићи тако крупно историјско питање, па је пред јавност изашла са неком врстом коминикеа. На првом мјесту истакнуто је да је Црна Гора „од свог постанка барјактар српског ослобођења и уједињења. Затим је указано на заслуге Црне Горе за српство, словенство и савезнике. Одбачена је критика упућена званичној Црној Гори и њеном владару на рад у току рата 1914 — 1916. године. Ипак, увиђајући да нема могућности за поновно успостављање Црне Горе као самосталне државе, црногорска влада је 15. маја 1917. године поднијела краљу писмену представку за уједињење. У представци се, између осталог, каже: „Идеја уједињења постала је вјера, религија маса... Црна Гора не може остати пасиван посматрач, нити може ударити у антинационални сепаратизам“, Пошто је краљ Никола одуговлачио са усвајањем програма, влада је 23. јуна 1917. године поднијела оставку. Њен председник бригадир Мило Матановић дао је опширно образложење ове оставке. Он прво наглашава да се као члан пређашње владе разишао са њеним

предсједником — „у питању рјешења деликатног, а по доцнији мирни развитак Српског народа преважног династичког питања“. Затим упозорава краља на многе чињенице преко којих је он олако прелазео. Големи догађаји који потресају свијет, пише Матановић, стварају нову еру у историји човјечанства. „Усред хаоса тих догађаја завитлан је свеколики наш народ, из којег ће, ако Бог да, благодарећи моћном оружју наших савезника, изаћи на свјетло, уједињен и велик. Данашње доба, Величанство, јесте доба великих свјесних народних покрета и таласања, које ће измијенити изглед и дати му нове, савршеније и праведније облике — једном речју — наше доба живи у знаку демократије“. Црна Гора, опомиње Матановић краља, није се могла отети општем покрету и измјенама, па када су у балканском рату „пале преграде“ између ње и братске Србије, које су их вјековима дијелиле, наметнуо се по себи проблем преуређења државе. „Досадашњи сепаратни облик, будући несавремен и преживјевши се, постао је у будуће за вазда немогућ“.

Тежиште владиног програма било је на преуређењу односа Црне Горе са Србијом доношењем једног конкретног предлога о уједињењу, који би се по усвајању од стране обију држава поднио на санкционисање мјеродавним тијелима и народу по свршетку рата и повратку у домовину. Матановић наглашава да се са овим питањем није смјело одуговлачити, јер је од њега зависио и однос Црне Горе у емиграцији према савезницима „који хоће да створе јаку Југословенску државу на југоистоку Европе, као бедем противу германског надирања“. У том циљу влада је 15. маја краљу и поднијела писмену представку. Матановић скреће пажњу краљу да покреће „велика и веома деликатна питања политичка, чије би се рјешење и одобрење противило не само духу владина програма, него и земаљском Уставу“.

Непосредни повод да бригадир Матановић поднесе оставку био је један краљев телеграм: „Депешом коју је Ваше Величанство упутило Њ. В. Краљу Италије негира се наш национални југословенски идеал, који исповиједа једну и нераздјеливу Југославију; преко овог акта Краљевска Влада није смјела ћутке прећи“.

Нема тачних података о томе колико се Црногораца налазило у Француској и Швајцарској, па нам зато није познато ни колико се њих определијелило за програм Одбора, а колико је остало на страни краља Николе и црногорске емигрантске владе. На једном списку (без датума) налзе се имена 57 студената и ђака које је Одбор стипендирао на универзитетима и средњим школама у Француској, Швајцарској и Италији.

У априлу 1917. године у Паризу је формирано црногорско-студентско друштво „Јединство“, чији је задатак био рад на потпуном уједињењу Црне Горе са Србијом.

У Швајцарској, гдје се налазила једна мања колонија Црногораца, у Женеви ће се стално налазити Данило Гатало, члан

Одбора, и Миљан Радоњић, чији је основни задатак био организовање слања помоћи преко међународног Црвеног крста Црногорцима у логорима Аустро-Угарске, одржавање везе са интернирцима, слање помоћи народу у Црну Гору, као и пропагирање идеје уједињења међу Црногорцима и другим југословенским свијетом у Швајцарској. Станко Перуновић, професор, и Вукота Божовић, студент, у Женеви су били најистакнутији у спровођењу програма Црногорског одбора међу Црногорцима у Швајцарској. Црногорци у Швајцарској и Француској предидељењени за уједињење били су у вези са Тихомиром Поповићем, српским послаником при црногорском двору у Неји код Париза, а овај, наравно, са српском владом на Крфу.

У Русији је било мало Црногораца, највише у Петрограду, њих око 30, рачунајући ту ђаке и оне који су имали руско држављанство. Пропаганде црногорске емигрантске владе није било међу Црногорцима у Русији. Сви који су се интересовали питањем будућности Црне Горе прихватили су програм Црногорског одбора, али се уочава да је било и другачијих гледања на организацију Одбора, његов рад, а можда и нека политичка питања. Лука Пиштелић, који је живио у Петрограду и који је, као што смо видјели, у јулу 1917. године изабран за члана Одбора, залагао се за уједињење не само српског народа него за уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: „То је аксиома и то је задаћа за коју се морамо сви борити”. Међутим, ни Пиштелић не говори како да та Југославија буде уређена — на федеративној или централистичкој основи. Коначну одлуку о питању и форми уједињења, по Пиштелићу, треба да ријеши народ у Црној Гори. По мишљењу Пиштелића, прво треба изабрати специјалну народну скупштину, која би у исто вријеме изабрала комисију за испитивање узрока и криваца „наше последње катастрофе“ — капитулације црногорске војске у јануару 1916. године. Скупштина би морала бити изабрана уз потпуно одстрањивање утицаја краља Николе и његових агената, па како она ријеши о питању уједињења — тако и да буде.

У Италији је било мало Црногораца. Но, пошто се Италија због својих интереса од почетка 1916. године залагала за самосталну Црну Гору, Црногорски одбор тамо није могао имати неког већег утицаја.

У Америци (сјеверној и јужној) у периоду 1916 — 1918. године налазило се неколико хиљада црногорских радника. У Сједињеним Америчким Државама на уједињењу Црне Горе са Србијом радили су: Стево Богдановић, Миђун Павићевић, Петар Никезић, па Црногорски одбор одмах по оснивању ступа са њима у контакт. Црногорски конзул у Америци, Сеферовић, у јануару 1917. године подноси оставку на своју дужност и ставља се на расположење Црногорском одбору и ујединитељима.

Крајем маја 1917. године основан је Црногорски централни одбор за уједињење у Њујорку, гдје је имао и своју канцела-

рију. Црногорски одбор у Паризу шаље Црногорцима у Америку лист „Уједињење“, програме рада, прглас на *Све Црногорце* и неке брошуре, (неке се и тамо штампају), а у јуну 1917. године упутиће тамо секретара Милоша Ивановића. Током 1917. године у Америку долазе Тодор Божовић и браћа Ђоновић, Јован и Никола, који ће се тамо активно укључити у рад ујединитеља, и одржавати контакте са српским послаником у Вашингтону. Покрет присталица уједињења међу Црногорцима снажно помажу Михаило Пупин, научник свјетскога гласа, и тамошња српска организација Народна одбрана. Савез српских организација „Слога“ ставио им је на располагање свој орган „Србобран“. У Америци се налазило 30 већих колонија Црногораца, а до 12. IV 1918. било је основано 26 мјесних пододбора црногорске организације за народно уједињење. Њих 28 пододбора поднијело је предсједнику Сједињених Америчких Држава Вилсону меморандум (који је објавило и „Уједињење“, бр. 23 од 29. IX 1918. године), у коме се подносиоци позивају на прокламовани принцип савезника „Слобода и самоопредјељење народа“, па најенергичније захтијевају безусловно уједињење Црне Горе са Србијом и осталим српским, хрватским и словеначким покрајинама „у једну нераздјелиivu демократску државу“. Програм Црногорског одбора за народно уједињење прихватили су за свој, тим прије што је он потписао и Крфску декларацију, „коју најодушевљеније поздрављамо као израз вјековне тежње свих Срба, Хрвата и Словенаца“.

Задатак Црногорског одбора за народно уједињење, како оног у Паризу тако и оног у Америци, био је и мобилисање тамошњих црногорских радника у добровољце за српску војску и одлазак на Солунски фронт. Међутим, тамо их је ишло веома мало, па и онима који су се за то определијелили прављене су разне сметње те су задржавани на путу до фронта. До 16. X 1917. на Солунски фронт пошло је 60 до 80 Црногораца. Слично је било и у наредном периоду све до пробоја Солунског фронта, али не располажемо подацима о томе колико је Црногораца отуђа дошло у српску војску. Црногорци су ступали и у америчку војску, највећим дијелом они који су били примили америчко држављанство. О питању Црногораца у Америци и њиховом одласку у добровољце историчар Богумил Храбак каже: „У обе Америке одлазак Црногораца на Солунски фронт био је најуже спојен с организацијом југословенских добровољаца, јер је и међу тамошњим црногорским масама идеја о југословенском уједињењу била привлачнија од идеје о уједињењу Србије и Црне Горе“.

Крајем априла 1918. године у пет логора у Аустро-Угарској (Болдогасоњу, Гросауу, Карлштајну, Надјмедјеру и Нежидеру) налазила су се 9.333 интернирана Црногорца, а у Вајткофену 15 конфинираних. Официри и чиновници највећим дијелом су били у Болдогасоњу, а било их је и у другим логорима. Карлштајн

је био повлашћен логор, у коме су се налазили најистакнутији црногорски официри, политичари, високи чиновници, а било је и других. По којем су критеријуму интернирци слати у овај логор није нам било могуће утврдити, али се зна да се тамо ишло и на препоруку црногорског митрополита Митрофана Бана. Овај логор није био велики и у њему је најчешће бивало око 120 интернираца.

Црногорски одбор се од првог дана интересовао за интерниране Црногорце. Успио је да успостави везу са њима у свим логорима, да одржава интензивну преписку, особито са појединим политичарима и официрима. Та је преписка била под строгим цензуром логорских власти, али се из ње могло сазнати и о питањима чисто политичке природе. Током прве двије године (1916 — 1917) интернирани су могли прилично сазнати о политичкој ситуацији у Европи и свијету из преписке Вукоте Божовића, студента из Женеве, са оцем Вукашином Божовићем, командиром црногорске војске. Одбор је успио да организује и слање хране интерниранима, које је било у довољним количинама, нарочито у 1918. години. На овом послу прва је радила Дивна Вековић из Берана, која се налазила у Швајцарској.

У прве двије године (1916 — 1917) интернирци су водили међусобно разговоре о судбини која их је снашла, о капитулацији црногорске војске, па и о будућем међусобном положају Црне Горе и Србије, односно о уједињењу. Али све до марта 1918. године то није прелазило оквир обичних разговора, мада понекад и оштрих. Официри су се углавном скоро сви држали „неутрално” када се расправљало о питању уједињења, пошто су се још држали субординације. Било је и оних који су чврсто држали страну краља Николе, који су се плашили Шумадинаца (у Црној Гори чест назив за Србијанце). У редовима официра је све до марта 1918. године, углавном, преовладавало мишљење да докле траје рат — не треба расправљати питања као што су уједињење Црне Горе са Србијом, тим прије што се рату још није могао сагледати крај. Први оштри сукоби око питања става краљу Николи избили су посљедњих дана 1917. године, и то изгледа у логору Нађмеђеру, гдје није било официра. Почетком марта те године Миљан Радовић извјештава из Женеве предсједника Одбора да су учитељи у логору Нађмеђер — њих 172 стали на страну Одбора.

У Бечу је, у Санаторију, 3. марта 1918. године умро књаз Мирко. Његову смрт су хтјели да искористе у политичке сврхе присталице краља Николе у логору Карештајн, посебно генерали. Покренуто је и питање слања саучешћа краљу Николи, што је имало да послужи као израз вјерности и оданости краљу и његовој породици. Међу интернирцима у том логору настала је жучна расправа. Изношени су аргументи за и против слања депеше, али се споразум није могао постићи, па је дошло до гласања. Од 123 интернирца — колико их је 9. III 1918. било у Карлштајну — 62 су потписала саучешће краљу Николи, а 61

је био против. Међу 62 потписника било је свега седам цивила, а остала су били официри, од којих седам бригадира (генерала), 28 командира (мајора) и 16 капетана, док су остали били поручници и официри народне војске. Међу противницима слања депеше било је 27 цивила, од којих 6 народних посланика и два трговца, а од официра један бригадир, 19 командира, девет капетана и пет поручника.

Најближи Карлштајну био је логор Гросау, у којем се налазило око 400 интернираних официра и чиновника. Противници слања саучешћа краљу из Карлштајна успјели су да ступе у контакт са њима и да уз помоћ тамошњих истакнутих ујединитеља (Милете Мињића, поштанског чиновника, Јовета Ђетковића, барјактара, и Павла Шћеповића, трговца) већину одврате од потписивања саучешћа, али је њих 170, на челу са командиром Ђуром Шоћем, ипак потписало и послало саучешће.

У Болдогасоњу, гдје се налазио највећи број интернираних официра и чиновника, књазу Мирку је одржан помен, на коме су били „многи официри у короти“, али је било и оних који нијесу хтјели присуствовати помену.

Војно генерално гувернерство окупиране Црне Горе пратило је политичка збивања у логорима на поводом књажеве смрти, па је аустроугарског министра спољних послова обавијестило да је из Карлштајна стигла вијест да је тамо дошло до неслагања и да су присталице Србије остале у мањини.

Политичко врење у логорима, посебно у Карлштајну, није се смирило. Борба око уједињења заоштравала се и даље, и отворено и закулисно. Услед тога су многи прекинули међусобне везе и престали да један с другим разговарају. Двије противничке стране љуто су се међусобно нападале. Тешка ријеч „издаја“ падала је с обје стране. Формирана су два међусобно непријатељска тора, што се манифестовало и приликом сахрана умрлих другова.

На повратку у домовину официри су донијели двије резолуције (прогласа) упућене црногорском народу. Официри у логору Болдогасоњу су 4. новембра 1918. године усвојили изјаву „Црногорски официри своме народу“, којом су се чврсто определијели за уједињење у велику народну заједницу Срба, Хрвата и Словенаца. Изјаву су потписала 263 официра — 3 командира, 20 капетана, 77 поручника и 163 потпоручника. Потпоручници су били сељаци, нешто њих и са територија ослобођених балканским ратом, и понеки грађанин. Они нијесу имали црногорску Војничку школу, нијесу могли напредовати у више чинове, и од њих скоро ни један није био млађи од 38 година.

У Сарајеву, на повратку кућама, официри присталице уједињења одржали су састајак на коме су изабрали одбор (у саставу: командири Јован Жижих, Блажо Божовић, Ново Гилић, Јован Вуксановић, Спасоје Лазаревић; капетани Мило Кељих,

Љубо Новаковић и поручник Љубо Полексић), који је у име 450 црногорских официра упутио Црногорцима „Изјаву црногорских официра“. Изјава има осам тачака, од којих посљедња гласи: „Да на том гледишту остајући и тим путем корачајући ми црногорски официри, поздрављајући нови живот наше нације и сједињујући се с њом, тежимо унијети сву љубав и полет, сву моралну, умну и физичку силу на уздигнуће и сјај слободе и јединства државе Срба, Хрвата и Словенаца“. Како у резолуцији официра донесеној у Болдогосоњу тако и у овој донесеној у Сарајеву, оштро су осуђени званични фактори бивше црногорске државе да су „ради нискога и ускога сепаратизма, ради династичких интереса и бестијалне себичности, отишли у издају оданог им народа и државе, у издају српске мисли и дјела, те тим чином навукли нечисту завјесу на сјајну прошлост Црне Горе, на њене свете аманете на свијетле гробове и на витешки дух свагда борбене и поносне Црне Горе, разрјешавајући самим тим народ свих обзира, веза и обавеза, према њима“. У резолуцијама је заузет чврст став да се кривци за капитулацију Црне Горе изведу пред суд, без обзира на то „какву ће форму узети ријешење о државном склопу опште куће ослобођених југословена: без обзира на какве назоре и државне разлике водећих српских и југословенских политичара“. За уједињење се определили и већина официра који су већ раније, а највише у мају 1918. године, враћени кућама или су били конфинирани у појединим мјестима, а међу њима и дивизијари Јанко Вукотић, Митар Мартиновић, војвода Лакић Војводић, бригадири: Радомир Вешовић, Машан Божовић, Нико Пејановић, Павле Вујисић, (Милутин Николић се већ изјаснио у логору). Лука Гојнић је остао до краја рата на страну краља Николе, али је одуговлачио да оде у Америку ради купљења добровољаца за црногорску војску. Послије пробоја Солунског фронта рекао је Андрији Радовићу да неће ићи преко океана.

Чврсто опредјељење већине црногорских официра за уједињење и њихово учешће у реализовању и одбрани одлука које је донијела Велика народна скупштина у Подгорици 26. XI 1918. не могу се заобићи, јер су и они као дио црногорског народа изражавали његове жеље и расположење. Да донесу резолуцију у Болдогосоњу а затим у Сарајеву (гдје их је било из свих логора) на официре нико није утицао са стране, него је то њихово сопствено опредјељење. Пошто су официри уживали велики углед, између два рата могло се чути и код присталица и код противника одлука Подгоричке скупштине да су официри већ у логорима „извршили уједињење“ Црне Горе и Србије.

Црногорски комитетски покрет у периоду 1916 — 1918. године, мада без војно-политичког вођства да би могао бити усмјеран из једног центра, поред своје изразите оријентације на борбу против окупатора имао је и јасан национално-ослободилачки програм: уједињење Црне Горе и Србије под династијом Ка-

рађорђевића. Свој програм комити су формулисали у резолуцијама усвојеним на зборовима. Посебно су значајни зборови у манастиру Добриловини у јулу и на Штитову (никшићки округ) у августу 1918. године. Пропаганда уједињења комитских чета интензивније се јавља од почетка 1918. године. Прво јавно иступање са предлогом о уједињењу, колико је нама познато, било је оно од 27. I 1918, на национални празник Савин дан, код цркве у селу Пишћу у Пиви, гдје је одржан велики народни збор коме су присуствовали сви комити са територије Пиве. На том збору комити су се изјаснили за уједињење са Србијом. Калуђер Јефтимје Гломазић, комита, служио је службу у цркви посвећену српском краљу Петру I, српској војсци и будућем уједињењу, што је на народ оставило јак утисак. Истога дана је 12 комита, са Бошком Бојовићем и Николом Вучуровићем Херцеговцем, пошло у школу у селу Врела, недалеко од Жабљака, гдје је Вучуровић на свечаности говорио о уједињењу. Комити су пјевали српску химну и узвикивали „Живио краљ Петар I цар Балкана!“, „Живјела Србија!“, „Живјела српска војска!“. Комити су скинули слику краља Николе, бацили је на патос и заједно са народом газили по њој. Крајем јуна 1918. године на Дурмитору је одржан збор комита дурмиторске области. На збору је усвојена резолуција коју је написао комита учитељ Радован Томић. У резолуцији је истакнуто вођење компромисне борбе са окупатором, као и спремност да се на уједињењу Црне Горе и Србије под династијом Карађорђевића „ради на живот и смрт“. На збору је формиран Херцеговачки комитски комитет, који је обухватио све комите дурмиторске области. За његовог предсједника изабран је Радомир Томић. Назив „херцеговачки“ узет је зато што је дурмиторска област дуго била у саставу Херцеговине (тек је у периоду од 1859. до 1878. ушла у састав Црне Горе).

Опредјељењем ових комита из дурмиторске области за уједињење, које је већ почело с почетка 1918. године, као и то да су они за свог краља прогласили краља Србије Петра и њему, по четничком ритуалу на укрштеним бајонетима положили заклетву и тиме одбацили свог дотадашњег краља Николу, а што су урадиле и поједине друге комитске чете, онда је логично да су те комитске чете постале оружане снаге Србије. Тиме су оружане снаге Србије, састављене од црногорских комитских — четничких чета, постојале у Црној Гори већ неколико мјесеци раније, него што су, крајем октобра 1918. године, њене редовне трупе стигле са Солунског фронта.

Одлучним опредјељењем за уједињење комити су и као оружана снага вршили јак утицај у народу, јер се у њиховом присуству нико није смио супротставити њиховом ставу. То је био један од разлога што су појединци који су држали страну краља Николе настојали да уз помоћ аустроугарског окупатора сломе њихов покрет. Чврста опредјељеност комита за уједињење, по нашем мишљењу, има крупни историјски значај, који се

заобилази или му се не придаје одговарајућа важност када се пише о уједињењу и одлукама Велике народне скупштине у Подгорици од новембра 1918. године. Окупациона војна управа, међутим, увиђа да комитски покрет има и политички карактер, па се у њеним извјештајима из друге половине 1918. године констатује да је несумњиво јасно да „у посљедње вријеме код комита леже политички мотиви“, да је покрет „великосрпски“ оријентисан и да велики дио Црногораца са „жељом на срцу очекује дан уједињења Црне Горе са Србијом под једном династијом“. У октобру 1918. године говори се о успјешној и јакој агитацији комита и других по цијелој Црној Гори“ за анслух са Србијом“. А већ поменути историчар Б. Храбак каже: „Комитски покрет у Црној Гори, пак, који је радио на уједињењу са Србијом и осталим Југословенима, био је непосредни гробар свих политичких комбинација краља Николе“.

Пробој Солунског фронта у септембру 1918. године омогућио је шири замах рада комитских чета, а у неким мјестима већ од 13. X долази до устанка народа и организовања устаничких батаљона на територијалној основи (као што је била организована бивша црногорска војска). Најорганизованији устанак био је у Васојевићима, гдје је дошло и до формирања устаничких јединица, иако се доста људи још налазило у интернацији, а затим у Братоножићима и Кучима.

Црногорски комити и устаници су прије доласка српских трупа ослободили Андријевицу, Беране, Плав, Гусиње, Колашин, Бијело Поље, Пљевља, Жабљак, Шавник. У овим мјестима разоружали су тамошње гарнизоне и војнике пустили кућама. О успјеху црногорских комита и устаника говори командант српског комитског одреда Коста Пећанац у извјештају од 24. X команданту српских Јадранских трупа. Пећанац каже да су црногорски комити и устаници заробили 3.000 Њемаца и Аустријанаца (заплијенивши 14 митраљеза, велику количину муниције и другог материјала) „а многе више их је изгинуло јер су се Њемци огорчено борили и нијесу се хтјели предати комитским четама. Командант устаника и комита био је стари генерал војвода Лакић Војводић, којег је потврдио и командант српских Јадранских трупа. Са борбеном активношћу комита и народа појачава се и пропаганда уједињења, чији су носиоци били комити и такозвана „организована омладина“ у чијим је редовима било и доста старијих људи.

У Пећ су 20. X стигле српске Јадранске трупе, које су чинили 2. југословенски добровољачки пук састављен од добровољаца из југословенских крајева (око 4.800 људи, мада се наводе различити подаци) и комитски одред Косте Пећанца (јачине 466 људи). У одреду Пећанца су се налазиле и већ поменуте комитске војводе из округа колашинског, професор Јован Радовић и капетан Милинко Влаховић, који ће бити снажна помоћ црногорским ујединитељима. У одреду су још били као самосталне чето-

вође наредник Новица Чађеновић кога је Пећанац упутио у правцу Пљеваља, Митар Ђуровић који је упућен у Пипере и адвокат Ђуро Павићевић којег је са 12 интеллигентних четника Пећанац упутио у правцу кретања капетана Влаховића са задатком ширења агитације за уједињење Црне Горе и Србије. Босанску комитску чету, са четовођом Илијом Радовићем, Пећанац је задржао код себе.

Пећанац је у селу Бјелухама (на путу Пећ — Андријевица) 24. X због болести предао команду Јовану Радовићу и сам пошао у Андријевицу, гдје је остао до ослобођења Подгорице. Јован Радовић је у Колашину одржао говор, у коме је, по сјећању присутних, оштро запријетио не само онима који су сарађивали са окупатором него и противницима уједињења — присталицама краља Николе и онима који су били носиоци личног режима краља Николе.

Из Пећи је 24. X упућен 3. батаљон, 2. југословенског пука, јачине три чете са једним топом под командом потпуковника Светислава Симића, правцем Пећ — Чакор — Андријевица — Матешево — Лијева Ријека — Подгорица. Главнина пука, под командом пуковника Гргура Ристића, упутила се преко Плава и Гусиња долином Цијевне ка Скадру.

Команданту Јадранских трупа, још док су се називала Скадарске трупе, српска Врховна команда издала је упутство како да поступају у свом раду у Црној Гори. Команданту је наређено: у случају да се појаве какве црногорске трупе, биле да су дошле са стране или формиране у земљи, имао се „свим силама“ старати да са њима остане у добрим односима, да ради у сагласности са генералом Драгутином Милутиновићем и да по сваку цијену избјегава оружани сукоб у случају да црногорске трупе пруже отпор или покажу знаке неповјерења и непријатељства, а да о томе обавијести Врховну команду и чека даља наређења. Српска Врховна команда 28. X доставља ново наређење команданту Јадранских трупа, упозоравајући га на ранија наређења, као и на то да министар војни „нарочито препоручује“ да српске трупе у Црној Гори „одржавају највећи ред и дисциплину“. „Неред би нашој ствари донио велике штете“, наглашав се. Команданту је препоручено да се становништву имају платити одштете, ако би их било. Врховна команда посебно наглашава да командант нареди Кости Пећанцу (али Пећанац тада није био командант одреда, него Јован Радовић), „да његове чете не праве никаве изгреде“, а ако се то не може спријечити — да се заустави даље напредовање тих чета.

Командант десне колоне 2. југословенског пука се 29. X налазио у Клопоту, на путу Лијева Ријека — Подгорица, и под своју команду ставио црногорске устаничке батаљоне: Љеворечки (250 људи), Братоножићки и Полимски (36 људи?), као и друге устаничке групе. Са овим батаљонима потпуковник Симо-

вић учествује у борбама за ослобођење Подгорице од 29. до 31. X. када је град ослобођен око 10 сати. Из Подгорице је једна чета из Југословенског батаљона упућена на Цетиње, у које је ушла 5. XI, а сјутрадан је главнина пука, која је наступала из правца Скадра и продужила за Боку Которску, тако да су њене претходнице истога дана ушле у Котор.

Комитски војвода Јован Радовић је са својим четатама и устаницима 2. XI ослободио Никшић, гдје је заробио 86 официра, 95 подофицира и 3.505 војника. У извјештају команданту Јадранских трупа Радовић пише да су се у борби посебно истакли мајор Сава Лазаревић и четовође Бошко Бојовић и Спасоје Тадић, „који су извршили величанствену организацију за уједињење ових карајева са српском државом и Југославијом, извршили заклетву на укрштеним бајонетима и прогласили краља Петра за свог краља још прије неколико мјесеци“. Командант Јадранских трупа је поздравио успјех војводе Радовића и изразио му пуну захвалност за ослобођење Никшића: „Ово предузеће извршено је тако лепо и тако смело да му нема равна у историји партизанског рата“. У Никшићу је Радовић поставио власт: окружног начелника, команданта мјеста, предсједника општине, цивилног савјетника и шефа градске полиције. Предсједник општине био је цивил (правник), а остали из редова комитске интелигенције. „Створили смо праву комитску државу“, пише Радовић, „али је кавалерски уређена на правој демократској основи“.

Црногорски народ је са одушевљењем дочекао српске Југословенске трупе, о чему говоре и званични извјештаји српске Врховне команде и команданта Јадранских трупа. Нигдје није дошло до било каквог инцидента. О учешћу Црногораца у ослобођењу Црне Горе и њиховој помоћи Јадранским трупама са највећом похвалом говори и генерал Милутиновић. „Дакле, као што се види, никаква припрема није била извршена у Северној Албанији и Црној Гори, па зато сумњам да би се непријатељ из Црне Горе и Северне Албаније могао тако брзо протерати да нашим трупама на наш позив нису пришли у помоћ црногорски батаљони као већ и раније крстарећи партизански одреди и овим се само објашњавају наши брзи успеси у борбама и то 17. октобра (ст. к) око Вјетерника“. Генерал Милутиновић је честитао генералу војводи Лакићу Војводићу, кога назива командантом црногорске дивизије, на храбром држању црногорских устаника.

Због тешкоћа око исхране генерал Милутиновић морао је распустити црногорске устаничке батљоне 11. XI (тога дана су обустављене операције у Црној Гори), а сјутрадан и црногорске комитске чете. Распуштањем комитских чета, укинути су њихова самовоља и њихова мјерила реда и правичности, чиме је спасено много живота, а и Црна Гора од анархије, пошто је могло доћи до освета и политичких убистава. (Било је, истина, и чета које су имале толерантан став, што се види из једног доку-

мента о споразуму до кога је 3. XI дошло између одбора грађана Цетиња и једне комитске чете у којој се налазио и Јован Групковић Малишић, који ће на Четвртом конгресу Комунистичке партије Југославије бити изабран за њеног генералног секретара. У споразуму се, између осталог, каже да у Црној Гори има криваца „како на највиша мјеста тако и најнижа“, не само од почетка окупације него и много раније, па када се успостави повољно стање, треба да буду предати суду.)

Јадранске трупе су у Црној Гори оставиле слабе снаге, као посаду, и то у Плаву, Гусињу, Андријевици, Колашину и Тузима — по двије десетине, у Бару једну чету од које је један вод био у Вирпазру и Ријеци, на Цетињу три слабе чете — 250 војника, по једну чету у Подгорици и Никшићу, а из ове посљедње један вод је упућен у Даниловград.

Било је планирано да се са Јадранским трупама упути и један батаљон Црногораца из српске војске, 50 официра и војних чиновника и око 100 добровољаца војника — на политички задатак уједињења. Али због разних околности ови су људи стизали веома касно и неуредно, а неки уопште и не дођоше, па до формирања посебног црногорског батаљона није дошло. Уз то, каже генерал Милутиновић, ти људи бијаху невјешти у политичком раду и мало их је ко од Црногораца знао и познавао. „То бијаху људи без икавог ауторитета међу Црногорце“. А Храбак каже: „Бурни догађаји октобарских и новембарских дана 1918. године у Црној Гори нијесу оправдали вишегодишњи рад и српске и црногорске владе на прикупљању добровољаца“. У условима брзог продора југословенских добровољаца и активности црногорских комита и устаничких јединица — „никакви црногорски добровољци нису дошли до изражаја“, а нијесу ни могли доћи, нити је то било потрбено, јер су питање уједињења Црне Горе и Србије ријешили сами Црногорци.

Јован Радовић се са својим одредом из Никшића упутио у Сарајево. Са њим је пошао и капетан Милинко Влаховић, као и више истакнутих црногорских комита, међу којима су били: Сава Лазаревић, Бошко Бојовић, Спасоје Тадић, Петар Баћевић, али су на дан-два прије Радовићеве смрти напустили Сарајево. У ноћи 25/26. XI у хотелу „Европа“ у Сарајеву умро је Јован Радовић. Посумњало се да је отрован од стране присталица краља Николе. Његовој сахрани присуствовали су и војвода Степа Степановић и Стеван Жакула, повјереник Народне одбране града Сарајева, као и сви родови српске војске који су се нашли у Сарајеву.

Са Јадранским трупама у Црну Гору су дошли Светозар Томић, шеф Црногорског одсека у српском Министарству спољних послова као делегат српске владе за политичке ствари, чланови Црногорског одбора за народно уједињење из Солуна, и Јанко Спасојевић, члан Црногорског одбора за народно уједињење у Паризу. Задатак им је био да спроведу уједињење Црне

Горе са Србијом. Милосав Раичевић, бивши црногорски министар, прије њиховог доласка, прогласио је себе за окружног начелника у Беранама и сазвао 23. X збор на коме је народ прогласио присаједињење овог округа Србији.

Из Андријевице су 6. XI Светозар Томић и чланови Црногорског одбора са тамошњим истакнутим људима упутили проглас „На све Црногорце“, којим их позивају да прихвате идеју народног уједињења (коју су већ прихватили сви Срби, Хрвати и Словенци) и да прокламују уједињење Србије и Црне Горе као што су то учиниле обје васојевићке нахије. Проглас су потписала 32 чиновника и официра из редова утицајних људи. Први је проглас потписао 70-годишњи дивизијар војвода Лакић Војводић, „и заиста без икавог устезања“.²⁰ Његов поступак значио је велику моралну и политичку побједу ујединитеља, не само у Васојевићима него и у Црној Гори. Из Андријевице, Централни извршни одбор, како се назвао, 7. XI прелази у Беране, гдје сјутрадан доноси „Правила за бирање народних посланика за Велику народну скупштину у Црној Гори“, која се 24. XI има састати у Подгорици. По овом правилнику, свака капетанија у Црној Гори у границама 1912. године бира по два посланика (према закону о избору народних посланика за Црногорску народну скупштину бирала је по једног), у крајевима ослобођеним балканским ратом, сваки срез је бирао по три посланика (црногорски закон о изборима није се односио на ове крајеве, па они нијесу

¹⁹ Из овог логора су већ раније пуштени кућама дивизијари Јанко Вукотић, војвода Лакић Војводић, Митар Мартиновић, бригадир Павле Вујисић, бивши министри Љубо Бакић, Марко Радуловић, Мило Дожић, Ристо Поповић и још неки.

²⁰ Војвода Лакић Војводић је из старе породице Кастратовић — Војводић, чије су војводство као насљедно потврдили и црногорски владари. Још 1868. јавља се као племенски капетан у Коњусима код Андријевице. У црногорско-турском рату 1876 — 1878. године био је официр у чину поткомандира — замјеник командира батаљона, и рањен је у боју на Вучјем долу, гдје је црногорском војском лично командовао књаз Никола. Био је у овом рату један од најбољих васојевићких јунака. Црногорски митрополит Митрофан Бан, који је 1877. у нападу Мехмед Али-паше командовао одбраном манастира Мораче, пише у својим сјећањима о истакнутим људима а које је нашао у штабу војводе Миљана Вукова, команданта црногорске војске у боју на Морачи, па каже: „међу њима бјеше Лакић Војводић, јунак и кућић“. У периоду послје 1878. године, Ј. Војводић био је бригадир, политички погранични комесар, обласни управитељ, командант бригаде и дивизије, народни посланик. Године 1914. унапријеђен је за дивизијара — у највиши чин у црногорској војсци — заједно са Јанком Вукотићем, Митром Мартиновићем и војводом Ђуром Петровићем. У свјетском рату био је у штабу генерала Јанка Вукотића и рањен је на Гласинцу у октобру 1914. године. Крајем 1915. и почетком 1916. био је командант Васојевићког одреда и са великим успјехом одупирао се непријатељу у борбама од Турјака до Берана. Послије 1918. постављен је за команданта граничних трупа према Албанији и признат му је чин дивизијског генерала. Умро је 1924. године. Саучешће поводом његове смрти послали су Јован Цвијић и предсједник владе Краљевине СХС Никола Пашић.

ни бирали народне посланике), вароши изнад 5.000 становника бирају по два, а оне испод 5.000 по једног посланика.

Избори су обављени јавним и непосредним гласањем. Према расположивим подацима (општег а не конкретног карактера), на изборе су изишли сви што су се налазили у Црној Гори (много се људи још није било вратило из интернације, а њих је највише било управо из колашинског округа и Васојевића). Избори су били демократичнији него икоји до тада у Црној Гори. Власти су у Црној Гори биле импровизоване, па и да су хтјеле нијесу могле вршити притисак у смислу опредјељења бирача за поједине посланике. Југословенски добровољци — који су, као што смо видјели, били и малобројни — нијесу се уопште мијешали у изборбе. Кампању је пратило јавно агитовање за уједињење Црне Горе и Србије, у чему су се највише истицали учитељи, школовани омладинци, бивши комити, бивше присталице Народне странке (клубаша). Било их је из свих политичких група и друштвених слојева, а међу којима и доста официра. Било је и тајног агитовања за краља Николу, па чак и кандидовања појединих истакнутих људи који су били већ познати као против онаквог уједињења какво ће усвојити Велика народна скупштина 26. XI 1918. (нпр. Ристо Поповић и Саво Вулетић, бивши министри и народни посланици), али они нијесу изабрани. Од 165 изабраних посланика (митрополит Дожић је изабран на два мјеста), према подацима које доноси С. Томић, по социјалном саставу изабрано је: факултетски образовних 56, учитеља народне школе 27, свештеника 17, судија и судских чиновника без факултета 17, земљорадника 14, банкара 4, посједника 3, геометара 2, а остали су били виђенији људи из народа, племенски капетани и људи других професија.

Све су то били угледни људи у својим капетанијама, средовима и окружима, па и Црној Гори, мада у огромној већини, нијесу имали већег учешћа у политичком животу до првог свјетског рата. Крајеви ослобођени у балканском рату били су у овој Скупштини заступљени са 46 посланика. Међу посланицима је било 13 Албанаца и Муслимана.

Скупштина се састала у недјељу 24. XI у Подгорици. Сједнице су одржаване у згради Монопола дувана. За привременог предсједника изабран је по годинама најстарији посланик, поп Никола Симовић — Секуловић из братоножићке капетаније, храбри ратник, бивши народни посланик и потписник програма Народне странке — клубаша из 1907. године. Потом је изабран Верификациони одбор. Одбор је 25. XI Скупштини поднио извјештај, а ова га је примила у цјелости и оснажила мандат изабраних посланика. Тајним гласањем изабрано је предсједништво

Скупштине, а за предсједника Саво Церовић, члан Великог суда.²¹

Српска Велика народна скупштина у Црној Гори, како се називала, 26. XI 1918. донијела је резолуцију у којој се износе национални политички интереси и на основу њих одлука да се одбаце краљ Никола и његова династија и да се Црна Гора уједини са братском Србијом у једну државу под династијом Карађорђевића и да „тако уједињене ступе у заједничку отаџбину нашег троименог народа Срба, Хрвата и Словенаца“. Резолуција је у начелу примљена акламацијом. Расправа се водила о појединоцима и у њој је узело учешћа 14 посланика, након чега је усвојен предлог митрополита дра Гаврила Дожича да се резолуција прими и у појединоцима и да се приступи поименичном гласању. Свих 160 посланика, колико их је било присутно тога момента, једногласно је гласало за предложену резолуцију. Скупштина је закључно са 26. XI од појединаца, група и организација добила 52 депеше — честитке са неколико стотина потписа. Скупштина је, без сумње, обавила велики, историјски задатак. У ситуацији каква је била новембарских дана 1918. године није могла донијети друкчију одлуку. Уједињење Југославије (како је званично названа Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца), по нашем мишљењу, највећи је датум у историји њених народа. Да није било прводецембарске Југославије не би било ни АВНОЈ-а ни данашње Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.

Настанком Југославије грађанска класа је завршила своју прогресивну улогу, а на позорницу је, у новој држави, ступила револуционарна радничка класа са својом авангардом Комунистичком партијом Југославије.

ЛИТЕРАТУРА

Вујовић др Димитрије — Димо, *Уједињење Црне Горе и Србије*, (Титоград 1962), Матановић Алекса, *Уједињење Црне Горе и Србије* (Београд 1941), Ракочевић др Новица, *Црна Гора у првом свјетском рату 1914-1918* (Цетиње 1969), *Политички односи Црне Горе и Србије 1903-1918* (Цетиње 1981), *Покрет за уједињење Црне Горе и Србије међу интернираним Црногорцима и код комитског покрета у Црној Гори у периоду 1916-1918. године* (Југословенска академија знаности и умјетности, зборник радова: Научни скуп у поводу 50-годишњице распада Аустро-Угарске монархије и стварања југословенске државе, Загреб 1969), *Црна Гора и уједињење* (Политички живот Југославије 1914-1945, Зборник радова, Београд 1973), *Политичка и економска основа идеје уједињења у Црној Гори* (Зборник радова, Стварање југословенске државе, Институт за са-

²¹ За првог потпредсједника изабран је Лазар Дамјановић, адвокат, за другог потпредсједника Саво Фатић, предсједник суда, а за секретаре Љубомир Вуксановић, Милан Бајић, Радован Бошковић, Лука Вукотић, Новица Шћепановић и Михаило Јовановић — све факултетски образовани људи.

времену историју, Београд 1983), *Став краља Николе и црногорске владе у избјеглиштву према Србији у току 1916. године* (Зборник радова, књ, 1986, Београд 1987), *Црногорска стварност после 1987. године* (Наше теме, часопис за друштвена питања, бр. 8-9, Загреб 1987), Томић Светозар, *Десетогодишњица уједињења Србије и Црне Горе* (Београд), Тошковић Јанко, *Мемоари* (Џетиње 1974), Храбак др Богумил, *Борба између црногорског двора и српске владе око образовања црногорске војске и око добровољаца 1916-1918. године* (Историја XX вијека, Београд 1964). *Уједињења, важни чланци* (Париз 1919).

Dr. Novica Rakočević

DÉTERMINATION DES MONTÉNÉGRINS POUR L'UNION AU COURS DE LA GUERRE DE 1914—1918

R e s u m é

L'Assemblée nationale monténégrine fut convoquée le 1. août 1914 en convocation extraordinaire. Devant elle se trouvait une décision historique — détermination de l'attitude du Monténégro envers l'attaque de l'Autriche-Hongrie à la Serbie le 28 juin 1914. L'Assemblée adopta unanimement la résolution par laquelle on appela fermement le gouvernement royal de déclarer immédiatement la guerre à l'Autriche-Hongrie en défense des intérêts du peuple serbe. Le roi Nicolas promulgua le 6 août 1914 une proclamation aux Monténégrins par laquelle il annonça qu'il est «forcé» de les appeler en moins de deux ans «pour une troisième fois en guerre sainte pour la liberté des Serbes et des Yougoslaves». Au cours de la guerre de 1914—1918 selon la plupart des données généralisées dans certaines unités de l'armée monténégrine, il y en avait de propagande pour l'union du Monténégro et de la Serbie, sous la dynastie des Karađorđevitch. Après avoir congédié l'armée monténégrine le 21 janvier 1916, le roi Nicolas se rendi à l'étranger avec sa famille et un petit nombre de sa suite, ainsi que quelques centaines de Monténégrins en France, en Suisse, en Italie, en Russie et au front de Thessalonique. Déjà vers la fin de janvier 1916, quelques officiers qui avaient quitté le Monténégro passèrent à l'armée serbe à Corfou. A Corfou, à Thessalonique et à Paris on forma, par l'aide du gouvernement serbe, politique et financier, des comités monténégrins pour l'union nationale. Le plus significatif entre eux était le comité central formé à Paris le 4 mars 1917 dont le président était Andrija Radović, l'ancien président du gouvernement monténégrin. Le comité, par l'aide du gouvernement serbe, développera une activité large sur l'union du Monténégro et de la Serbie. Il faisait une propagande politique partout à l'étranger où il y avait des Monténégrins, aussi en Autriche où se trouvaient quelques milliers d'ouvriers monténégrins, dont beaucoup d'eux se décidèrent pour l'union, en acceptant le programme du comité à Paris. Une lutte politique, au cours de l'année 1918, pour ou contre l'union du Monténégro et de la Serbie, se menait entre les officiers et les employés monténégrins internés dans les camps de concentration de la Monarchie. Une majorité énorme d'officiers se décidèrent pour l'union. Aussi, les francs-tireurs au Monténégro, qui, quoique non-organisés, luttèrent contre l'occupateur Autriche-Hongrois en 1918, se décidèrent pour l'union du Monténégro et de la Serbie sous la dynastie des Karađorđevitch.

Драгољуб Живојиновић

КРАЉ НИКОЛА И ТЕРИТОРИЈАЛНО ШИРЕЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ 1914 — 1920. ГОДИНЕ

У току свога дугог политичког деловања на српској и балканској сцени, краљ Никола Петровић-Његош (1860—1921) обављао је многе послове и преговоре, давао и одбацио предлоге или понуђена решења, прихватио компромисе. То је било природно за човека који је вршење владарских дужности схватао на аутократски начин, који није имао тело које му је могло наметнути своју вољу и гледиште нити сараднике којима би могао да повери деликатне послове.

За човека који је намеравао да игра значајну улогу у српству, па чак и да предводи његово уједињење, јачање економско, политичко и војничко Црне Горе било је од највећег значаја. Кнез Никола је у првом делу своје владавине веровао да ће тиме обезбиједити себи и Црној Гори снагу и утицај у политичким одлучивањима. Као први корак, веровао је да повремено проширење Црне Горе на околне територије може да повећа његов углед, као и углед његове породице, па тако уклони или умањи углед других претендената (Обреновићи, Карађорђевићи). Отуда његово непрестано уплитање у околне земље (Херцеговина, Албанија, Косово и Метохија, приморје), а у неким случајевима и непромишљени подухвати, који су се, због отпора великих сила, завршавали повлачењем, сумњичењима и дипломатским и политичким поразима. Може се тврдити да је до 1914. године тај мотив био један од најважнијих у процесу уобличавања његове политике.

Избијање светског рата, као и његов потоњи ток, уверили су краља Николу, као и неколицину његових најближих сарадника, да је таква политика била нереална, иако нису одустајали од политике територијалних проширења. Уосталом, све остале

земље, учеснице рата, велике силе или мале државе, укључујући и балканске, истицале су неопходност промена постојећих граница, истичући као разлог потребу примене етничких и стратегијских начела. Краљ Никола је користио различите разлоге (економске, стратегијске, политичке, лојалност савезничкој ствари), као оправдање за своје захтеве. Штавише, као врховни командант црногорске војске често је утицао на доношење таквих планова операција црногорске војске који су у много чему били одраз његових територијалних тежњи — операције у Боки Которској, Далмацији, Херцеговини, Босни, Сјеверној Албанији и Скадру.

Територијално ширење Црне Горе, по уверењу краља Николе, могло је да доведе до њеног извлачења из загрљаја и окружења, у коме се нашла ушавши у рат, као и ослободи блиске политичке и војничке сарадње са Србијом. Краљ Никола је брзо схватио да је најтежа претња по будућност Црне Горе и његове породице долазила од Србије и њене династије; био је свестан расположења народа у Црној Гори, слабости своје државе и војске, као и сумњичења Савезника. То га је навело да брзо делује, брани своју државу тиме што је истицао њене територијалне претензије. При томе је настојао да то ради посредством других великих сила — Италије и Русије.

Први корак краљ Никола је учинио према Русији. Почетком децембра 1914. године руски посланик на Цетињу, Александар Грис, јављао је да се међу краљевим блиским сардницима говори да Црна Гора мора остати независна држава, која ће на крају рата бити територијално проширена. Спомињало се припајање Боке Которске и обале до Дубровника. Грис је сматрао да су такве тежње „фантастичне“, тј. неприхватљиве, и да изазивају нерасположење код народа.¹ Како се показало касније, то је био минимални програм црногорског владара. Његови апетити расли су и добили коначни облик кад је Италија одлучила да приступи Савезницима, у пролеће 1915. године.

Пре него што је до тога дошло, а чим је сазнао за италијанску одлуку, краљ Никола је упутио у Русију свога изасланика генерала Митра Мартиновића да приволи руски двор и владу за његове претензије. Мартиновићева мисија је имала, формално, друкчији циљ — обезбеђење уредног снабдијевања Црне Горе оружјем и храном. Ипак, политички разлози имали су приоритет, иако су Мартиновићева настојања остала безуспешна. Руска влада и војни кругови одбили су црногорске захтеве, а престољонаследник Данило се жалио руском војном аташеу на Цети-

¹ Грис Сазонову, Цетиње, 10. XII 1914. Међународние одношења в епоху империјализма, серија III, I—X (Москва 1931—1937), вол. VI—2, 205—206. У даљем тексту као МО; Д. Шепић, *Италији, Савезници и југословенско питање 1914—1918*, Загреб 1970, 40, 106. — У новембру 1914. године Петар Пламенац, министар иностраних дела, говорио је о жељи Црне Горе да добије Скадар.

њу због њихове подршке Србији.² Према обавештењима руског посланика у Србији, Трубецког, и војног аташеа, Потапова, Мартиновићева мисија је имала изузетну важност. Први је тврдио да је Мартиновићева мисија имала за циљ да приволи главнокомандујућег руских армија великог кнеза Николаја Николајевића да приликом закључења мира води рачуна о територијалним претензијама Црне Горе и да их одвоји од српских. Потапов је тврдио да Мартиновић жели да обавести великог кнеза о плану који је, наводно, саставила италијанска краљица Јелена, а који је предвиђао јачање и учвршћивање Црне Горе, а слабење Србије. То се имало остварити тако што би крајеве у јужној Далмацији, после одласка италијанских трупа, заузела црногорска војска и обезбедило територијално ширење Црне Горе на рачун Србије. Сергеј Сазонов, министар иностраних дела, обавестио је цара о томе, упозоривши да би прихватања захтева црногорског краља довело до разлаза између Србије и Црне Горе, и да предлог не би требало прихватити.³ Цар је одобрио такав став Сазонова.

Поред тога, српски официри који су се налазили у Главном стану црногорске војске обавестили су Врховну команду да је краљ Никола припремио прокламацију народу Босне и Херцеговине и Далмације, у којој га позива да се бори, раме уз раме са Црногорцима и Италијанима. То је навело пук. Петра Пешића да закључи да се краљ Никола тајно договарао с Италијанима на рачун Србије. Због тога је тражио од војводе Радомира Путника, начелника Врховне команде, да га обавести у ком правцу треба упутити црногорске трупе у предстојећим операцијама: да ли према Сарајеву, Мостару или Дубровнику. Пешић је захтевао да се краљу Николи стави до знања да мора сарађивати у складу са договореним планом двеју врховних команди и довести га у ситуацију да „открије своје тајне преговоре“. Недељу дана касније, генерал Божидар Јанковић, начелник црногорске Врховне команде, говорио је са краљем Николом о томе. Краљу је прочитао део прокламације, која је била упућена Херцеговцима, Босанцима и Далматинцима, подстиче их да не клону духом и позива да помогну српској, црногорској и италијанској војсци. У прокламацији се говорило о моћној Русији, као заштитници српства и словенства, Италији као носиоцу начела једнакости међу народима, чије ће се армије борити раме уз раме са српским, руским и црногорским војскама. Краљ је себе прика-

² Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 106—107; Шепић, исто, 106—107.

³ Сазонов Николају II, Петроград, 25. IV/8. V 1915. МО, III, VII-2, 384—385; Шепић, исто, 106—107. — Српска дипломатија је знала за територијалне претензије Црне Горе. Почетком маја 1915. године жеље краља Николе укључивале су следеће територије: Албанија до реке Мат, Херцеговина у старим границама, Бока Которска до Неретве. Уводећи Италију у политичку игру, краљ Никола се надао да ће истиснути Србију.

зао као носиоца слободе, мира и ујединитеља српства. Генерал Јанковић је тврдио да је краљ Никола очекивао са нестрпљењем улазак Италије у рат, уверен да ће операције њених трупа у Далмацији и Боки олакшати акције црногорских трупа у Котору и Кривошијама, освајање Требиња и Билећа и продор у Херцеговину и Далмацију. Начелник црногорске Врховне команде упозорио је да краљ Никола жури да се са својим трупама што пре појави у освојеним областима, да је то чинио из сујете и политичких разлога; чак се распитивао да ли би могао упутити своје трупе у Босну, према Сарајеву, на шта му је генерал Јанковић одговорио да то не би било препоручљиво. На крају, генерал Јанковић је предложио да се спречи објављивање прокламације, на чему је већ радио.⁴

Нема сумње да краљ Никола није пропуштао ниједну прилику да оствари своје намере у погледу припајања нових области својој држави. При томе није се обзирао на отпоре (Србија, Русија), неизвесност коју је доносио улазак Италије у рат или одбојност становништва Далмације и Дубровника према његовим ослободилачким напорима. С обзиром на отпоре који су долазили са свих страна, политика краља Николе морала је да доживи неуспех, стварајући против њега непријатељство и неповерење које није ни касније успео да отклони. Нема сумње да је питање територијалног проширења Црне Горе стално привлачило пажњу краља Николе и да је током трајања рата, па и касније, у томе уживао доследну подршку својих влада и министара. У томе не треба тражити ништа необично. Штавише, таква брига била је сасвим нормална и природна. Краљ Никола је територијално ширење своје земље повезао са будућношћу своје династије и опстанком независне Црне Горе. Он је полазио од уверења да би сагласност Европе са територијалним увећањем Црне Горе заправо значила изражавање поверења династији Петровић — Његоша. Истовремено, то је могло бити залогом да ће народ у Црној Гори лакше прихватити повратак дискредитоване династије.⁵

Као што је криво рачунао на Русију, тако је био у заблуди у погледу Италије и њене спремности да подржи његове намере. Већ од првих дана рата, италијанска дипломатија је показала одлучно противљење црногорским намерама у погледу се-

⁴ Јанковић Врховној команди, Цетиње, 5. 12. V 1915, пов. 955, стр. поб. лично, б. б. Архив Војноисторијског института, пописник III, кутија 91, фасц. 4. Београд.

⁵ Такав став подржавао је и Андрија Радовић у време док је био председник избегличке владе. У меморандуму упућеном краљу Николи 19. VIII 1916. године тврдио је да је територијално ширење Црне Горе услов за њену обнову, чак ако се и створи југословенска држава. „У најповољнијим околностима, Црна Гора ће обухватити Херцеговину до Неретве, а са Дубровником, Боком Которском и Скадром настаће држава од око милион становника“. V. G. Popovitch, Censuré ou M. André Radovitch, Paris 1917, 77.

верне Албаније, а Скадра посебно. Кад је краљ Никола ушао са трупима у Скадар, у јуну 1915. године, Италија је прекинула сваку сарадњу са Црном Гором, тражила да се заведе блокада црногорске обале и прекине слање сваке помоћи Црној Гори (финансијска, материјална).⁶ Ни у другим правцима италијанска влада није одобравала краљеве намере. Већ у марту 1915. године, италијански министар иностраних послова, Сидни Сонино (Sidney Sonnino), обавестио је амбасодора у Лондону, маркиза Гуљелма Империјалија, да Србији треба препустити Дубровник и Медову, као и Котор и Бар, „ако се она једнога дана, што је вероватно, уједини са Црном Гором“. Неколико дана касније, Сонино је допунио свој телеграм, додавши да ће Србија добити Босну, док ће залеђе, мислећи вероватно на Херцеговину, припасти Црној Гори и Србији, уверен да ће се две државе брзо ујединити.⁷ После уласка црногорских трупа у Скадар, Сонино је заузео још одлучнији став. Упозрио је италијанске амбасадоре у савезничким престоницама да је обала од Пељешца до Дрима резервисана мада није рекао за кога, и да ће се захтеви Црне Горе на њу размотрити тек кад се почне разговарати о мировним одредбама. До тада није могло бити разговора о њима.⁸ Такво становиште Сонино је задржао до краја рата.

Да би показао намеру да не одустане од територијалне експанзије, краљ Никола је одобрио већ давно припремани упад у северну Албанију и заузео Скадра. Крајем јуна 1915. године црногорске трупе, под командом генерала Вешовића, ушле су, упркос многих упозорења савезничких влада, у Скадр. То је краљу Николи, већ ионако дискредитованом и изолованом, донело нове невоље и тешкоће. На иницијативу италијанске дипломатије, савезничке владе уручиле су влади на Цетињу 10. јула ноту у којој су изразиле неслагање са овим кораком, одбиле да признају окупацију и поздравиле одлуку црногорске владе да се повинује решењу великих сила након завршетка рата. У току наредних месеци ширили су се гласови да је црногорски корак био учињен у договору с Аустро-Угарском.⁹ Иако је краљ Никола био спреман да пристане на арбитражу великих сила, веровао је да је то био начин да се питање територијалних претензија Црне Горе задржи на дневном реду разговора у будућности.

Почетком 1916. године, пошто су се нашли у избеглиштву, након што су прегурили преко главе капитулацију и прелазак у Италију, краљ Никола и Лазар Мијушковић, председник владе,

⁶ С. Ратковић, *Сукоб Италије и Црне Горе око Скадра 1915. године*. Историјски Записи, год. XXVII, књ. XXXI, св. 1—2 (1974), 95; 122.

⁷ Сонино Империјалију, Рим, 14. III 1915, Gab. Speciale, бр. 101; Сонино Империјалију, Карлотију и Титонију, Рим, 21. III 1915, Gab. Speciale, бр. 125. Хартје Сиднија Сонино, микрофилм, ролна 31.

⁸ Сонино амбасадорима, Рим, 13. VIII 1915. I Documenti Diplomatici Italiani, serie quinta, vol. IV, Roma 1983, 360.

⁹ Ратковић, *Сукоб...*, 114—116.

наставили су рад на обезбеђивању територијалних добитака после рата. То је била, заиста, необична ситуација у којој је црногорски суверен, након што је распустио армију, пристао на потписивање капитулације и избегао из земље, тражио од савезника да подрже црногорске територијалне захтеве. Призор је био скоро гротескан, показујући до које мере краљ Никола није схватао ситуацију у којој се нашао и колико је отуђио од себе савезничке владе својим поступцима. Природно, прво се обратио руској влади, рачунајући на њену подршку. То је била нова грешка, пошто руска дипломатија није одобравала политику црногорског двора и све више га препуштала другим великим силама. Средином марта 1916. год. краљ Никола је руском посланику на црногорском двору изразио забринутост за будућност Црне Горе. Као услове за њен опстанак као независне државе изложио је: црногорском двору изразио забринутост за будућност Црне Горе. а) осигурање независности Црне Горе и б) потребу њеног територијалног проширења. Руски посланик је одговорио да се о томе не може разговарати у том тренутку, а да краљ Никола треба да ради на зближавању и сарадњи са Србијом.¹⁰

Истог дана (19. марта) Мијушковић је, на изричити захтев краља Николе, припремио меморандум који је уручио руском посланику Иславину. У њему се до појединости говори о територијалним захтевима црногорског суверена, који је као предуслов очувања независности и самосталности земље сматрао да велике силе треба да изричито гарантују територијални и политички интегритет Црне Горе.

У погледу територијалних проширења, краљ је, као минимално, захтевао следеће: граница би ишла 10 км јужно од ушћа Дрима у Јадранско море, одатле би ишла вододелницом леве обале Дрима до ушћа Црног и Белог Дрима, где би граница између Србије и Црне Горе била исправљена у корист ове друге до Пријеполја; одатле Лимом и Дрином на север до Рогатице, где би окренула према западу, тако да Црној Гори остану Рогатица, Сарајево и области блиске њима; одатле би продужила до испод Ливна, потом се спустила до мора, тако да читав ток и ушће Неретве припадну Црној Гори. Читава обала Неретве до Медовског залива припадала би Црној Гори.¹¹

Захтеви краља Николе били су нереални утолико што ниједна велика сила, као ни Србија, нису могле да их прихвате. То се пре свега односило на Италију која је одбила да расправља о обали, као и црногорским територијалним захтевима уопште. Слично је било и са Србијом и Русијом. Стога није никакво чудо што Савезници нису одговорили на црногорски меморандум, остављајући краља Николу и Мијушковића забринуте и уплашене. То их је присилило да чине нове грешке.

¹⁰ Вујовић, *Уједињење...*, 157.

¹¹ Исто, 158.

Пошто су га Руси одбили, краљ Никола се обратио Италијанима. Крајем августа 1916. године посетио је италијанског амбасадора у Паризу, Томаза Титонија. У току другог разговора саопштио је амбасадору да намерава да пође у посету италијанском краљевском пару у дворцу Ракоњиђи. Уверавао је Титонија да није водио преговоре са српском владом, иако се о томе много говорило, и напоменуо да ће великим силама препустити да донесу одлуку о територијалним тековинама Црне Горе и Србије, а пошто документ о томе буде потписан одлучно ће радити на његовом испуњењу. „Предао ми је меморандум у коме је изнео своје аспирације”, писао је Титони у Рим, додавши да ће га упутити куриром. Меморандум није пронађен, тако да његов садржај није познат, иако се може претпоставити да је био сличан, а можда и идентичан са текстом који је предао Иславину. На крају, дуго је уверавао Титонија да Италија има разлоге да ради на обнови Црне Горе и тражио да о свему обавести Сонина. Краљ Никола је споменуо да је „један његов генерал подигао устанак против Аустро-Угарске, да је ослободио неке срезове и заробио оружје”. Краљ је намеравао да се врати међу своје у Црној Гори, да се бори са њима и да сматра да Италија треба да помогне устаницима.¹² Краљ Никола је схватио да једино Италија, због своје политике према југословенском уједињењу, може да буде савезник. Ни тада, као ни касније, није могао много рачунати на италијанску подршку.¹³

Дуго времена краљ Никола није покретао то питање, нити слао меморандуме савезничким посланицима и амбасадорима. Тек у септембру 1917. год. припремио је нови, опширни меморандум за савезничке владе, у коме је изнео територијалне претензије Црне Горе. Разлог за оживљавање краљеве активности био је очевидан: у јулу 1917. године одржана је конференција на Крфу, која је прихватила програм југословенског уједињења; пре тога, у пролеће 1917. године формиран је Црногорски одбор за народно уједињење, који је убрзо развио живу делатност против краља Николе и његове политике. То је био знак за узбуну, подстицај да се прошири круг сила којима је желео да се обрати. Краљ Никола је 27. септембра 1917. године уручио британском отпраннику послова код црногорског двора, Џорџу Грахаму, дуг меморандум у коме је изнео своје захтеве и очекивања. Обавестио је Грахама да је меморандум саставио сам, био веома поносан на то и тражио да га достави влади у Лондон. У дугом меморандуму писаном на француском, краљ је изнео историјат своје земље и српског народа од времена Мурата I, њене борбе против освајача

¹² Титони Сонину, Париз, 30. VIII 1916, Габ. 180. Сонинове хартије, ролна 11.

¹³ У марту 1917. године, кад се расправљало о потреби успостављања италијанског протектората у Албанији, Сонино је пристао да се Црној Гори „направе неки уступци у области Скадра”. Сонино Моронеу, Рим, 18. III 1917. DDI, serie V, vol. VII, 385–386.

и жртве које је Црна Гора поднела; говорио је о високом осећању дужности које има сваки Црногорац, његовој оданости на претку и цивилизацији и напоменуо да је Цетиње имало штампарију пре Рима, а после Лондона у којој су штампане књиге на ћирилици и латиници. „Демократа у души, Црногорац воли очински ауторитет старе и славне династије која још и данас управља његовом судбином“, писао је краљ. Потом се осврнуо на ратове у време Наполеона I, освајања његових војски у Боки Которској, што је довело до одвајања „вредног пољопривредника и поморца који се не мири да буде одвојен од Црногорца“. Подсетио је да у балканским ратовима Црна Гора није добила оно што јој је припадало — Скадар, иако је у борбама око њега изгубила око шест хиљада људи. Одговорност за то приписао је Аустро-Угарској. Потом се осврнуо на помоћ коју је Црна Гора пружила европским државама током рата, у коме је активно учествовало становништво; подсетио је да савезници нису пружили војсци и народу очекивану помоћ, што је довело до великих жртава и разарања, патњи и умирања.

Све је то био увод у оно што је краљ Никола намеравао да тражи. Поставио је питање да ли толике жртве не заслужују благонаклоност и подршку савезника, пре свега територијалне компензације и репарације. Да би залечила ране, подигла се привредно и обезбедила будућност, истицао је краљ Никола, Црна Гора треба да изврши исправке својих граница. Према Албанији тражио је Скадар са околином и Медову, драгоцене због своје трговине и снабдевања; на северу, тражио је део Босне до Романије, напојен крвљу Црногорца у овом рату; Херцеговину са Мостаром, крај који је од давнина везан за Црну Гору заједничком борбом против Турака; Неретва треба да буде северозападна граница Црне Горе, унутар које би се нашао Дубровник, сјајни културни центар; читава обала од ушћа Неретве до ушћа Дрима треба да припадне Црној Гори, укључујући Боку Которску; на истоку, према Србији, Црна Гора није имала никаквих територијалних претензија, пошто тамо живи „нарсд исте крви и језика, повезан са нама братском љубављу...“ На крају, краљ Никола је упозорио да Црногорци рачунају на мудрост и широкогрудост савезника према најмањем савезнику и изразио уверење да ће таквим држањем обезбедити мир на Балкану.¹⁴

Програм који је уобличио краљ Никола превазишао је по обиму све претходне, а био је веома прецизан. У односу на раније документе и изјаве црногорског краља, запажа се промена у нагласку и природи аргумената. Пре свега мало се истичу политички разлози, а више хуманитарни и цивилизацијски — жртве за савезничку ствар, привредна обнова, напредак, боља будућност. У погледу пространства и крајева које је тражио краљ Чи-

¹⁴ Грахам Балфуру, Париз, 27. IX 1917, бр. 10. Прилог: Меморандум краља Николе, недатиран. Foreign Office 371, file 189486—189486. Public Record Office, Лондон. У даљем тексту као F. O. 371.

кола, разлика у односу на претходне меморандуме је знатна. Меморандум из марта 1916. године је превазиђен. На пример, док се у овом тражила промена граница према Србији, у новом се одустајало од било какве промене. Што се тиче обале, претензије су остале као и пре, иако је била мања исправка, пошто се 1916. године тражила граница 10 km јужно од ушћа Дрима; такође, захтеви према Херцеговини су потпуно уобличени, што раније није био случај. У целини, краљев меморандум представљао је максималне територијалне претензије.

У Форин офису су тако схватили краљев програм. Харолд Николсон, саветник Политичког одељења, сматрао је да је меморандум потпуно уобличио територијалне претензије Црне Горе, али није сматрао да о њима треба расправљати и донети одлуку. Предложио је да се краљу Николи одговори да ће његови захтеви бити размотрени. Џорџ Клерк, функционер Политичког одељења, приметио је да краљеви захтеви, уколико би се прихватили, значе удвостручење Црне Горе. „Они су, наравно, потпуно неприхватљиви, највећим делом због постојања разних уговора и обавеза”. Упозорио је да је меморандум „типичан за свог краљевског аутора” и да му треба само захвалити. Све друго, чак и да ће се о његовим захтевима водити рачуна, требало је избећи. Његов предлог је прихваћен, па је Грахаму наложено (8. октобра) да краљу Николи захвали, што је он и учинио.

Исти меморандум уручен је италијанском амбасадору у Паризу маркизу Салваго-Рађију неколико недеља касније. Салваго-Рађи је обавестио Сонина да му је краљ Никола уручио меморандум који је припремио за мировну конференцију, на који је добио ласкав одговор из Лондона. Тражио је да меморандум пошаље у Рим и желео да од Сонина добије потврдан одговор.¹⁵ Све се на томе и завршило: краљ Никола није добио никаква уверавања или обећања да ће његови захтеви бити размотрени благонаклоно.

Почетком 1918. године одиграли су се важни догађаји који су присилили краља Николу да се огласи. Октобарска револуција, пораз Италије код Кобарида и потоња објава рата Аустро-Угарској од стране Сједињених Америчких Држава имали су значајне одјеке на балканска збивања, укључујући и Црну Гору. Да би подстакли италијански отпор, с једне, и уверили Аустро-Угарску и њене владајуће кругове да одвајањем од Немачке могу да спасу своју државу и престо, с друге стране, председник британске владе, Давид Лојд Џорџ и председник САД Вудро Вилсон одржали су заједничке говоре. Један и други су, поред осталог, изразили уверење да Аустро-Угарска треба да се сачува, а да Србија и Црна Гора треба да буду обновљене и обештећене.

¹⁵ Салваго-Рађи Сонину, Париз, 17. X 1917. DDI, serie V, vol. IX, 167—168. Сонин је одговорио да посланик Романо Авецана захвали краљу Николи на упућеном меморандуму, који је читао са „интересовањем”. Сонино Авецани, Рим, 18. X 1917, Гар. 1699/14. Сонинове хартије, ролна 41.

То је заправо значило да ниједна од њих није могла да очекује територијална проширења. Како је Црна Гора требало да добије територије махом на рачун Аустро-Угарске, предлози савезничких вођа значили су њихово неслагање са краљевим захтевима. Штавише, иако то није јавно изречено, британски Ратни кабинет је донео одлуку да је најбоље решење црногорског питања припајање Црне Горе Србији.¹⁶

Краљ Никола се тих дана налазио у својој резиденцији Пау, на југу Француске. Ту га је посетио председник владе Евгеније Поповић, којом приликом су разговарали о програмима савезничких вођа. Према речима италијанског посланика Авецане, краљ је био „веома задовољан недавним говорима енглеског премијера и председника Вилсона, који су међу главне ратне циљеве укључили обнову Црне Горе”. Краљ Никола је био забринут због става Француске, чији државници нису тим поводом у својим јавним изјавама спомињали Црну Гору и њену будућност. Краљ је тај пропуст сматрао намерним, у ствари доказом да Француска и даље ради на угушењу Црне Горе и на њеном припајању Србији.¹⁷ Месец дана касније, у фебруару 1918. године, краљ Никола се састао у Паризу с италијанским државницима Виторијом Орландом, председником владе, и Сонином. Од њих је добио уверавања да ће италијанска влада радити свим средствима на обнови Црне Горе након завршетка рата. Остало је да обезбеди подршку Француске. Ради тога је посетио Жоржа Клемансоа, председника владе, коме се жалио на поступак према њему, његовој влади и члановима породице; приговорио је што се о њему говори као издајнику, што му је укинута субвенција, што са њим поступају као са непријатељем и онемогућују стварање Црногорског пука, предлажу припајање Црне Горе Србији. Према краљевим речима, Клемансо је, веома пријатељски настројен према њему и Црној Гори, изразио спремност да обнови субвенцију и подржи стварање Црногорског пука. Изјавио је да није упознат са плановима за припајање Црне Горе Србији, али је обећао да ће се о њима распитати.¹⁸

Након обављених разговора, ситуација је била јасна, а став Савезника према Црној Гори одређен. Велика Британија, САД и Италија биле су склоне очувању Црне Горе као независне државе, док је став Француске био неодређен. Ни једна од споменутих држава није се изјашњавала о територијалним захтевима и очекивањима црногorskог суверена. Он је могао бити задовољан таквим уверавањима, иако су нека од њих (В. Британија, Француска) била неискрена, док су друга била подстакнута својим ин-

¹⁶ Д. Живојиновић, *Велика Британија и проблем Црне Горе 1914 — 1918. године*, *Balkanica VIII* (1977), 513.

¹⁷ Авецана Сонину, Париз, 12. I 1918, *Gab.* 23/16. *Montenegro 1915 — 1918*, пакет 158. Архив Министарства иностраних послова Краљевине Италије, Рим.

¹⁸ Исти истом, Париз, 7. II 1918, *Gab.* 23/16. Исто, пакет 158.

тересима (Италија). Краљ Никола је схватио вредност таквих уверавања, као и потпуно ћутање у погледу територијалних захтева. То му је изгледало злослутно. Своје мисли и расположење објаснио је Авецани средином априла 1918. године. Италијански посланик га је затекао „забринутог и резервисаног“, што је приписао неизвесној ситуацији и оклевању Савезника да се изјасне у погледу будућности Црне Горе. Том приликом изјавио је Авецани да је одлучио да посети краљицу Јелену и са њом разговара о будућим акцијама. Посланик се уздржао да краљу да савет, уверен да су били у питању озбиљни разлози.¹⁹

За посету је знала и српска дипломатија. Посланик у Лондону, Јован М. Јовановић, писао је регенту Александру да се краљ Никола налазио у Риму. Уверавао је регента да ће Италија стати на страну Црне Горе против уједињења и да ће помоћи краљу Николи да створи црногорски пук који ће прећи у Албанију, како би био што ближе Црној Гори. Јовановић није предвиђао срећну будућност старом краљу, за кога је тврдио да је дошао у сукоб са својим народом. Посланик је сматрао да је судбина Црне Горе решена још много раније. „Од 1904. године изгубио је стари, вешти краљ крму над својим бродом што га је „вешто“ од 1860. године управљао“, писао је он. „Отада његов брод иде без крме, без катарке. Још се није сасвим разбио, али ту је крај...“.²⁰ Изражено у метафорама, Јовановићево пророчанство се показало оправданим.

Почетком маја 1918. године краљ је примао и посећивао савезничке амбасадоре. Петог маја посетио је америчког амбасадора Томаса Н. Пејџа и том приликом изразио уважавање народа Црне Горе за председника Вилсона и његове идеје и нагласио да ће САД заштитити права малих народа, међу којима и Црне Горе. На крају, оставио је опширан меморандум о територијалним захтевима Црне Горе и тражио да буде упућен председнику Вилсону.²¹ Два дана касније, 8. маја, британски амбасадор Ренел Род посетио је краља Николу у његовој резиденцији. Њихов разговор био је много отворенији него онај са Пејџом. Краљ се жалио на несрећну судбину, неизвесну будућност, став Србије; уверавао је Рода да Црногорци нису желели уједињење са Србијом, да је Француска под њеним утицајем и да због тога верује једино у

¹⁹ Исти истом, Пау, 17, 23. IV 1918, Gab. 20, 22. Сонинове хартије, ролна 19, — На пут је пошао са кћерком Вјером.

²⁰ Јовановић регенту Александру, Лондон, 27. IV 1918, лично. Дворска канцеларија. Разне године. Архив Србије, Београд.

²¹ Пејџ Лансину, Рим, 6. V 1918. Архив Стејт Департамента, серија 763. 72119/1644. Национални Архив САД, Вашингтон. Меморандум је одмах достављен председнику Вилсону. У разговору с амбасадором Пејџом, краљ Никола је говорио о другим питањима — односима с италијанском краљевском породицом, надама у САД, држању Француске, слању посланика у Вашингтон. Исти истом, Рим, 7. V 1918. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Lansing Papers 1914—1918, I—II (Washington 1940), II, 122—124.

Велику Британију. Уручио му је меморандум, за који је рекао да га је припремио за Мировну конференцију, тражио да остане тајан и да га пошаље у Форин офис.²² Неколико дана касније, 12. маја, краљ је меморандум уручио италијанском посланику при црногорском двору маркизу Паолу Монтаљарију.

Описујући садржај меморандума, амбасадор Род је упозорио да је краљ Никола „мајстор за ту врсту докумената“ и препричао захтеве изнете у њему. Они су били идентични са оним које је изнео прошлог септембра. Заиста, сем неколико нових одељака у којима су описани ратови Црногораца у Херцеговини (1876) и патње које је Црна Гора претрпела због турских упада (1852, 1862), меморандум из септембра 1917. и онај из маја 1918. године су идентични у стилу и садржају. Из тога би се могло закључити да краљ Никола није одустајао од својих захтева, али није постављао ни неке нове. Остао је у уверењу да су територијална проширења у том обиму представљала *conditio sine qua non* будућности Црне Горе.

Реакција америчке и италијанске дипломатије није позната. У Форин офису је краљев меморандум примљен са резигнацијом, а не с отвореним одбијањем. Николсон је приметио да је краљ Никола споменуо сукоб око Скадра да би га искористио у своју одбрану. У погледу Дубровника приметио је да он мора да припадне Србији, чак ако Црна Гора и буде обновљена. Резигнација је избијала из његове опаске да ће „питање Црне Горе бити једно од најтежих за мировну конференцију, јер се мало шта може учинити без плебисцита, који ће бити тешко, а можда и немогуће, спровести“. Алан Липер, територијални експерт, изразио је наду да ће недавно одржана конференција потлачених народа и италијанско-југословенски споразум (Тогге — Трумбић) умањити утицај краља Николе у Риму. Тиме је потврдио широко распрострањено уверење да је Италија била једини заштитник Црне Горе и њеног владара, а тиме и главни чинилац у решењу питања.

У наредним месецима не налазе се трагови о иницијативама краља Николе у погледу територијалних захтева Црне Горе. Његову пажњу све више је привлачило питање уједињења Срба, Хрвата и Словенаца. Сматрао га је пресудним за будућност његове династије. Схвативши да уједињење не може да спречи, пошто су га подржавале савезничке владе, краљ је настојао да дискредитује основе (централизам) на којима је требало да се оно изврши. Осуђивао је дра Анту Трумбића, председника Југословенског одбора, због његове сарадње са српском владом, и тврдио да он нема никакву подршку у земљи и да не говори ни у чије

²² Род Балфуру, Рим, 9. V 1918, пов. 63. Прилог: недатиран меморандум на француском језику. Ф. О. 371, филе 85253/85253. ПРО. Текст меморандума налази се у Montenegro 1915—1918, пакет 158. Архив МИД, Рим.

име. Залагао се за стварање федералне државе у којој ће се очувати аутономија свих области које уђу у њен састав.²³

Кад је мировна конференција почетком марта 1919. године позвала делегацију Црне Горе да изнесе и објасни своје захтеве, председник владе Јован Пламенац је ревидирао циљеве изнете у краљевим меморандумима. Ипак, њихова скупштина остала је иста, иако се текст образложења битно разликовао од оног који је саставио краљ Никола. Пламенац је тражио Херцеговину, Боку Которску и Скадар са околином. У меморандуму се нису спомињали Медова, Дубровник, долина Неретве, обала од њеног ушћа до Дрима ни граница према Србији.²⁴ Очевидно, то је представљало одступање од максималних захтева краљевих, а остављало слободу делегацији Црне Горе, у случају да се појави таква прилика, да прошири или умањи своје захтеве. Зашто је краљ Никола пристао на такво смањивање свога програма и недореченост — остаје мистерија. Сигурно је то прихватио на захтев Пламенца.

* *

Нема сумње да је краљ Никола постепено уобличавао територијалне захтеве Црне Горе. У почетку, они су били уздржани и недоречени, често нејасни и противуречни. Поједине области и градови стално су присутни у његовим размишљањима: Бока Которска и Котор, Скадар, Дубровник, док су други постепено укључивани: Мостар, Сарајево, Медова. У првим меморандумима тражила се исправка границе према Србији, док се у каснијим она прихвата без промена.

Занимљиво је да је краљ Никола припремио максималне захтеве у тренутку који је био најмање повољан по њега и Црну Гору, тј. у изгнанству. Несумњиво је да је криво процењивао своје способности и утицај, као и расположење Савезника. Умео је да оцени коме треба да се обрати (Италија, В. Британија), а коме не (Француска). Брзо је уочио да више није могао да рачуна на подршку Русије, као што је у САД и њиховом председнику видео велику шансу за себе и своју државу.

С обзиром на мали број његових способних сарадника, није могуће утврдити да ли се, и са ким, договарао и саветовао. Меморандуме је писао сам, о чему најбоље сведоче његов китњаст стил и фразе, употреба историје, наглашавање рата. Себе је приказивао као просвећеног, прогресивног владара, коме су сиромаш-

²³ Монтаљари Сонину, Париз, 31. VIII, 3. IX 1918, тел. бр. 5 и 6. Montenegro 1915—1918, пакет 158. Исто.

²⁴ Црна Гора пред конференцијом мира. Меморандум од 5. марта 1919, који је од стране владе Краљевине Црне Горе предан Конференцији у Паризу (Париз 1919), 27—37; Д. Живојиновић, *Питање Црне Горе и мировна конференција 1919. године*, Историја XX века. Зборник радова XIV—XV (Београд 1982), 42—43.

тво и заосталост, мали простор и мали број поданика спречавали напредак, бољи живот и срећу. Тиме се користио да би поткрепио своје захтеве, који су многима изгледали претерани и нереални. Они су то, стварно, и били. Утолико више што велике силе нису са наклоношћу гледале на повратак краља Николе у Црну Гору.

Као искусан државник, краљ Никола је брзо схватио да се судбина Црне Горе, а тиме и династије, налазила у његовим рукама. Био је једини који је са довољно ауторитета могао да говори у њихово име. Истовремено, ту је лежала и велика опасност. Савезнички дипломати и државници су га сматрали лукавим, превртљивим, неискреним, аутократом, па му нису много веровали. Изгубио је поверење својим поступцима и политиком, због којих је био сумњичен за сарадњу с Аустро-Угарском и издају Савезника. То се провлачило до краја рата, стигма коју је стално носио.

Упркос великих нада, краљева настојања да приволи Савезнике за свој територијални програм доживела су пуни крах. То је било неминовно, па краљ Никола не може сносити одговорност за то. Трудио се да учини све што је било у његовој моћи, али су околности и отпори били такви и толико јаки да би мало ко био љу стању да обави више. Упорно се борио за оно у шта је веровао, да би на крају схватио да је та борба била узалудна, некорисна.

Prof. dr. Dragoljub Živojinović

LE ROI NICOLAS ET L'ELARGISSEMENT TERRITORIEL DU MONTÉNÉGRO

1914—1920

R e s u m é

Un des buts principaux du roi Nicolas au cours de la première guerre mondiale était que le Monténégro garde son indépendance après la guerre sous sa dynastie et que son territoire soit élargi. Son aspiration pour l'élargissement territorial du Monténégro se rapportait à Boka Kotorska, à l'Hertégovine, à une partie de la Bosnie jusque Sarajevo, à une partie de la Dalmatie de Boka Kotorska vers Split et à l'Albanie du Nord avec Scutari. Au début de décembre 1914, le ministre plénipotentiaire russe fit savoir à son ministre compétent qu'on entend parler parmi les collaborateurs proches au roi, que le Monténégro doit rester état indépendant avec un territoire élargi, en mentionnant Boka Kotorska avec le littoral jusque Dubrovnik. Afin de réaliser ce but, le roi Nicolas faisait aussi des démarches diplomatiques. En avril 1915 il envoya en Russie son délégué le général Mitar Martinović de persuader la cour et le gouvernement russe pour ses prétentions. Cependant, cette intention du roi n'a pas réussie, parce que les

cercles gouvernementaux ne l'ont pas acceptée et déjà en 1917 la Révolution d'octobre commença et la Russie bientôt sorti de la guerre. Dans le même but le roi Nicolas fit des tentatives en Italie, mais la diplomatie de l'Italie montrait dès le premier jour de la guerre une résistance ferme aux intentions monténégrines en Albanie du nord et particulièrement à Scutari.

Vu que le roi Nicolas quitta le Monténégro en 1916 et qu'aux soldats fut ordonné de retourner chez eux, le roi, à l'étranger, en France où il demeurera de janvier 1916 jusque la fin de la guerre, en faisant des plans de préservation de l'indépendance de l'état monténégrin sous sa dynastie et pour l'élargissement de son territoire.

Les plans du roi pour l'élargissement territorial du Monténégro ne furent pas accueillis par les états alliés, même par la Serbie non plus. La Russie rejeta la première ces plans et les espérances du roi à l'Italie n'ont pas pu être réalisées.

Др Димитрије Димо Вујовић

ЗАХТЈЕВИ КРАЉА НИКОЛЕ ДА СЕ ВРАТИ У ЦРНУ ГОРУ И СТАВОВИ САВЕЗНИКА У ВЕЗИ СА ТИМ УОЧИ ПОДГОРИЧКЕ СКУПШТИНЕ 1918. ГОД.

Велики успјеси савезника на Балкану, а посебно пробој Солунског фронта, током септембра 1918. године, наговјештавали су брз расплет ситуације, па је краљ Никола желио да се нађе у близини, а потом да заједно са савезничким трупима уђе у Црну Гору. Он је на томе нарочито инсистирао, јер је знао да се и његови противници убрзано припремају да прије њега упадну у Црну Гору и тамо прогласе детронизацију династије Петровића и уједињење Црне Горе и Србије под династијом Карађорђевића. Да би парирао ту активност и обезбиједио рестаурацију своје власти, краљ је предузимао разне мјере, међу којима и хитан повратак у Црну Гору, како би могао утицати на догађаје и контролисати их. Жељу да отпутује у Црну Гору изнио је француском посланику Деларош Вернеу у разговору 5. октобра, кад му је рекао да се плаши да Црногорци не направе какву глупост па би хтио да буде близу њих и зато има намјеру да отпутује у Албанију, одакле би се под заштитом савезника вратио на Цетиње. Краљ је био нестрпљив, па је то исто сјутрадан, 6. октобра, и писмено поновио Д. Вернеу. У том писму он, поред осталог, каже: „Треба, апсолутно треба, то сам вам рекао јуче, и то вам данас поново кажем, да ми Француска пружи своју моћну и спасилачку руку. Ја треба, без одлагања да се придружим армији савезника и присуствујем са њом под њиховим побједоносним заставама ослобођењу моје много вољене земље. Учинићу то у друштву официра, мојих официра и неколико гардиста које имам овдје. Ја морам отпутовати. Треба да ме моји несрећни и драги Црногорци осјете поред себе — да знају да је ослобођење близу — да нада прожме њихове душе, у исто ври-

јеме да буду одстрањене из њихових мисли све штетне или опасне сугестије, које би непријатељ на умору могао наметнути”.¹

Ове намјере краља Николе Д. Верне је попратио својим критичким опаскама, тражећи, још прије него је краљ формално и поставио захтјев за повратак, да савезници озбиљно проуче ове планове краљеве, јер би они у Црној Гори изазвали крваве сукобе, тим прије што би његове противнике помагала Србија. Верне сматра да савезници треба да спријече избијање грађанског рата у Црној Гори, па је потребно да се договоре и заједнички дјелују како Француска не би на себе преузела одговорност.²

У исто вријеме је и командант савезничке источне војске генерал Франше Д’Епере (Franchet d’Esperey) обавијестио министарство рата о мјерама које је предузео према Црној Гори и Херцеговини, па је молио да му саопште какво држање да заузме према влади краља Николе чије је држање било сумњиво.³

У француском министарству спољних послова су овом питању одмах поклонили значајну пажњу, па су већ одмах, правећи биљешке уз Вернеов извјештај и краљево писмо, формулисали неке ставове. Уз Вернеов извјештај од 5. октобра констатовано је: 1) да у Црној Гори постоје двије партије: за и против уједињења, али да се право расположење народа не може знати док земља не буде ослобођена; 2) није могуће да краљ дође у Албанију и прати савезничке трупе; 3) поставља се питање да ли се, када се земља ослободи, њен суверен може спријечити да се врати, па се додаје да је познато да би тај повратак изазвао сукобе — зато питање тога повратка треба изучити и потчинити: а) војним потребама, то јест да краљев повратак не отежа операције и не изазове раздор савезника, (мислећи на Србе) и б) да се у Црној Гори установи ред и слободно функционисање установа, као и да се омогући слободно опредјељење народа.⁴

У биљешци за министра уз краљево писмо, два дана касније, 7. новембра, већ су изнесени конкретнији и одређенији ставови. Речено је да је народ у Црној Гори, изгледа против краља и да жели уједињење, чега је и краљ свјестан па је зато и изразио жељу да и Црна Гора буде укључена у југословенску државу у једној федеративној форми. Пошто се француске војне власти спремају да у Црну Гору и Херцеговину пошаљу своје емисаре

¹ Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Paris (AMAE), Europe 1918—1929, Monténégro vol. 7, p. 57/8, Париз, 5. октобра 1918 бр. 111, Д. Верне — Министарству спољних послова; л. 65, Париз, 6. октобра 1918, краљ Никола Д. Вернеу.

² Исто, р. 55, Париз, 30. септембар 1918, бр. 107, Д. Верне — Министарству спољних послова; р. 57/8, Париз, 5. октобра 1918, бр. 111, Д. Верне — Министарству спољних послова.

³ Исто, р. 61, Париз, 6. октобра 1918, Министар председник и министар рата — Министарству спољних послова, р. 62, Солун, 4. априла 1918, F. D’Eperre — Министарству рата.

⁴ Исто, р. 59/60.

да тамо изазову побуне, сматра се да би краљево присуство у близини своје државе било штетно за војне акције, јер би се он прије свега бринуо за своју судбину и упустио би се у разне интриге, па би постао центар активности која би могла озбиљно омести војне акције. Истакнуто је да то ипак не значи да је тиме краљев суверенитет над Црном Гором оспорен, нити да се фаворизује антидинастички покрет. Краљ и даље остаје легалан суверен и савезници треба да у његово име окупирају земљу. Ипак, пошто не може бити од војне помоћи, већ само од штете, треба онемогућити његово искрцавање на источну обалу Јадрана. У министарству су били мишљења да би било тешко да такав став заузме само Француска, тим прије што Италија жели да се користи краљем Николом против Срба и Југословена. Зато је препоручено да се искористи присуство у Паризу шефова савезничких држава и утиче на њих да прихвате став да војни разлози не дозвољавају да се савезници сагласе са краљевим захтјевом, прије него Црна Гора буде стварно слободна и сигурност у њој обезбијеђена и да му тако одговоре.⁵

Ови ставови су углавном били прихваћени и стајали су у основи укупне будуће активности Француске у вези са овим проблемом. Њих је, мање-више, са извјесним прецизирањима и објашњењима, пренио Пишон, министар спољних послова, Клемансону, предсједнику владе и министру рата, како би овај могао послати одговор Франше Д'Епереу и дати му инструкције. Говорећи о подјели Црногораца на противнике и присталице краља Николе, Пишон каже да су краљеви противници најлибералније и најпросвећеније личности у земљи и да желе да се Црна Гора уједини са Србијом и југословенским земљама Аустро-Угарске, не губећи потпуно своју индивидуалност, у једну мање или више федеративну југословенску државу.⁶

Пишон је био увјерен да ће емисари које Ф. Д'Епере има намјеру да употреби за дизање устанка у Црној Гори радити на уједињењу Црне Горе и Србије. Али ако то помаже борби против Аустро-Угарске, Французи не могу одбацити ни та средства, па Пишон сматра да би било корисно да се макар и приједно Србима препусти руковођење и одговорност за тај маневар, да би Французи на тај начин избјегли краљеве рекламације за које може бити потпомогнут од Италије.

Долазак краљев у Црну Гору, каже Пишон, изазвао би сукоб те двије струје, умјесто да их уједини у борби против Аустро-Угарске, што би штетило војним напорима. Да би се то избјегло, као и незгоде у односу са Србима и Италијанима, „врло је пожељно да се не прихвати његов (краљев) пројекат и ја намјеравам да учиним све напоре да убиједим наше савезнике да се томе супротставе као ми”. Ипак, савезничке трупе које буду

⁵ Исто, р. 63, 7. октобра 1918, Биљешка за министра.

⁶ Ова Пишнова тврдња о федералистичкој оријентацији противника краља Николе није у потпуности тачна.

окупирале Црну Гору, додаје Пишон, не могу а да не воде рачуна да је краљ Никола легални суверен Црне Горе. Такође те трупе, иако треба да се труде да он што дуже остане ван Црне Горе, не могу отворено помагати његове противнике.⁷

У том духу је Клемансо и послао 10. октобра 1918. одговор и инструкције Ф. Д'Епереу.⁸

Краљ Никола је, наравно, у вези са својим повратком у Црну Гору, предузимао кораке не само код Француза него и код других савезника, у првом реду Италијана, који су му били наклони, и то преко два канала: дипломатским путем и преко своје кћерке италијанске краљице Јелене. Тако је, на примјер, почетком октобра 1918, у исто вријеме када и са Д. Вернеом, разговарао и са Сонином, италијанским министром спољних послова, који је био на међусавезничкој конференцији у Паризу 7. октобра, на којој се расправљало о окупацији Албаније и Црне Горе. Тих дана краљ је разговарао и са маркизом Монтаљаријем (Montagliari), италијанским послаником. Обојици је краљ изнио своје планове и жељу да пође у Албанију да би био у близини Црне Горе и могао утицати на збивања у њој.

Захтјев је био незгодан и они у оном тренутку нијесу били спремни да га прихвате, па су краљу савјетовали да одустане од своје намјере.⁹

Знајући за та обраћања и утицај који Италија има на краља Николу француска дипломатија је предузела кораке да се и Италија придружи њеном ставу о штетности повратка краља Николе у Црну Гору прије него се отуда протјера аустроугарска војска и стање у земљи стабилизује. Зато је утицајни француски амбасадор у Риму Барер (Barère) опширно обавијештен о гледању министарства спољних послова на све то и позван да хитно разговара с италијанском владом о плановима краља Николе и о њиховој неоправданости и неприхватљивости. При том је речено да краљ Никола, ако хоће, може слободно отпутовати у Италију, али да италијанска влада преузима потпуну одговорност ако при томе буде дала неку врсту покровитељства антисрпској активности, у коју би се краљ без сумње упустио.¹⁰

Барер је одмах разговарао са Сонином, министром спољних послова Италије. Сонино је изјавио да је сагласан са ставовима француске владе, али је тражио да се Италија у вези са тим не истура напријед, због веза краља Николе и италијанског двора

⁷ АМАЕ, Europe 1918—1929, Monténégro vol. 7, р. 68/9, Париз, 8. октобар 1918, бр. 3797, Пишон — Клемансоу.

⁸ Исто, р. 80/81, 10. октобра 1918, тел. бр. 13042 БС/3, Клемансо — Ф. Д'Епереу.

⁹ Др Драгољуб Живојиновић, *Питање Црне Горе и мировна конференција*, с. 8—11.

¹⁰ АМАЕ, Europe 1918—1929, Monténégro vol. 7, р. 83, Париз 12. октобра 1918, бр. 2945, Пишон — Бареру.

и деликатне ситуације која би због тога произашла за талијанску владу.¹¹

Италијанска влада је и директно одвраћала краља Николу од његове намјере, коју је у више наврата износио маркизу Монтаљарију, италијанском посланику на црногорском двору.¹²

У исто вријеме Италијани су савјетовали краљу Николи, који се жалио на држање француске владе према њему, да не заоштрава односе са њом.¹³

Такав став је италијанска влада заузела и када се књаз Петар, краљев син, обратио телеграмом својој сестри, италијанској краљици, тражећи да прими у аудијенцију црногорскога консула у Риму Добречића, који је требало да јој пренесе жељу краља Николе да отпутује у Албанију а потом у Црну Гору и да је моли за помоћ у вези са тим. Добречића је примио један функционер министарства двора, уз поруку да ће краљица ако буде требало, директно писати и одговорити краљу Николи. По наређењу италијанскога краља, Добречићева представка краљици упућена је министарству спољних послова ради усклађивања, како краљичин одговор не би био различит од одговора које је влада дала краљу Николи на кораке које је директно чинио код владе. Зато је Сонино обавијестио двор о ставу владе према захтјевима краља Николе, ради усклађивања евентуалног краљичиног одговора. Прво је подсјетио да је влада такве захтјеве до сада одбијала. Саопштио је да их је одбила и француска влада, са којом краљу Николи није у интересу да се у садашњем моменту свађа.

Сонино каже да краљев долазак у Албанију, што се тиче Италије, не би био користан, јер би то изазвало размимоилажење између Црногораца и албанског становништва, што би довело Италијане у тешку и мучну ситуацију.

У вези са жељом краља Николе да црногорске трупе прате италијанске када буду улазиле на територију Црне Горе, Сонино каже да ће водити рачуна о тој краљевој жељи, премда се још не може предвидјети да ли ће се и када та евентуалност остварити. Такође увјерава црногорску владу да Андрији Радовићу и његовим присталицама неће бити дозвољено да преко Италије отпутују у Солун и да ће код француске владе предузети мјере да им не дозволи излазак из Француске.

Због свега тога Сонино сматра да краља Николу и даље треба одвраћати од намјере да отпутује у Албанију, увјеравајући га у најбоља осјећања италијанске владе.

¹¹ Исто, р. 91, Рим, 16. октобра 1918, Барер — Пишону.

¹² Archivio storico diplomatico, Roma, (ASD), Archivio politico ordinario di gabinetto (1915—1918) Montenegro 1918, busta 158, Рим, 24. октобра 1918, Сонино — М. Пасквалинију, министру двора.

¹³ Др Драгољуб Живојиновић, *Питање Црне Горе и мировна конференција 1919. године*, с. 10.

У исто вријеме Сонино је писао Монтаљарију у Париз да краља Николу поново савјетује да одустане од своје намјере да тада отпутује у Црну Гору.¹⁴

Овакав став иначе наклоњене му италијанске владе представљао је за краља Николу непријатну околност.

Ипак, постојала је велика разлика између става Француске и става Италије. Све што је Италија радила предузимала је зато што је на то била приморана, или зато што је сматрала да то одговара њеним тренутним интересима, или интересима самога краља Николе. Француска, пак, радила је све да омогући реализовање планова противника краља Николе, тј. присталица уједињења Црне Горе и Србије и, потом, стварања Југославије. Италија је свој пристанак да се краљу Николи не дозволи у оном моменту повратак у Црну Гору поспратила захтјевом да се у исто вријеме не дозволи одлазак у Црну Гору ни противницима краља Николе. Зато је Сонино у разговорима са Барером тражио да Француска не дозволи тим људима да напусте Француску и отпутују за Солун, а ако су већ отишли — да се не сагласи са њиховим пројектом. Барер је сматрао да је овај захтјев оправдан.¹⁵

Француска влада се сагласила са овим захтјевом, па је обавијестила Барера да ће се предузети потребне мјере да се сумњивим личностима забрани излазак из Француске. Навела је у вези са тим и неке конкретне податке.¹⁶

Сонино је био задовољан овим ставом француске владе, али је тражио да му се и написмено саопшти. Барер је то одбио, сматрајући да је ријеч амбасадора Француске довољна и да такав захтјев има карактер увредљивог неповјерења.¹⁷

Француско министарство спољних послова је одобрило овај Бареров поступак и позвао га да у евентуалном разговору са Сонином прецизира став Француске у вези са Црном Гором. Скрећућа му је пажња да у краља Николу није могуће имати повјерења, да је окружен сумњивим личностима и да је преокупиран династичким питањима па зато помишља да се ослони на Италију и искористи ривалство Србије и Италије ради обнове своје власти. Француска не може помагати краљево обарање, али исто тако не може на интриге његове и његових синова сузбијати слободно изражавање воље народа.¹⁸

¹⁴ ASD Archivio politico ordinario di gabinetto (1915—1918) Montenegro 1918, busta 158, Рим, 24. октобра 1918, Сонино — М. Пасквалинију; Рим, 29. октобра 1918 — Сонино — Монтаљарију.

¹⁵ AMAE, Europe 1918—1929, Montenegro vol. 7, п. 96, Рим, 18. октобра 1918, тел. бр. 2412, Барер — Министарству спољних послова.

¹⁶ Исто, р. 100, Париз, 19. октобра 1918, тел. бр. 3086, Министарство спољних послова — амбасадору Рим.

¹⁷ Исто, р. 107, Рим, 21. октобар 1918, тел. бр. 2441, Барер — Министру спољних послова.

¹⁸ Исто, р. 116, Париз, 22. октобра 1918, Министарство спољних послова — Амбасадорима у Лондону (бр. 4703) и Риму (бр. 3175).

Барер није вјеровоа у искреност и чврстину италијанског става. Он је 22. октобра својој влади јавио да би италијанска влада, и ако није заинтересована за повратак краља Николе у Црну Гору, могла олакшати тај пут ако би се он појавио у Италији. Зато Барер сматра да постоји интерес да се краљ задржи у Француској.¹⁹

О проблему повратка краља Николе у Црну Гору Барер је разговарао и са премијером Орландом, а овај му је изјавио да италијанска влада предузима све да краља Николу одврати од те намјере. Али Орландо не вјерује да тако мисли и краљица Јелена, која је врло заинтересована за судбину династије свог оца, а да се краљ, Виктор Емануело, о томе мало интересује.²⁰

И трећа велика сила, Велика Британија, која је током читавог рата била присутна у српско-црногорским и југословенским односима и била заинтересована за догађаје на Балкану, истина не толико колико Француска и Италија, била је противна плановима краља Николе о одласку у Црну Гору.²¹ Њу је претходно о тим плановима обавијестила француска влада, саопштавајући јој да у њима види краљеву жељу да „своје присуство искористи или за успостављање своје апсолутистичке власти или да настави своје интриге с Италијанима или непријатељима југословенског уједињења“, па је због тога Француска и одбила краљев захтев.²²

Краљ је и касније контактирао са представницима Велике Британије, жалећи се на поступке Француске и Србије према њему и тражећи да му се омогући повратак у Црну Гору. У разговорима са секретаром британске амбасаде у Паризу, Ериком Пипсом, он је опет говорио да му због ситуације у коју је доведен не преостаје ништа друго до да изврши самоубиство. Та је изјава изазвала извјестан утисак, па је било предлога да се тражи од Француске да краљу Николи дозволи повратак у Црну Гору, али је ипак закључено да се читава ствар препусти одлуци француске владе.

О питању краљевог повратка у Црну Гору разговарао је, 16. новембра, са британским амбасадором у Паризу Дербијем и предсједник црногорске владе, Евгеније Поповић, али исход није био охрабрујући, јер је Дерби изјавио да нема изгледа да краљ отпутује у Црну Гору.²³

¹⁹ Исто, р. 115, Рим 22. октобра 1918, тел. бр. 2450, Барер — Министарству спољних послова.

²⁰ Исто, р. 127, Рим, 25. октобар 1918, тел. бр. 2481, Барер — Министарству спољних послова.

²¹ Исто, р. 99, Лондон, 19. октобра 1918, тел. бр. 1280, П. Камон — Министарству спољних послова.

²² Др Драгољуб Живојиновић, *Питање Црне Горе и мировна конференција 1919. године*, с. 9.

²³ Исто, с. 14.

Пред таквим ставом великих сила краљ Никола је, наравно, био немоћан. Али, он се није мирио са њим. Истина, он га је час прихватао а час одбијао и поново покретао питање свога повратка у Црну Гору. Када је Д. Верне, одговарајући на прво краљево писмо, од 6. октобра, којим је он покренуо питање свога повратка у земљу, отворено ставио до знања да тај његов корак може имати негативних реперкусија на војне операције на Балкану, краљ је одговорио да не види зашто би његово присуство могло негативно утицати на операције, а у разговору са Вернеом је тражио објашњење за такву тврдњу. У исто вријеме краљ је тражио да се приликом војних операција поштују границе Црне Горе. А када је Верне изразио чуђење због оваквог захтјева и питао краља да ли то значи захтјев да се не прелазе границе Црне Горе да би она била уточиште аустроугарске војске, краљ је затражио да му француска влада гарантује да ће те границе прећи само француске, али никако не и српске трупе, јер су Срби анархисти и револуционари.²⁴ Тај захтјев краља Николе француска влада је енергично одбила, јер су, према њој, војне потребе прече од свега и команданту источне војске треба оставити слободне руке за одлуке које сам нађе за сходно.²⁵

Краљ Никола је имао намјеру да тражи да га на путу у Албанију прате дипломатски представници акредитовани код њега, али је и ова идеја наишла на енергично противљење Француске, јер би се то могло схватити као сагласност савезника са краљевим намјерама, што би изазвало тешкоће са Србима и Југословенима. Када је краљ у разговору са Д. Вернеом, 16. октобра, иако му је овај неколико пута поновио да би његово присуство на источној обали Јадрана било штетно за војне операције,²⁶ рекао да ће ускоро поћи у Италију а одатле „једном малом барком ако буде требало“ до албанске обале, Верне му је саопштио да га у том случају не би пратио, чиме је краљ био непријатно импресиониран.²⁷

Суочен са овако енергичним ставом француске владе, као и ставовима Енглеске и Италије, краљ је одустао од намјере да

²⁴ АМАЕ, Europe, Monténégro vol. 7, p. 67, Париз 7. октобра 1918, Д. Верне — краљу Николи; p. 72, Париз, 9. октобра 1918, Краљ Никола — Д. Вернеу; p. 73, 10. октобра 1918, Биљешка Д. Вернеа; p. 74, Париз, 10. октобра 1918, бр. 115, Д. Верне — Министарству спољних послова; p. 85, 13 октобра 1918, Министарство спољних послова — Амбасадорима у Риму и Лондону.

²⁵ Исто, p. 93, Париз, 16. октобра 1918, Министарству спољних послова — Д. Вернеу.

²⁶ Краљ је тражио да му то Верне и писмено напише, што је овај одбио.

²⁷ АМАЕ, Europe 1918—1929, Monténégro vol. 1, p. 3, Париз, 11. октобра 1918, Д. Верне — Министарству спољних послова; Monténégro vol. 7, p. 94, 16. октобра 1918, бр. 119, Д. Верне — Министарству спољних послова; p. 86, Париз 13. октобра 1918, Нота за министра; p. 90, Париз, 15. октобра 1918 Министарство спољних послова — Д. Вернеу.

отпутује у Црну Гору, али је изразио жељу да добије извјесне гаранције савезничких влада према њему. Тај је захтјев прихваћен, па му је француска влада саопштила да ће француске трупе када уђу у Црну Гору поштовати легалне власти краља Николе, а да ће војне власти које окупирају земљу управљати у име краљево. Ипак, краљу је стављено до знања да француска влада жели да сачува потпуну неутралност што се тиче унутрашњих ствари Црне Горе, па неће радити на обарању краља Николе, али се неће супротстављати ни осјећањима народа нити француска војска смије постати инструменат за репресалије и политички притисак у корист краља Николе. У овом смислу влада је послала инструкције Франше Д'Епреу команданту источне војске.²⁸

Када се упознао са ставом француске владе о окупацији Црне Горе, предсједник црногорске владе, Евгеније Поповић, је изјавио да га сматра задовољавајућим у свим тачкама. Задовољство је изразио и краљ Никола, изјављујући да је сада миран и да рачуна остати у Француској до момента када дођу да га узму за руку и врате у земљу.²⁹

Али краљ Никола ипак није остао миран. Напротив. Дела-рош Верне је ту узнемиреност тумачио лошим утицајем краљеве околине. Он је посебно апострофирао бившег српског министра Генчића (који је као жестоки противник Карађорђевића пришао црногорском краљу), а затим краљевог сина књаза Петра, руског посланика Истлавина, Влада Поповића, Нинковића, Милићевића.³⁰ Управо тих дана краљ је сазнао да је Црна Гора ослобођена, па је позвао Д. Вернеа и тражио да му се омогући да се што прије врати у земљу, изразивши жељу да га на том путу прати управо он, посланик Верне. Али Верне му је одговорио да ситуација још није јасна и да би у таквим околностима краљев одлазак био преурањен. Краљ је инсистирао на свом захтјеву, изјављујући да му је познато да је Божо Петровић закључио договор са Клам Мартиницом (Clam Martintz) и аустроугарском владом да се аустроугарске трупе могу слободно повући

²⁸ Исто, *Monténégro* vol. 7, p. 97, Париз, 18. октобра 1918, Министарство спољних послова — Амбасади у Лондону (бр. 4557) и Риму (бр. 3074); p. 109, Париз, 21. октобра 1918, Министарство спољних послова бр. 13459/3, Предсједник владе и министар рата — F. D'Ерегеу.

²⁹ Исто, p. 123, Париз, 23. октобра 1918, бр. 125, Д. Верне — Министарству спољних послова; p. 129, Париз, 25. октобра 1918, бр. 128, Д. Верне — Министарству спољних послова.

³⁰ Исто, *Monténégro*, vol. p. 3, Париз, 11. октобра 1918, Д. Верне — Министарству спољних послова; *Monténégro* vol. 7, p. 71, Париз, 9. октобра 1918, Д. Верне — Биљешка; p. 93, Париз, 18. октобра 1918, бр. 121, Д. Верне — Министарству спољних послова; p. 123, Париз, 23. октобра 1918, бр. 125, Д. Верне — Министарству спољних послова; p. 198, Париз, 27. новембра 1918, Д. Верне — Биљешка политичког одјељења.

и да их Црногорци неће у томе ометати.³¹ То је за Вернеа био доказ да је краљ играо дуплу игру и да жели да се у Црну Гору врати под заштитом Француза, и то прије него нерасположење према њему достигне размјере које се не могу исправити.³²

По налогу министарства спољних послова Верне је одмах сјутрадан, то јест 1. новембра, и писмено обавијестио краља да се став Француске и њених савезника о непожељности његовог повратка у Црну Гору није промијенио. Изгледа да је тих дана краљу стигло и писмо кћерке, италијанске краљице, која му је у духу става италијанске владе савјетовала да одустане од намјераваног пута.³³

Сјутрадан, 2. новембра 1918, краљ је личним писмом обавијестио министра спољних послова Француске, Пишона, да одустаје од намјераваног пута у Црну Гору, јер се, послје размисљања, увјерио да не може имати боље гаранције за спокојство земље од наређења која су у вези са држањем окупационих трупа у Црној Гори упућена Франше Д'Еперуе и да са нестрпљењем чека, у нади да Француска и њени савезници неће изневјерити своје обавезе. Претходно је обавијестио Пишона о разлогу те своје нестрпљивости и забринутости, указујући на кампању коју три године воде његови противници са циљем да га лише наклоности савезника и изврше припајање Црне Горе једној другој држави. Краљ се плашио да би за постизање тога циља могли да користе биједу у земљи и одсуство виђенијих људи који су сви интернирани, што би било спријечено његовим присуством у земљи, зато је и желио да тамо отпутује. Најзад, једино што му је још остало било је да тражи да га редовно обавјештавају о ситуацији у Црној Гори.³⁴

Пишон је одмах захвалио краљу на оваквом држању, па му је још једном поновио став Француске владе: „Можете бити сигурни, Господару, да трупе под командом генерала Франше Д'Епереа неће ништа пропустити да би обезбиједиле у Вашој краљевини одржавање реда и да ће поштовати уставне власти, као и слободе црногорског народа“.³⁵

О краљевом одговору, поред дипломатских представника у Лондону, Риму и Вашингтону, био је обавијештен и генерал

³¹ Извјештавајући о том разговору своју владу, Д. Верне каже да му је тек сада јасно зашто је краљ тражио да црногорске границе буду поштоване и зашто је био јако иритиран када га је питао да ли има намјеру да од Црне Горе направи уточиште Аустријанаца. Верне је сматрао да је краљ био у току преговора Божа Петровића и бојао се да прерани долазак француских трупа не поремети договор аустријско-црногорски. — Исто, *Monténégro* vol. 7, p. 145/6, Париз, 31. октобра 1918, бр. 132, Д. Верне — Министарству спољних послова.

³² Исто.

³³ Исто, p. 148, Париз, 1. новембра 1918, бр. 133, Д. Верне — Министарству спољних послова.

³⁴ Исто, p. 150/151, Париз, 2. новембар 1918, Краљ Никола — Пишону.

³⁵ Исто, p. 160, Париз, 4. новембра 1918, Пишон — краљу Николи; *Le Rôle de la France dans l'annexion forcée du Monténégro*, Rome 1921, s. 40.

Франше Д'Епере. Он је замољен да пошаље један извјештај о стању у Црној Гори, који би био поднесен на увид краљу Николи, али који може бити попраћен, само за употребу министарства спољних послова, повјерљивим обавјештењима о стању духова и расположењу народа у односу на краља.³⁶

Франше Д'Епере није био у Солуну већ на путу, у Београду, а команда у Солуну није имала прецизних података о стању у Црној Гори. Али ни Ф. Д'Епере није имао тих података. На путу је ипак сазнао да повратак краља Николе није пожељан, да ће се Црна Гора укључити у југословенску државу и да су српске трупе већ запосјеле Цетиње и Подгорицу, па је о томе извјештено министарство спољних послова.³⁷

Ускоро је краљ Никола поново покренуо питање свога повратка у земљу. Очигледно, он је схватио да је нереална његова нада да ће Клам Мартинлец предати власт Божу Петровићу, јер су се догађаји у Црној Гори одвијали неповољно по њега. Осим тога, Аустрија је закључила примирје са Савезницима, прихватајући све њихове захтјеве. У таквој ситуацији краљ је сматрао да је неопходно да се нађе у Црној Гори. Зато је одлучио да се предсједнику француске републике Поен Кареу лично обрати захтјевом да му се омогући повратак у земљу. Краљ је са садржајем писма упознао прво Д. Вернеа, рекавши му да не може дуго остати у Француској и да му је остало садо да бира између двије ствари: или да се врати у Црну Гору или да изврши самоубиство. Изјавио је да ће се у Црној Гори задржати само неколико дана, а потом се вратити у Париз, на конференцију мира.

Сличан разговор краљ је водио и са секретаром британске амбасаде у Паризу.

У писму Поенкареу, 20. новембра 1918. године, краљ је рекао да је прихватио савјет савезника да сачека са повратком у Црну Гору, (иако је за њега то била свирепа одлука) али да му сада отуда стижу алармантне вијести, које су из часа у час све горе, јер тамо дјелују страни агенти. Зато не може остати неактиван и мирно спавати када је у Црној Гори све у опасности, па моли Француску да му омогући хитан повратак у Црну Гору, стављајући му на располагању потребна материјална средства.³⁸

Са овим писмом краљ Никола је упознао и италијанског посланика Монтаљарија. И њему је рекао да би у Црну Гору отпутовао само на дестак дана, да види народ и да својим прису-

³⁶ Исто, р. 161, Париз, 5. новембра 1918, Министарство спољних послова — Амбасадорима у Лондону (бр. 523), Риму (бр. 3538) и Вашингтону (бр. 3060); р. 162, Париз, 5. новембра 1918, бр. 154 Министарство спољних послова — F. D'Епереу.

³⁷ Исто, р. 167, Солун, 7. новембар 1918, тел. бр. 212, Граје (Graillet) — Министарству спољних послова; р. 177, Солун, 12. новембра 1918, Граје — Министарству спољних послова.

³⁸ Исто, р. 183, 13. новембра 1918, Биљешка; р. 192, Биљешка Д. Вернеа, Париз, 20. новембра 1918; р. 193, Париз, 20. новембра 1918, краљ Никола — Поенкареу.

ством спријечи антидинастичку пропаганду Срба, па би се потом вратио на конференцију мира. Изразио је жељу, ако му Французи дозволе да отпутује, да му Италија олакша да дође до Црне Горе. Предао му је и двије копије свога писма Поенкареу — једно за Сонина, а друго за италијанскога краља.

Монтаљари није ништа одговорио краљу, изговарајући се непознавањем ситуације у Црној Гори као и непознавањем става своје владе у вези са оправданошћу једног таквог пута.

И Монтаљари је овакво краљево држање тумачио као посљедицу негативног утицаја његове околине, а посебно књаза Петра.³⁹

Поенкаре је брзо реаговао на краљево писмо, па му је већ 24. новембра одговорио, понављајући још једанпут раније изнесене ставове о томе да француска влада неће предузети ништа што би било против воље црногорског народа и било у супротности са његовим легитимним аспирацијама; да ће француске трупе, које треба привремено да окупирају Црну Гору, поштовати постојеће институције, успоставити ред и помагати становништву да обнови нормални живот. „Изгледа пожељно“ — каже се у писму — „да Ваше Величанство причека повратак у своју краљевину, док овај циљ буде постигнут и док живот у Црној Гори поново отпочне свој уобичајени ток. Присуство савезничких трупа, помоћ коју ће пружити становницима допринијеће несумњиво да се убрза тај тренутак који Ваше Величанство од срца жели. Чим он буде дошао, влада Републике ће бити срећна, Господару, да олакша Ваш повратак“.⁴⁰

Послије овога писма краљу Николи није преостајало ништа друго до да се још једном повинује вољи Француске, о чему је и обавијестио Д. Вернеа.⁴¹

Тог истог дана, 24. октобра 1918. године, када је Поенкаре писао наведене ријечи, почела је да засједа Подгоричка скупштина, која ће не без наклоности Француске донијети одлуку о детронизацији краља Николе и уједињењу Црне Горе и Србије.

Рад на спречавању краљевих противника да отпутују у Црну Гору

Од првог дана захтјева да му се омогући повратак у Црну Гору, краљ Никола је тражио да се то онемогући његовим противницима, који су се припремали и организовали за одлазак у

³⁹ ASD, Archivio politico ordinario di gabinetto (1915—1918), Montenegro 1918, busta 158, Париз, 20. новембра 1918, бр. 270/107, Монтаљари — Сонину (Министарство спољних послова бр. 75714, 23. новембра 1918).

⁴⁰ AMAE, Europe 1918—1929, Monténégro, vol. 7, p. 195, 24. новембра 1918, Поенкаре — Краљу Николи; Le rôle de la France dans l'annexion forcée du Monténégro, Rome 1921, с. 41.

⁴¹ Исто, p. 197, Париз, 27. новембра 1918, телефонска порука Д. Вернеа.

Солун, а одатле са српском војском за Црну Гору. У многим писмима, која су он и његова влада упућивали савезничким владама, наводи се: док се краљу и званичним представницима Црне Горе онемогућава повратак у Црну Гору, дотле се у том погледу краљевим противницима не праве никакве сметње. Навођени су и конкретни примјери, а посебно рад Јанка Спасојевића у Женеви на окупљању присталица уједињења и њихов одлазак у Солун са исправама које им обезбјеђује српска влада.⁴²

На један захтјев француској влади да се спријечи активност тих људи који су пошли за Солун, краљу је одговорено да нико у француском министарству спољних послова не зна за одлазак тих људи, па су од краља тражени детаљни подаци.⁴³

Иначе црногорска влада је била саставила списак у том смислу сумњивих личности за које је тражила забрану изласка из Француске, па је тај списак предат француској полицији и српском посланству надлежном да издаје пасоше.⁴⁴

Италијанска влада је без резерве подржавала ове захтјеве краља Николе, па када је сазнала да су неки његови противници отишли за Солун и да ће им се придружити други, ради организовања антидинастичког покрета у Црној Гори, Сонино је тражио од француске владе да не одобри ова путовања и да се не сагласи са пројектима краљевих противника.⁴⁵

Француска влада је прихватила овај Сонинов захтјев, па је италијанској влади чак доставила имена двојице краљевих противника који су из Француске отпутовали преко Италије, наглашавајући да је сад на италијанским властима да их спријече да пођу даље. О њима су обавијештене и француске власти на Крфу и Солуну, уз захтјев да им онемогуће, ако се тамо појаве, одлазак у Црну Гору.⁴⁶

Сонино је био задовољан оваквим ставом француске владе, али је тражио да му се то и писмено потврди. Но, француски посланик Барер је то одбио, карактеришући тај захтјев као увре-

⁴² Исто, р. 138, Неји, 8. октобра 1918. бр. 224, Е. Поповић — Д. Вернеу; р. 140/41, Женева 8. октобра 1918; р. 142, 8. октобра 1918; ASD, Archivio politico ordinario di gabinetto (1915—1918) Monténégro 1918, busta 158. Париз, 27. октобра 1918, Монтњари — Министру спољних послова (бр. 5472); Црногорски конзулат у Женеви 8. октобра 1918.

⁴³ АМАЕ, Europe 1918—1929, Monténégro vol. 7, р. 88, Париз, 14. октобра 1918, Д. Верне — Министарству спољних послова; бр. 89, Париз, 14. октобра 1918, Д. Верне — краљу Николи.

⁴⁴ Исто, р. 100, Париз, 19. октобра 1918, тел. бр. 3086, Министарство спољних послова — Амбасадору Рим.

⁴⁵ Исто, р. 96, Рим, 18. октобра 1918, Барер — Министарству спољних послова, бр. 2412; ASD, Archivio politico ordinario di gabinetto (1915—1918), Montenegro 1918, busta 158, Рим, 24. октобра 1918, Сонино — Пасквалинију, министру двора.

⁴⁶ Исто, р. 100 Париз, 10 октобра 1918, тел. 3086, Министарство спољних послова — Амбасади Рим. — Касније су, заиста, француске војне власти зауставиле ове личности у Битољу, али су их на интервенцију српских власти пустиле.

ду за Француску.⁴⁷ Уосталом, француска влада је у више навра-изјављивала да ће се држати неутрално, да неће радити против краља, али ни против његових противника.

Но, без обзира на ова обећања, противници краља Николе су без тешкоћа ишли за Солун, а одатле у Црну Гору. На ту чињеницу је црногорска влада често скретала пажњу савезничким владама, па и српској влади, молећи да се то онемогући, као и рад тих људи у Црној Гори, гдје они воде антидинастичку пропаганду и припремају преврат.⁴⁸

Овим захтјевима се одазвала једино италијанска влада. Италијански конзулати су имали спискове противника краља Николе и личностима са тих спискова нијесу издавали визе да преко Италије иду за Крф и Црну Гору. У томе су били тако ревносни да чак ни Петру Пламенцу нијесу хтјели дозволити одлазак у Црну Гору без претходне сагласности краља Николе и његове владе. Наиме, Петар Пламенац и два посланика Црногорске скупштине (Марић и Добречић), чувши за заказивање скупштине у Подгорици, а по свој прилици не знајући о каквој се скупштини ради, затражили су од италијанскога конзула у Марсељу да им се омогући да се из Барија пребаце неким бродом у Бар, како би стигли на стварање скупштине. Пошто је утврђено да за тај пут нијесу питали ни краља ни владу, италијанско министарство спољних послова је одговорило да се њихов захтјев не може узети у обзир.⁴⁹

Слање краљевих присталица у Црну Гору и позивање Црногораца да дођу у Париз

Краљ Никола и његова влада су се трудили да у Црну Гору пошаљу што више својих присталица, како би се на лицу мјеста супротставили противницима. У томе су наилазили на свестрану подршку и разумијевање Италије. Када је црногорска влада питала италијанску владу да ли с италијанским трупима које су одређене за окупацију Црне Горе може поћи и извјестан број

⁴⁷ Исто, р. 107, Рим, 21. октобра 1918, тел. 2441, Барер — Министарству спољних послова.

⁴⁸ Исто, р. 111, Неји, 21. октобра 1918, бр. 2208, Е. Поповић — Д. Вернеу; р. 113/114, Неји, 21. октобра 1918, Е. Поповић — Д. Вернеу; 155/156, Неји, 3. новембра 1918, бр. 2244, Е. Поповић — Д. Вернеу; р. 173/174, Неји, 5. новембра 1918, бр. 2251, Е. Поповић — Д. Вернеу; ASD, Archivio politico ordinario di gabinetto (1915—1918), Montenegro 1918, busta 158, Неји, 3. новембра 1918, бр. 2244, Е. Поповић — Д. Вернеу; Неји, 5. новембра 1918, бр. 2251, Е. Поповић — Д. Вернеу.

⁴⁹ ASD, Archivio politico ordinario di gabinetto (1915—1918), Montenegro 1918, busta 158, бр. 19951, 21. новембра 1918, Марсель 20. новембра 1918, Консулат — Министарству спољних послова; Рим, 25. новембра 1918, Министарство спољних послова — Амбасади Париз, бр. 18358; Париз, 27. новембра 1918, бр. 20354, Амбасада — Министарству спољних послова Рим; Министарство спољних послова, 29. новембра 1918, бр. 18668.

присталица краља Николе који би имали задатак да се супротстављају противничкој пропаганди, изражена је спремност да се тај захтјев прихвати, али да се треба договорити о начину његове реализације.⁵⁰

Ускоро је црногорски генерални консул у Риму, Ф. Добречић, доставио италијанском министарству спољних послова списак од 15 особа које живе у Швајцарској, с молбом да им се омогући долазак у Италију, како би са онима који су већ у Риму отпутовали у Црну Гору.⁵¹

Ради одржавања везе са Црном Гором и ради руковођења тим одашиљањем тих људи, у Рим је, средином новембра 1918. године, дошао члан црногорске владе министар Мило Вујовић. С обзиром на развој ситуације на Балкану, он је још почетком новембра тражио да дође у Рим, како би био ближе Црној Гори и с Италијом координирао акције у односу на Црну Гору, за коју су тада црногорски министри тражили да буде и ослобођена искључиво од италијанских трупа.⁵² Чим је дошао у Рим, Вујовић је разговарао с италијанским министром војним генералом Зупелијем (Zupelli), па је, поред осталог, тражио да му се омогући да у Црну Гору пошаље двије-три особе које би му припремиле састанак са најугледнијим личностима црногорским и да се тим емисарима дају потребна финансијска средства ради обављања њихове мисије.⁵³

О овом захтјеву Зупели је консултовао министра спољних послова Сонино, а овај му је одговорио да сматра да треба удовољити томе захтјеву, уколико је могуће да то не изазове конфликте и непријатан публицитет.⁵⁴

Ускоро је Мило Вујовић послао у Црну Гору своје људе Божу Кривокапића и Арса Мартиновића, који су стигли из Швајцарске и које је он посебно тражио за ту мисију. Ту је био и италијански обавјештајац Ђовлин Балдаћи, кога је италијанско министарство морнарице још раније било уступило црногорској влади и са којим је Вујовић и прије сарађивао. Они су у Црну Гору однијели разни пропагандни материјал, међу којим и краљев проглас Југословенима од 7(20) октобра 1918. године, као и Вујовићева писма неким истакнутим Црногорцима.⁵⁵ Али ови

⁵⁰ Исто, Рим, 7. новембра 1918, Министарство спољних послова — Амбасадорима у Паризу, Лондону и посланику Монтаљарију.

⁵¹ Исто, Рим, 20. новембра 1918, — De Martino, генерални секретар Министарства спољних послова, Рим.

⁵² Др Драгољуб Живојиновић, *Питање Црне Горе и мировна конференција 1919. године*, с. 7.

⁵³ ASD, Archivio politico ordinario di gabineto (1915—1918) Montenegro 1918, busta 158, Рим, 18. новембра 1918, М. Вујовић — генералу Зупелију, министру војске.

⁵⁴ »Esprimo l'avviso che convenga favorire le sue richieste per quanto e possibile senza pero creare conflitti e pubblicita' incresciose«. — Исто, Рим, 21. новембра 1918, Сонино — Зупелију.

⁵⁵ Др Димитрије Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, 400/401.

су људи стигли у Боку Которску, односно у Црну Гору, када је Подгоричка скупштина већ била донијела своје одлуке о детронизацији краља Николе и уједињењу Црне Горе и Србије.

Краљ Никола и црногорска влада су радили не само на слању својих људи у Црну Гору већ и на доласку истакнутих политичара из Црне Горе у Француску.

Прије свега, преко италијанских војних команди тражили су податке о томе које се истакнуте личности налазе у Црној Гори и каво је њихово расположење према краљу Николи и црногорској влади. Министарство спољних послова Италије тражило је од генерала Пиаћентинија (Piacentini), команданта италијанских трупа на Балкану, да му хитно пошаље те податке.⁵⁶

Краљ Никола је Италијанима достављао имена личности које је позивао да дођу у Француску. Такав је, на примјер био Рамадановић, бивши маршал двора, али је он одбио да дође у Француску. Краљ је показивао нарочити интерес за генерала Јанка Вукотића, па је тражио да он, чим се врати из интернације, дође у Париз. Краљ је предао и један списак од седам личности за које је тражио да одмах дођу у Париз. То су били: војвода Божо Петровић, генерал Јанко Вукотић, предсједник Скупштине Мило Дожић, министар Мирко Ђукановић, министар Љубо Бакић, бивши консул у Скадру, Алекса Мартиновић и генерал Митар Мартиновић.⁵⁷ Сонино је овај списак доставио Пиаћентинију, али управо онога дана када је он то урадио, 26. новембра 1918. године, Подгоричка скупштина је донијела одлуку о детронизацији краља Николе и о уједињењу Црне Горе и Србије, и то уз активно учешће управо неких личности са тога списка. Осим тога, и Митар Мартиновић се већ био експонирао као присталица уједињења, а касније, када се вратио из интернације, то је урадио и Јанко Вукотић. И Мило Дожић је на збору у Колашину 28. октобра потписао декларацију којом се тражи уједињење Црне Горе и Србије. То најјасније говори да је у Црној Гори било врло мало угледних главара који су остали вјерни краљу Николи.

Ускоро по доласку у Рим и Мило Вујовић је упутио неким истакнутим Црногорцима (Божу Петровићу, митрополиту Митрофану, Митру Мартиновићу, Марку Ђукановићу) писма у којима их увјерава у повољан положај краља и владе и позива их да дођу у Француску. У писму митрополиту Митрофану, 17. новембра, каже: „Добро би било кад би сте упливисали, да бар пет-шест, а по могућности и десет, наших виђенијих и уплив-

⁵⁶ ASD, Archivio politico ordinario di gabinetto (1915—1918) Montenegro 1918, busta 158, Rim, 11. новембра 1918, Министарство спољних послова — генералу, Пиаћентинију Валона.

⁵⁷ Исто, Рим, 26. новембра 1918, Министарство спољних послова — генералу Пиаћентинију.

нијих људи што прије пређу овамо. Италијанска влада ми је ставила за то сва средства на расположење“.⁵⁸

Писмо сличне садржине, истог дана, упутио је Вујовић и генералу Митру Мартиновићу. Ту каже: „Наши национални интереси, интереси народа у Црној Гори, као и озбиљност часова које преживљујемо захтијевају, да овамо дођете неколицина политичких првака, да идемо у Париз, пошто ће Конференција мира почети брзо. Талијанска влада нам је омогућила све за ваш прелазак морем, па ма колицина пошли“.⁵⁹

Два дана касније, 19. новембра, Вујовић то исто поручује и војводи Божу Петровићу: „Ради Црне Горе и очувања части народа црногорског, ради правог успјеха акције коју сте подузели, неопходна је потреба, да одмах и без одлагања, упутите четири-пет људи преко Италије за Париз (довољно је да дођу до најближе талијанске лађе). Краљ ми јавља, да учиним све што је могуће, да Ви лично дођете са неколицином... Но ако Ви сматрате да је боље да останете тамо, а Ви, кумим Вас Богом, упутите кога год било... Што смо могли учинили смо и чинимо све, али даљи рад у велико ће зависити од Вас тамо и Ваше помоћи“.⁶⁰

У свим овим писмима Вујовић помиње и евентуални улазак Црне Горе у Југославију, али пошто претходно сведе своје рачуне, јер би као таква у новој држави имала „много боље, много часније и много сигурније“ мјесто, и не би онда то било „под копреном срама, већ као равноправни члан“. Обавјештава их о свом учешћу на Женевској конференцији и наглашава: „али сам се од детаља резервисао потпуно све док створим везу са вама тамо“. Затим им поручује, знајући за активност ујединитеља: „Кумим Вас богом не предухитрите ничим прије него се видимо и прије него видите овамошње стање“.⁶¹

Али на ове Вујовићеве поруке и позиве није било одзива. Нико од позваних, нити било који други угледнији политичар, није отишао у Италију, па ни у Француску. Осим Марка Ђукановића, они нијесу ни одговорили на Вујовићева писма. Пошто је у међувремену одржана Подгоричка скупштина, Ђукановић је обавијестио Вујовића о њеном засједању и одлукама.⁶²

Као што се види, ни ова акција краља Николе, као ни многе друге вођене тих дана, није дала жељене резултате, иако је била помогнута од Италијана. Истина, Вујовић је успоставио контакт са Црном Гором и преко Италијана и људи које је тамо

⁵⁸ АС МИД, ПО, 1918, ф. 10, Црна Гора VIII 858—863.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Ј. Ђетковић, н. дј., 338/9.

⁶¹ Др Лимитрије Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, с 401

⁶² Исто, с. 402.

упутио прикупио је неке податке о стању у земљи. Али то није било довољно — позиција краља Николе и његове владе ни у чему се није тим побољшала.

Prof. dr Dimitrije-Dimo Vujović

LES DEMANDES DU ROI NICOLAS DE RETOURNER
AU MONTÉNÉGRO ET L'ATTITUDE DES ALLIÉS PAR RAPPORT
A CELA A LA VEILLE DE L'ASSEMBLÉE DE PODGORICA EN 1918

R e s u m é

Les grands succès des alliés au Balkan et particulièrement la parécée du front de Thessalonique, au cours de septembre 1918, rappelaient un proche dénouement de la situation, de sorte que le roi Nicolas désirait de se trouver à proximité du Monténégro et ensuite d'entrer au Monténégro avec les troupes des Alliés et d'y renouveler son pouvoir. Il demanda quelques fois aux Alliés, avant tout aux Français, de lui rendre cela possible. Mais malgré son enforcement continuel et persistant, les Alliés ne lui en ont pas rendu possible. Les Français surtout en étaient intransigeants, affirmant que la présence du roi Nicolas au Monténégro ferait du dommage aux opérations militaires, car il en viendraient des querelles entre ses adhérents et ses adversaires. A part de cela on parlait aussi que la sécurité personnelle du roi pourrait être menacée. C'est pouquoi on conseilla au roi d'attendre que la situation au Monténégro soit définitivement mise en ordre, les Alliés promettant de respecter les organes de pouvoir légaux, de rester neutres et de ne pas aider les adversaires du roi ni ses adhérents. Quoiqu'en rapport avec cela ils accordaient leurs points de vue, il y en avait, en effet, de grandes différences politiques entre la France et l'Italie car, la première, en réalité, aidait les adversaires du roi, tandis que la deuxième aidait ses adhérents.

Le roi, à l'aide de l'Italie envoyait ses adhérents au Monténégro et entreprenait tout d'empêcher cela à ses adversaires, mais il n'en avait pas de succès. Il n'en avait de succès non plus dans ses efforts de faire venir quelques politiques monténégrins distingués.

Le roi n'a pas réussi de retourner au Monténégro ni d'empêcher ses adversaires de le détrôner et de proclamer l'union du Monténégro et de la Serbie.

Проф. др Гавро Перазић

МЕЂУНАРОДНОПРАВНА ОСНОВА МАНДАТА САВЕЗНИЧКИХ ОРУЖАНИХ СНАГА НА ТЕРИТОРИЈИ ЦРНЕ ГОРЕ 1918-1919. ГОДИНЕ

1. — На сједници Врховног ратног савјета савезничких и удружених сила у Версају 2. новембра 1918. године¹ одлучено је да Црну Гору посједну француске, енглеске, италијанске, америчке и српске трупе. Све те војне формације стављене су под власт Врховног ратног савјета. То потврђује и предсједник Француске Републике у писму краљу Николи, гдје каже да су све војне снаге савезника укључив и команданта источне армије генерала Франше Депереа стављене под власт Ратног савјета великих сила.² Према томе, хијерархијска војна линија (ланац командовања) се протезала: Врховни ратни савјет — Команда источне армије — Команда српске војске. Команда је формирана за Црну Гору и Котор, замишљена као привремена, непосредно је била стављена под власт Главног команданта за исток Ф. Депереа, и њоме је командовао француски генерал. Међутим, српској команди је била ипак остављена извјесна аутономија у командовању сопственим деташиманом који је наступао правцем Метохија — Црна Гора. Но, у крајњем Врховна команда савезничких снага је имала над њом војничку надлежност. Иначе, краљ Никола и нејска влада били су упорни у захтјеву да, ако

¹ Les armées françaises dans la grande guerre, Paris 1923, T. VIII, Vol. 3, Annexe № 17003, novemb. 1918.

² Whitney Warren, *Montenegro, le crime de la Conférence de la Paix*, Paris, Genève 1925, p. 42.

треба Црну Гору да окупирају савезници, да то буду француско-британске или италијанске трупе, а да се то онемогући српским трупама.³

2. — Складно општем плану за протјеривање и савлађивање непријатеља на балканском ратишту, а на темељу одлука Врховног ратног савјета, војни и поморски представници (маршал Даглас Хаг, Першинг и Петен) скицирали су нацрте примирја 7. октобра 1918. године, којима је одлучено под тачком 5: „Србија, Црна Гора и Албанија бит ће евакуисане као горе наведене” (ради се о евакуацији Француске, Белгије, Луксембурга и Италије).

Клемансо је јавио телеграмом Депереу 10. новембра 1918. године да су савезничке трупе намијењене за операције у Црној Гори стављене под његову команду и да српске трупе чине дио тих снага као и италијанске, те је умјесно избјећи контакт између њих што је могуће више. Иначе, Пјађетини (италијански генерал) саопштио је Франше Депереу да је добио од своје владе налог да прихвати принцип мјешовите операције Скадра под резервом да се окупација Црне Горе резервише за Италију што је последице оцијењено као нека конфузија.⁵ Иначе, команда талијанских снага је добила упутство да се команда над Котором не може дозволити српском официру.⁶

Формирање српског детаשמана уследио је на основу Инструкције главног команданта савезничких армија од 18. октобра⁷ и на основу тога српска команда је издала своју наредбу за команданта скадарских трупа. Српски официр за везу при Врховној команди савезничких војски Маринковић извјештава Главног команданта савезничких армија да је за команданта скадарских трупа именован пуковник Милутиновић и да су у саставу ових јединица II југословенски пук, 3 брдске батерије, људи под командом К. Пећанца, касније Охридски деташман, а послат је и довољан број официра, чиновника и црногорских војника. Од стране Француза је у овај деташман ушло: 58. ловачки батаљон, 2 брдске батерије, коњички ескадрон. Дакле, отприлике 3.800 српских војника, 850 коња, 12 брдских топова, док је Француза било 1.500 људи, 618 коња и 8 брдских топова.⁸

³ Види моју књигу *Нестанак црногорске државе у првом свјетском рату са становишта међународног права* (Вој-истор. институт, Београд 1988. стр. 244—5).

⁴ Tasker Bliss, *The Armistice*, American Journal of International Law, 1922, Vol. 16. p. 514; види исто: M. Sibert, *L armistice*, Revue internationale Public, 1933, p. 670.

⁵ Les armes française, Op. cit. p. Annexe № 1708.

⁶ Драгољуб Живојиновић, *Италија и божјиња побуна у Црној Гори* 1919, Историјски записи год. XXXVIII, 1985, стр. 30.

⁷ Les armées françaises, op. cit. Annexe № 1583.

⁸ Op. cit. Annexe № — 1609; Q. G. A. A. 23. oct. 1918.

Мада то није важно са становишта међународног права, јер је то била војна формација српске војске, неки писци указују да су кадровски састав ових снага чинили добровољци из Босне и Херцеговине, Славоније, Хрватске, Далмације и Војводине, међу којима је био мали број Србијанаца.⁹ Будући да је овај одред српске армије формиран 23. октобра 1918. године и да је већ 24. октобра предузео марш за Црну Гору, он је најприје стигао на црногорско ратиште. Италијани су већ 5. новембра стигли, док ће се амерички батаљон искрцати 20. новембра.

Наиме, још прије него су аустроугарске јединице напустиле Црну Гору, Живојиновић наводи да је италијанска влада донијела одлуку, на позив *Compagnia di Antivari* ради заштите њених објеката, да пошаље своје трупе, и почетком новембра 1918. године италијанске снаге почеле су да се искрцавају на појединим мјестима, али су већ тада српске трупе и комити били посјели унутрашњост Црне Горе.¹⁰

И ако је, како стоји у документацији, чак и дислокација савезничких снага била одређена на Врховном ратном савјету, ипак се у литератури запажа њихова повремена предислокација, вјероватно из разних разлога: снабдијевања, немира ту и тамо или познате божићне побуне, комуникацијских разлога и сл. Како је 13. новембра 1918. године извијестио пуковник Фурту (*Foutrou*)¹¹ генерала Депереа, савезничке чете су биле распоређене: по једна у Никшићу и Ријеци Црнојевића и 4 у Подгорици, а на Цетињу је била команда и 6. чета. Д. Вујовић¹² наводи да је 6. јануара 1919. године, значи у периоду божићне побуне, распоред био следећи: италијанске јединице у Бару, Виру, Котору, Улцињу; француске у Цетињу, Бару Виру, Никшићу, Котору Зеленики; енглеске у Виру; америчке на Цетињу и правцем Подгорице, Котору и Зеленики. Неоспорно је да је италијанских јединица било највише и да су оне посљедње напустиле Црну Гору.

У посебној инструкцији, коју је Франш Депере упутио 21. октобра 1918. године,¹³ указује се да покривање лијевог бока од српске армије на маршу ка сјеверозападу и захтијева да ослобођење Црне Горе буде вођено у складу са ослобођењем Србије. У инструкцији се даље подвлачи да ће главна акција бити уперена од стране српских снага којима ће бити придодате неке француске јединице. Уз то, ова акција, по инструкцији, треба да омогући дизање народа против инвазора, а српском команданту ће припасти дужност да то организује да би се тако ком-

⁹ Алекса Матановић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Политичка библиотека, Политика и друштво, Београд 1941, стр. 17.

¹⁰ Драгољуб Живојиновић, *Op. cit.*, стр. 26.

¹² Димитрије Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Изд. ИИ Црне Горе, Титоград 1962, стр. 380—1.

¹³ *Les armées françaises*, *op. cit.* Annexe № 1583, №. 4352/3.

пензирала слабост регуларних јединица услед тешкоћа у комуникацији. При томе секундарна се акција предвиђала ка Скадру и Бару од Охридског деташмана, а услови ове окупације и операције биће регулисани касније.

У односу на Црну Гору српској армији се ставља у дужност да организује мјешовити деташман који ће ову мисију обавити. Сва обавјештења биће осигурана за ову акцију, а устанак ће бити и подизат у мјери напредовања овог деташмана. Одређује се и француски састав који је стављен под команду војводе Мишића за потребу у Црној Гори (58. ловачки батаљон, двије батерије и коњички ескадрон). Упоредо се војвода Мишић моли да достави што прије план акције, састав, одређивање мисије, мјере за устанак и сл.

Наведене чињенице о конституисању и саставу ове експедиције којима ће се ускоро придружити и јединице из свих војних састава великих савезничких сила на територији Црне Горе несумњиво указује на карактер међусавезнички и многонационални ове војске упућене у Црну Гору, чије су снаге у том погледу иманентно морале имати јединствени и међународноправни статус. Даљи закључак се исто тако мора извести у том смислу; иако се радило о националној територији Црне Горе, те аналогно над том експедицијом која је ослобађала Црну Гору имао команду један српски командант (II пук), он ту команду није посједовао у интересу и за рачун своје државе или било које у склопу савезништва, већ за рачун и интересе свих савезника заједнички и јединствено. То је морала бити основна претпоставка са становишта међународног права.

3. — У следећој поруци Главног команданта савезничких снага војводи Мишићу¹⁴ 24. октобра, Франш Депере указује да је главна мисија ових трупа да ослободе Црну Гору и покрију лијево крило савезничких армија и да зато треба да се назову другачије (црногорска јадранска колона или сл.), што оставља да Мишић сам одреди, јер је њихова акција на Скадар секундарна. Акција ових снага на Подгорицу и Котор, комбиновна са устанком народа, јесте главна; иначе ова ка Скадру и Бару биће командована од пуковника Фурто-а (Fourtau), у ком циљу се ставља привремено на располагање српском команданту. Кад Скадар падне, сагласно споразуму савезничких влада њега ће окупирати француско-британске и италијанске трупе под командом пуковника Фурто-а.¹⁵

Ову војно-оперативну инструкцију војвода Мишић разрађује у Упутству команданту скадарских трупа у којој назначавал да се брзом акцијом из Метохије што прије протјерају сви непријатељски дјелови који би се још налазили у Црној Гори и да се овлада на првом мјесту Скадром; надаље, да се

¹⁴ Les armées françaises, Op. cit. Annexe № 1621, № 5608/3.

¹⁵ Op. cit. Annexe № 1620, № 5608/3.

прикупе црногорски обвезници и да се од њих формирају јединице које ће продужити чишћење цјелокупне црногорске територије од непријатеља.

Овај дио диспозитива Упутства, који у суштини представља борбену заповијест, управо конкретизује општу Инструкцију Главног команданта савезничких армија за исток и представљају борбени задатак српске војске у Црној Гори.¹⁶ У том дијелу диспозитива српски одред испуњава савезнички дио борбеног задатка на овом сектору балканског ратишта.

Према томе, из диспозиције Упутства (Инструкције) Франше Депереа коју издаје Српској врховној команди, као и из Упутства за команданта Скадарских трупа које је издала Српска врховна команда за ову експедицију, у прве двије тачке, које су од капиталног значаја у задатку ових оружаних снага, огледа се основна намјена ове војске са становишта ратних задатака савезничке војске: протјерати непријатеља из Црне Горе, и организовати нове јединице на територији Црне Горе да би продужиле своје гоњење непријатеља. Инструкција Франше Депереа, дакле, не прелази границу ратне намјене ове војске, она не даје никакво упутство у погледу организације власти и одржавање поретка на ослобођеној територији, што неће бити случај са Упутством војводе Мишића српском детапману, о чему ћемо нешто послје говорити.

Боравак ових трупа, посебно српских, на територији Црне Горе у историографији се често назива окупација Црне Горе од стране српске војске — као да са овом нијесу биле и трупе свих савезничких снага у Црној Гори у том периоду. Ми немамо намјеру детаљно износити читаву лепезу разних теоретских схватања о разним врстама окупације (ратна, мјешовита, мирна итд.)¹⁷ којима се веома много бавила доктрина међународног права тога доба,¹⁸ али се потпуно слажемо са схватањем знаменитог аутора Бустамент¹⁹ кад каже да су писци махом узимали апстракцију концепције, сматрајући је као општу на основу граматичког смисла ријечи окупација. Но, наравно и у нашем случају, у војним комуникацијама често се налази израз окупација који се идентификује са посједањем територије од непријатеља заузете, при чему се не води рачуна о том да ли је она под његовим суверенитетом или је непријатељ посједује

¹⁶ А. И. И. ф. 359, КЈТ, oct. 1918.

¹⁷ Види наш рад *Нестанак црногорске државе у првом светском рату са становишта међународног права*, Изд. Војно историски Институт, Београд 1988, стр. 253—257.

¹⁸ Ernest Nys, *L'occupation de guerre*, Bruxelles 1919, p. 8; Paul Fauchille, *Traité de Droit international Public*, Paris 1921, T. II, pp. 215—217; Karl Strupp, *Elements du droit International Public*, Paris 1937, p. 372; Lui Le Fir, *Међународно јавно право* (превод), Београд 1934, стр. 623.

¹⁹ Antonio Sanches Bustamante, *Droit International Public*, T. IV, Paris 1937, pp. 131 et suiv.

по неком другом основу (сам је окупирао од свог непријатеља, узео под закуп, или као сервитут, али је под међународним мандатом и сл.).

У том погледу нема спора у међународном праву о карактеру те територије, и то како у међународно позитивним нормама тако и националним. Централни правни текст у том погледу био је тада, а и данас је, Хашки правилник о законима и обичајима рата на копну од 1907. године, који добар дио посвећује (III) проблему власти на непријатељској територији, гдје у члану 43 каже: „Територија се сматра окупираном кад се стварно налази под влашћу непријатељске војске” те је окупатор дужан да обезбиједи „јавни ред и сигурност”. Оксфордски приручник од 1880. године указује: „Подручје се сматра окупираним када је држава којој оно припада усљед провале непријатељских трупа стварно престала да ондје врши редовиту власт и када непријатељски освајач једини ондје може да одржава ред. Граница у којима се та чињеница збила одређује опсег и трајање окупације”. Посјетимо још и на Ратна правила Књажевине Србије по међународном праву од 1877. године, која у параграфу 71. указују да „кад једна странка заузме територију свог противника (на пример варош, град или целу област) онда се на том заузетом делу непријатељског земљишта прекида суверенска власт дотадашње владе и на њено мјесто стоји војничка власт оне ратне силе која је област заузела”.

Дакле, из изнијетих текстова је јасна доктрина да ратна окупација (*ocupatio bellica*) као предмет мора имати непријатељску територију која је војничком силом заузета од њеног суверена, а чак не ни преотета силом од другог окупатора. Дакле, основна претпоставка — предмет окупације не постоји у случају посједања црногорске територије од стране савезничких војски 1918. године.

Отуда се поставља питање да ли је правни статус црногорске територије дозвољавао улазак у Црну Гору савезничких војски, укључив наравно и српске војске, без знања и одобрења њеног суверена.

По себи се разумије да је територија Црне Горе и даље остала ратиште по међународном праву, иако је 1916. године престала да буде војиште — активна ратна зона. Она је уласком Црне Горе у рат то постала као и територија сваке зараћене стране — централних сила и удружених и савезничких. То значи да се било кад на тој територији опет може отворити војиште гдје се активне операције опет одвијају.

Потписујући сепаратан уговор — капитулацију, Црна Гора није изашла из ратног стања, нити је престала да буде чланица ратног савеза. Ратно стање као међународноправна институција почиње објавом рата или простим почетком ратних операција а завршава се ступањем на снагу мировног уговора или на неки

други начин окончања ратног стања — једностраним декларацијама бивших зараћених страна.

Ратно стање између Црне Горе и Аустро-Угарске је почело 6. августа, а између Србије и Аустро-Угарске 28. јула 1914. године.²⁰ Тиме наступа нови међународноправни однос — прекид дипломатских односа, трговине и сл. Временски трајање тога стања може да буде нејасно. Али има разних ситуација, као на примјер да ратно стање ступи на снагу а да се војске не сукобе чак ни током читавог рата. Има и таквих ситуација да војска једне ратујуће стране оконча активне војне операције уговором о примирју или капитулацијом, као што има и ситуација да се током рата само повремено и за кратко вријеме сукобе зараћене војске а ратно стање се продужава. Правило је да се у ратовима војних коалиција заједнички и почиње и окончава ратно стање. Али то правило има и изузетака, те могу и да потпишу сепаратне уговоре са непријатељем (Бугарска и Италија у другом свјетском рату), у којима се обавезују да приступе супротној ратној коалицији — дакле, да прекопири тако рећи мијењају свој правни положај, од савезнице постану непријатељске државе.

Ако се остане само на том уговору (примирју или капитулацији или простој обустави ватре) који има за циљ да оконча привремено или за дуже вријеме ефективне ратне операције, а не потпише се мировни уговор којим се дефинитивно окончава ратно стање, та држава остаје у статусу зараћене стране као што је била на самом почетку рата.

У нашем случају правно је интересантно утврдити да су црногорски фактори заиста тражили и очекивали потпис мировног уговора са Аустро-Угарском, али друга страна није уважила пуномоћје црногорских делегата за такав судбоносни и веома значајни докуменат који подлијеже строгој, оцјени међународног права.²¹ Услјед тога, будући да је влада избјегла и инсистирала се у једној савезничкој земљи, она је манифестовала и даље савезнички карактер до краја рата. Самим тим чином она је манифестовала и убјеђење да остаје и даље суверен своје државе, у нади да ће се опет повратити да настави своју дужност као представник суверенитета црногорске државе.

Али, несумњиво, позиције и влада и оружаних снага двију савезница, Црне Горе и Србије, и правно и војно-стратегијски биле су различите. Наиме, посједајући Црну Гору окупатор не

²⁰ Види: *Операције црногорске војске у првом светском рату*, VII, Београд 1954, стр. 76; A. Merignhas, — Lemonon, *Droit de gens et la guerre 1914—1918*, Paris 1921, pp. 61—7.

²¹ Прокол Краљевске црногорске владе од 29. децембра 1915. до 19. фебруара 1916. године (ст. календар) Акт № 1; Види исто: Андрија Лубурић, *Капитулација Црне Горе — Документи I*, Београд 1938, стр. 39; *Операције црногорске војске*, оп. цит. стр. 517; Милан Прелог, *Црна Гора и Аустроја почетком 1916. године*, Записи књ. XXIII, јан 1940, стр. 294—6.

стиче суверенитет нити је насљедник у праву суверена, јер је окупација једно фактичко и привремено стање. И Србија је била у истом положају окупације као и Црна Гора, с том разликом што је остала активна зараћена страна не потписујући никакве обавезе о предаји оружја и апстиненцији од даљих борби. Такође, и њена влада је избјегла на туђу државну територију, чекајући општи моменат савезничких акција да се врати у отаџбину. Разлика је и у томе што се Црна Гора самим потписом капитулације обавезала да су за њу ратне операције с Аустро-Угарском окончане, али не и ратно стање. Црна Гора није имала своје војске као Србија да би је та војска ослободила кад наступи промјена стратегијских околности.

Подједнако, црногорска и српска територија су пуне три године биле неактивна ратишта искључена из војишне зоне те су се могле у било које вријеме рата реактивирати, било сопственим трупима (ако их има) или војском савезника.

Отуда је питање овлашћења за улазак трупа стране државе — савезника на црногорску територију у оваквим приликама без знања или одобрења нејске владе беспредметно, јер законита влада у Неји, иако призната од савезника, није имала ни правне ни војне могућности да активира ратиште на сопственој државној територији које је било капитално за окончање рата на балканском ратишту. Зато она то није могла спријечити својим савезницима.

Потписивањем капитулације црногорска влада је себе обавезала на престанак отпора, али није обавезала и своје савезнике. Они су имали слободу акције и на њеној територији, јер је и она улазила у јединствено ратиште савезника. Јер, гдје се год налазиле трупе непријатеља на ратишту, сем ако се ради о неутралној земљи или некој територији под специјалним статусом неутровализоване зоне или демилитаризоване зоне — које иначе не могу ући у ратиште — супротна страна је овлашћена да их уништава и ликвидира. Црна Гора самим чином капитулације није прешла у неутрални статус. Ако би јој непријатељ дозволио да путем мировног уговора добије неутрални статус — о чему је било преговора своједобно, кад се на црногорском двору размишљало какве услове да понуде Аустријанцима за обуставу ватре — и ако би јој такав статус признале друге државе а непријатељ повукао своје окупационе трупе са њене територије, онда се на њеној територији не би могле одвијати војне операције нити би чак и савезничке снаге могле ући на њену територију ради ратних операција.

За своје операције преко црногорске територије, савезници нијесу нашли за потребно ни да консултују нејску владу, нити је она имала удјела у планирању ових ратних операција за ослобођење Балкана и њене сопствене територије. Према томе, савезници су имали право да одаберу одговарајуће правце

наступања, средства и јединице које ће најуспјешније обавити задатак побједе непријатеља на црногорском ратишту. Отуда је захтјев Краља Николе (који смо навели) за изузеће српских трупа у акцији заузимања Црне Горе и њеног посједања био правно нелогичан.

4. — При уласку у Црну Гору јединице II југословенског пука су наишле на масовни устанак ослободилачких снага (које су се формирале у батаљоне) и на комитски покрет (који је био присутан током цијелог рата на територији Црне Горе, а при крају самог рата добио и масовне размјере). Наравно, ове војне формације ставила је под своју команду команда II југословенског пука, будући да му је у борбеној заповијести за експедицију у Црној Гори било наложено „да прикупи црногорске обвезнике” и од њих створи јединице за даљу борбу.²²

У упутству војводе Мишића ови се борци називају „обавезници” док у Инструкцији Депереа се каже „подизање народа, устанак народа / *le soulèvement de la population contre l'envahisseur* /. Појам обвезник у стварности, гледано са становишта међународног права, не би се могао прихватити, јер командант једне стране војске не може бити овлашћен да обавезе другог држављанина на службу ради одбране чак ни своје сопствене земље. Они су се заиста подигли добровољно из патриотских побуда и уочи доласка српских јединица ослободили скоро цијелу Црну Гору. Окончавши борбе послје ослобођења Подгорице, командант српског детапмана их је распустио својом наредбом од 12. новембра 1918. године.²⁴

Ове војне формације, самоникле на територији Црне Горе, не изводе свој статус из статуса црногорске војске која је 1916. године капитулирала. Будући да су стављене под команду II југословенског пука, на добровољан начин устале и тој се јединици прикључиле, свој правни статус изводе из статуса јединице која је њима командовала и за њих одговарала. Такав став је међународно право заузело још на почетку овог вијека. Наиме, још је Институт за међународно право на својем засједању у Фиренци 29. септембра 1908. године у Резолуцији тада усвојеној утврдио да такве /стране/ јединице имају исти правни положај као војска у чијем се саставу боре.²⁵ Ово, наравно, под условом да нијесу дигле пушку против сопствене државе. Иначе, није било уобичајено, сем изузетно, да се страном држави, па и савезници у једном рату, омогућава да мобилише војнике друге државе за своје војске. Ако се ради о добровољцима, то је већ друга правна ситуација и то је законита радња од стране

²² АП, ф. 359, КЈТ, окт. 1918. Врх. К-да О. бр. 31205.

²³ *Les armées françaises*, Op. cit. Annexe № 1583, № 4352/3.

²⁴ Новица Ракочевић, *Црна Гора у првом свјетском рату 1914—1915*, Титоград 1969, стр. 452.

²⁵ *Tableau de L' Institut de Droit International 1904—1914*, Martinus Nijhoff Haye 1919, p. 187.

државе кад их прима у своје редове. За вријеме првог свјетског рата, постојали су, додуше, уговори између Велике Британије, Француске, Русије, САД, Италије и Грчке о узајамном праву мобилизације савезничких држављана ако се налазе на тлу неке савезничке државе.²⁶ Али то су уговорни односи, иначе нема општег правила таквог садржаја.

По окончању овог задатка који је имао теренски одређен оквир /територија Црне Горе/, свим трупима на балканском ратишту предстојао је задатак даљег гоњења непријатеља и његовог присиљавања на капитулацију. У том циљу, стигавши на три ријеке /Сава, Дунав и Дрина/, било је нужно за све армије на Балкану утврдити даље задатке, па наравно и српској армији. Зато је Франш Депре издао заповијест за прелазак преко ријека и ослобађање територија под Аустро-Угарском. На основу тога а на молбе многих мјесних органа /вијећа и одбора/ на територији Аустро-Угарске, Врховна команда српских трупа је командама армија и Јадранских трупа издала заповијест за пребацивање на тло Аустро-Угарске.²⁷

5. — Упутно је запазити чињеницу да је већ 1. децембра 1918. године проглашено формирање државе Срба, Хрвата и Словенаца, у коју су ушле поред двије самосталне државе /Србија и Црна Гора/ и дјелови под Аустро-Угарском: Хрватска, Словенија, Војводина и др. Везано за ову чињеницу, која се и очекивала, треба указати и на политички дио садржаја Упутства за српске трупе које им је издала њихова властита команда. Наиме, у том упутству се детаљно разрађују задаци црногорским официрима, чиновницима и војницима који ће под руководством Црногорског одбора за уједињење радити на војно-политичким питањима и тако помоћи процесу уједињења Србије и Црне Горе „иницијативом и добром вољом самих становника Црне Горе без икакве пресије од стране наших трупа”. У посебној тачки овог Упутства /тач. 3/ прописан је у детаље поступак обазривости према Црногорцима, чак и преме евентуално неким војним јединицама ако би се убациле са стране или се на лицу мјеста регрутовале. Чак и ако би наишли на ватру, забрањује се по сваку цијену примијенити оружје, већ одмах извијестити Врховну команду ако органи самих Црногораца не могу наћи рјешење. Узгред напоменимо да и та обзирност говори о окупацији, јер би окупатор имао право да и силом сломи такав отпор, да би засновао ред и поредак за који он одговара по међународном праву. Посебно је значајно у том циљу навести инструкцију политичке природе у којој стоји намјера да се Црногорци увјере да „ми нијесмо дошли да владамо Црном Гором”

²⁶ Миодраг Јовичић, *Влада у избеглиштву*. Југословенска ревија за међународно право, бр. 4/1967, стр. 95—6.

²⁷ *Велики рат за ослобођење и уједињење*, књ. 31, стр. 18—19, 31—32.

²⁸ АП, ф. 359, КЈТ, окт. 1918.

већ да је уведемо у „Велику српску заједницу” за коју је наш народ вијековима тежио.

Имајући у виду датум издавања овог упутства, разумљиво је што се Команда српских трупа тако обазриво односи према Црној Гори, јер је то још увијек туђа држава, једнака међународноправна личност као и њихова држава, те морају поштовати суверенитет и обичаје домаће територије. Зато Упутство још увијек и одише схватањем да се ова војска неће мијешати у унутрашње процесе Црне Горе, мада се изражава њихова уједињитељска идеја за коју ће ако затреба послужити као гарант оним снагама које буду на тој линији. Но, док се за ово вријеме још очигледно може запазити да те туре имају неку улогу у том погледу, од датума уједињења у државу СХС њихова претпостављена команда издаје изричите наредбе да заштите процесе који су у току и који су на линији очувања уједињене државе. Према томе, иако је овај контингент војске у нечему имао специјални положај и аутономност, што контингенти других држава нијесу, те иако му је искључена могућност да употреби „силу и пресију” у обављању функције како је то стајало у Упутству, ипак је био гарант у крајњем процесу уједињења и обезбјеђењу поретка који су уједињитељске снаге успостављале.

6. — Са становишта међународног права није спорно да је 1. децембра формирана нова међународноправна јединка и да је тада нестало двије јединке као самосталне државе — Србије и Црне Горе. Наравно, тај датум означава и датум трансформације мандата и статуса овог српског контингента. Он више није контингент спске армије нити изводи статус из државе Краљевине не Србије, нити је пак на територији друге државе већ је на територији своје сопствене. Ово и поред чињенице да државу СХС нијесу још биле признале друге државе (то ће доћи врло касно). Ствар је других да ли ће нас признати или не, а наша је ствар хоћемо ли заједно живјети кад ћемо то одлучити. Уосталом, и међународно право, и ако је касније дошло изричито признање, никад није спорило да држава СХС постоји од 1. децембра 1918. године и да од тог датума теку све правне посљедице стварања државе СХС.

Но, правни проблем је и у томе да ли од тог датума, 1. децембра, овај контингент мијења своју мисију — мандат, јер смо видјели да је промијенио статус по међународном праву, те да ли је његов мандат који је имао и пред свијетом још има у контрадикцији са нестанком његове државе и промјеном припадности новој држави његових војника. Сасвим је на мјесту ово питање. Јер да је случајно његова држава прије 1. децембра тражила његово ангажовање у унутрашњим процесима, онда би његов међународни мандат нестао, пошто таквог задатка нема у диспозицији међународне команде, већ напротив: поштовати

слободу и право Црногораца да сами уређују своје односе у држави.

Све док се ситуација на црногорској територији развијала нормалним токовима гдје није било пресије ни силе ни од једне стране, ове трупе су могле да буду представници међународних форума као све остале, односно да ту мисију сматрају као пре-валентну. Али, у случају примјене силе од стране разних фактора који су хтјели да те токове силом преокрену, као разне побуне — божићна и сл. — оне су законито могле да послуже новој држави ради успоставе мира и реда. Шта више, и други контингенти су им у томе могли законито помоћи, јер свака војска кад има такву мисију мора да обезбједи ред и поредак на територији на којој врши своју службу. На жалост, то није био случај с италијанским контингентом, који је био главни узрочник тог метежа, побуне, те се самим тим као међународни орган искључио из тог мандата.

Prof. dr Gavro Perazić

**LA BASE INTERNATIONALE JURIDIQUE DES MENDATS
DES FORCES MILITAIRES DES ALLIÉS SUR TERRITOIRE
DU MONTÉNÉGRO DE 1918—1919**

R e s u m é

L'analyse internationale juridique du »status« des forces militaires des alliés sur le territoire du Monténégro de 1918—1919, qui conformément à la décision du Conseil suprême de guerre des alliés et des forces associées à Versailles le 2 novembre 1918, occupèrent le Monténégro, exigeait à part des observations juridiques des observations pour d'autres nombreuses questions. Cela concerne tant la chaîne du commandement, les relations de quelques sujets intéressés, l'Italie et le gouvernement de N. avant tout selon l'occupation du Monténégro par les troupes serbes, que la façon de la formation de ce détachement serbe et son rapport envers la commande Suprême des alliés.

La structure de l'expédition des alliés, le caractère de l'armée composée des paysdes alliés et de diverses nationalités envoyée au Monténégro conditionna son état unique international et juridique. De là, quoique la commande serbe commandait aux troupes qui ont libéré le Monténégro, elle ne commandait pas pour l'intérêt et pour compte de son pays ou bien pour quelque autre pays allié mais pour compte et pour l'intérêt de tous les alliés sous la commande du commandant principal des forces alliées Franchet d'Esperey. Le dispositif des instructions de Franchet d'Esperey à la commande suprême serbe ainsi que le contenu des instructions de la commande suprême serbe aux troupes de Scutari le confirmaient.

Vu que l'action complète se menait dans le but de libération des territoires des alliés, comme partie du champs de bataille, et non pas ceux des ennemis, conformément à la théorie et aux maximes en force du droit international, il ne peut pas se faire de l'occupation mais de la libération du territoire du Monténégro. En signant le contrat particulier — la capitulation, le Monténégro ne sortit pas du cercle des pays alliés, et cela n'a pas conditionné non plus sa sortie de la guerre.

Le mouvement de frondeur, c. à d. l'insurrection de masse du peuple monténégrin vers la fin de la guerre, représentait un facteur important de

la guerre de libération. Vu que ces formations indépendantes mises sous la commande du IIe régiment yougoslave, en avait, en regardant l'également, la même position comme l'armée dont elles faisaient partie.

Par l'union, c. à d. par la création du Royaume des Serbes, des Croates et des Slovènes, le contingent des troupes serbes qui, conformément aux Directives de la commande suprême serbe agissait sur les questions politico-militaires en aidant le procès d'union du Monténégro et de la Serbie »par l'initiative et la bonne volonté des habitants du Monténégro sans aucune pression de la part de nos troupes«, a changé par cela son »status«. Il n'était plus contingent de l'armée serbe et il ne réalisait plus son »status« da Royaume Serbe, il n'était non plus sur le territoire d'un autre état mais sur le territoire de son état à peine formé sans égard que l'act de son reconnaissance internationale n'était pas encore déclaré. C'est pourquoi on pouvait poser la question de contradiction à l'égard du »status« de ces troupes vu que le public des alliés les traitait encore comme forces armées de la Serbie.

Новица Ракочевић

БЈЕКСТВО 17 ЦРНОГОРАЦА ИЗ ОКУПИРАНЕ ЦРНЕ ГОРЕ 1917. ГОДИНЕ

Седамнаест Црногораца из Улциња се јула 1917. године одлучило на храбар подвиг — да се (иако су доста јаке аустро-угарске снаге биле лоциране у Улцињу и околини) једним чамцем пребаце у Италију. Послије три дана и три ноћи пловидбе по Јадранском мору без потребних бродских справа, 29. јула 1917. године срећно су се искрцали на италијанску обалу. Италијанске власти су их записнички саслушале, а они су изјавили да желе да одмах буду упућени у српску војску на Солунски фронт. Међутим, италијанске власти нијесу удовољиле њиховом захтјеву, него су их интернирале на острво Липаре. Они су са тог острва успоставили контакт са црногорском емигрантском владом која се налазила у Неји код Париза и затражили да их ослободи интернације. На заузимање црногорске владе, италијанске власти су послје три и по мјесеца заточења ослободиле Црногорце и они су дошли у Париз и јавили се влади.

У Паризу су присталице краља Николе и црногорске емигрантске владе оставили ове Црногорце око мјесец дана на миру, а послје су нудили да у *Гласу Црногорца* дају изјаве против Крфске декларације и њеног предсједника као и против Црногорског одбора за народно уједињење и његовог предсједника Андрије Радовића. Међутим, они су одбили да то учине. Између осталог, изјавили су, „очевидци свих мука, које црногорски народ подноси под непријатељем и које смо ми претрпјели”. Одговорили су влади да они не могу „данас у Неји — Паризу представљати Црну Гору и говорити испред црногорског народа, али смо оног мишљења што и наша браћа који данас под непријатељским јармом страдају, у погледу сваког питања”. Пошто су одбили да потпишу тражене изјаве, црногорска влада је нудила да их „све

слика" (како би њихове фотографије биле објављене у разним листовима), да опише њихово дјело, да их награди за њихов поступак. Међутим, они су и то одбили, „Видјећи да их данас нема ко наградити". Од стране црногорске владе им је говорено да није црногорски интерес да они пођу на српски фронт, али су они одговорили да „то могу само да кажу издајници српства а ми као прави Срби и Црногорци желимо ступити у редове бораца у заједници са нашом браћом Србима раме уз раме да се боримо за општу ствар".

Пошто су одбили све захтјеве и сугестије црногорске владе, оне ступају у контакт са шефом српске војне мисије у Паризу генералом Рашићем. Изјавили су да су сви учествовали у балканском и у свјетском рату до капитулације црногорске војске, да знају одговорити војничким дужностима и савјесно их вршити на задовољство претпостављених, па зато не желе да иду на припреме, него одмах на фронт.

Пошто се управо навршава 70 година од завршетка првог свјетског рата и формирања југословенске државе, налазимо за потребно да објавимо и имена ових храбрих људи, јер је то и дуг према њиховом подухвату који треба сачувати од заборавља. То су: Лука В. Ђаконовић, наредник регрутских класа, Стево М. Ђаконовић, наредник регрутских класа, Косто И. Стојановић, Петар Ш. Ђаконовић, Блажо Ј. Мирчећић, Јован М. Ђаконовић, Косто Ј. Поповић, Иво М. Батрићевић, Лазо Д. Секулић, Симо Р. Секулић, Крцун Јанковић, Лука Павићевић, Саво Павићевић, Мико Крцета, Ђуро Дашић, Гашо Михаиловић и Иво С. Ђаконовић.

Шеф српске војне мисије у Паризу генерал Михаило Рашић се 24. априла 1918. обратио председнику Црногорског одбора за народно уједињење питањем да ли познаје кога од добјеглих Улцињана и да ли се сви могу примити у редове југословенских добровољаца. Генерал је председника Црногорског одбора обавијестио да се њиховом захтјеву да се одмах шаљу на фронт не може удовољити, већ прво морају мјесец дана провести на вјежби у Бизерти (у Тунису). Председник Црногорског одбора Андрија Радовић је 9. маја одговорио Рашићу да он од поменутих Улцињана лично не познаје никога, али да их све лично познаје члан Одбора и народни посланик бивше Црногорске скупштине Јован Ђурашковић, који је такође из Улциња и коме су се Улцињани и обраћали са молбом да се заузме за њих. Радовић каже да сви заслужују да буду примљени у српску војску, да се то одмах уради и да се упуте у Туло — мјесто гдје су се прикупљали добровољци за српску војску. Сјутрадан, 10. маја 1918, генерал Рашић је поново писао председнику Црногорског одбора да је свих 17 добровољаца који су побјегли из Улциња примљено у српску војску, а када им је то саопштено поставили су услове како да се са њима поступи: 1) да се одмах

пошаљу на Солунски фронт, 2) да буду сви заједно у једној јединици. Први услов генерал Рашић није могао прихватити, јер, како каже, пошто нијесу служили у војсци, морали су поћи на вјежбање у Бизерту које ће трајати мјесец дана, будући да су сви добровољци морали проћи кроз обуку, па тек затим ићи на фронт. А други њихов захтјев генерал Рашић није могао да рјешава, пошто Врховна команда врши распоред по јединицама.

Десетог маја двојица од њих долазили су у српску војну мисију и изјавили да неће на вјежбање у Бизерту, а генерал Рашић је одмах на то одговорио да их „у добровољце не прима”. О свему томе он је обавијестио Радовића, ради даљег управљања. Како је ова група, каже он, на првом кораку показала да није склона покоравати се реду и дисциплини која се одржава у српској војсци, „ови се добровољци не могу примити за нашу војску, па макар сад накнадно пристали да иду у Бизерту”. Пошто је потписао и датирао писмо, генерал Рашић у напомени Радовићу каже да би добро било саопштити полицији њихово бављење у Паризу и да нијесу хтјели дати своју адресу него су рекли да их познаје Ђурашковић. „Опасно је оставити једну групу људи која је оваквим путем дошла до Париза, и сада овдје креће се без надзора.”¹

Нијесмо наишли на податке о даљој судбини ових људи, али је највјероватније да су остали у Паризу и тамо се запослили.

¹ Архив Историјског института СР Црне Горе, фасц. 63, Црногорски одбор за народно уједињење, омот Генерал Рашић — копија писма упућеног Андрији Радовићу и два акта генерала Рашића.

Бранко Петрановић

КПЈ (Ј. Б. ТИТО) И ЈУГОСЛОВЕНСКА ФЕДЕРАЦИЈА (1943—1953)

I

Југословенска федерација израсла је из јединствене револуције у којој су учествовали сви народи Југославије у складу са законом неравномерности сваке револуције, који није могао мимоићи ни југословенску револуцију. Сви народи Југославије су кроз народноослободилачку борбу остварили принцип права народа на самоопредељење, укључујући и право на отцепљење са другим народима. Југословенску федерацију антиципирају војно-политички органи револуције (политички и војни, органи власти), који мање-више одговарају предратној територијалној структури револуционарног субјекта. Војни, политички и државно-правни органи федералних јединица израсли су у систем власти оружане револуције, чији су врх на југословенској равни означавали Политбиро ЦК КПЈ (који се води као „ЦК КПЈ”), Врховни штаб НОВЈ и АВНОЈ, као највиши орган југословенске федерације од Другог заседања АВНОЈ-а. Политичко језгро насталог система чини КПЈ. Усвојени концепт државног федерализма није значао и партијски федерализам, јер је демократски централизам КПЈ задржан као њена темељна организациона поставка. КПЈ у рату дефинише политику и генералну стратегију, обезбјеђује јединство Југославије и чини главни кохезивни фактор покрета, на принципу демократског централизма, с превагом централистичке компоненте у свим питањима од ширег југословенског интереса и међународног значаја. Залажући се за јединство Југославије и националну политику изражену у формули „братство и јединство“, КПЈ под јединством није никада схватала неку нову варијанту интегралног југословенства,

негирајући унитаризам и централизам интегралистичког карактера, као и све видове сепаратизма.

Југославија је — за Тита, на изласку из рата, маја 1945, била „демократска федеративна Југославија“, што је он сматрао њеном суштином. Супротстављао се томе да „сваки у своме оквиру ствара једну снажну федералну јединицу, Хрватску, Србију, итд. на рачун друге“, сматрајући то погрешним. „Ми стварамо једну државу — Југославију, у којој сваки народ има своја права, и потпуну равноправност“. Комунисти су, по Титу, били она „спона“ која је имала да спаја и спречава раздоре. Тито изричито каже: „Они морају бити елемент који ће уједињавати све у једну целину. Код комуниста се мора развијати дубоки смисао за интернационализам. Вољети своју нацију, Хрватску или Србију, не значи негирати опћу нашу земљу — Југославију. Напротив, вољети своју федералну јединицу — значи вољети монолитну Југославију... Не смије бити питања: хоће ли ово или оно село припасти овој или оној федералној јединици, јер оно припада читавој Југославији. Није Трст само словеначки, него и југословенски. Није Ријека само хрватска, него и југословенска. Није Београд само српски, него и југословенски“. Границе федералних јединица нису раздвајале већ спајале, симболизујући линије у мермеру. Мада је Тито више него јасан у своје виђењу југословенске федерације, има покушаја да се из овога изводи интегралистичка концепција. Очигледно је, међутим, да он мисли на чврсту и јединствену федерацију равноправних народа.*

Јединство народноослободилачког покрета и федерације у стварању обезбјеђивали су: визија националног и социјалног ослобођења свих народа; револуционарна негација старог унутрашњег уређења; улога Политбироа ЦК КПЈ као оперативног језгра народноослободилачког покрета; ауторитет генералног секретара КПЈ Ј. Б. Тита, истовремено Врховног команданта НОВЈ, а од краја 1943. и председника привремене народне владе —

* Референт о Програму НФЈ на оснивачком конгресу ове организације — покрета Драгољуб Јовановић, који ће се наредних месеци, после избора од 11. новембра 1945, наћи у опозицији КПЈ, подвлачио је августа 1945. значај тезе из Програма НФЈ о „Државној целини и независности Југославије“, иначе првог начела НФЈ. Питао се: „...Где је Александар Карађорђевић да чује како најљући противници његовог режима, данас, када су постали слободни грађани, кад изражавају своју вољу, прокламују државну независност и целину Југославије?... Ми рушиоци Југославије, како нам се замерало, ми кажемо: прво правило наше политичке службе народу јесте државна целина и независност Југославије... Ми сматрамо да ова држава има своје историјско оправдање. То сматра и Совјетски Савез, а то сматрају и наши велики савезници Запада. Југославија треба да постоји, Југославија мора да постоји баш због тога да не би дошло до сукоба између савезника са Запада и наше совјетске браће. Ми ту треба да стојимо као спона између једних и других, и да на тај начин обезбедимо мир на Балкану, мир у Средњој Европи и мир у свету“. Значајну кохезивну и објединитељску улогу Југославије Јовановић је видео у Титу.

НКОЈ-а; јединствена стратегија КПЈ; јединствено спровођење политике од партијских руководства до „ћелије“; установа делегата ЦК КПЈ и Врховног штаба са изванредним овлашћењима. Јасно дефинисани стратегијски циљеви учвршћивали су општејугословенско јединство. У оквиру датих, сазнатих и усвојених општих револуционарних циљева било је довољно места за стваралачку примену одлука и директива највишег органа КПЈ. За сваку аутентичну револуцију карактеристичан је висок степен иницијативе у спровођењу одлука.

Југословенска федерација почива на принципу националне федерације, то јест онолико федералних јединица колико и националних индивидуалитета, одступајући само у случају Босне и Херцеговине, због мешовитог састава њеног становништва: Срба, Муслимана и Хрвата.

Одлука Другог заседања АВНОЈ-а о изградњи Југославије на федеративном принципу обезбеђивала је пуну равноправност Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца, чиме се остваривало начело суверености народа Југославије.

АВНОЈ је националним мањинама (данашњим народности-ма) обезбеђивао сва национална мањинска права.

Равноправност народа Југославије значила је брану да Југославија не постане „доменом било које хегемонистичке клике“.

АВНОЈ је изразио федеративну структуру државе, нове Југославије, као заједнице равноправних народа. Стога се из ових одлука не може изводити конфедеративни облик Југославије. Поготову се из њих не може изводити формула „политичког провизоријума“ на бази договора република и покрајина.

Одвојимо ли се од начела, видећемо отварање проблема око устројства федерације, њене коначне физиономије за ту фазу револуције, граница између појединих федералних јединица. Поменута питања покрећу се уочи и тек што је југословенска федерација проглашена на Другом заседању АВНОЈ-а.

Југославија је формално гледано у јесен 1943. почивала на једној „принципијелној одлуци“ АВНОЈ-а (М. Пијаде). Од краја 1943. почиње да се ради на вертикалном повезивању државне организације нове Југославије. Законски нацрти Представништва АВНОЈ-а, АВНОЈ-а и НКОЈ-а, са Привременом владом ДФЈ, одиграли су значајну улогу у повезивању власти ДФЈ у јединствен систем. Ове манифестације изградње јединственог државног система означавају се понекад као „фактички унитаризам“ (централизам), што није историјски одрживо, мада се постављало питање „централизма“, његове условљености, карактера и времена трајања. Од овог повезивања органа у јединствени систем ДФЈ треба разликовати изграђивање централистичко-етатистичког система („административног руковођења привредом“) крајем обнове, на бази „једнопартијског система револуционарне демократије“ и државног својинског монопола (општенародне својине).

Тито је у разговору с већиницима АВНОЈ-а из Словеније, до којег је дошло непосредно после Другог заседања АВНОЈ-а, истакао да су се странци („Енглези“) „... бојали да ћемо искористити право самоопредјељења, које даје Атлантска повеља, и да ће се у погрешном тумачењу тих права југословенски народи поцепати међу собом, мада је ток борбе народа Југославије показао супротне успехе“. Титово објашњење о пореклу централизма наглашавало је потребу јединственог наступања Југославије пред спољним светом. „Мере“, каже, „које сада можда изгледају централистичке само су нужност за успешну борбу и потребне да пред спољним светом, пре свега пред савезницима, докажемо заједничку вољу југословенских народа за ослобођење и да из политичких разлога наступамо јединствено“.

Словеначки већници су у разговору с Титом отворили и питање словеначког језика у војсци. Јакоб — Јака Авшић, заменик команданта Главног штаба НОВ и ПО Словеније, покренуо је „питање језика у нашој војсци“, наглашавајући да је „у прошлости баш то питање уносило у војску велико незадовољство“. Тито се у тој фази рата и револуције изјаснио да се ради о „словеначкој војсци“ у којој мора постојати „словеначки језик од врховних команди до најнижих јединица“. На појединим територијама користио се и до тада у војним јединицама језик односне земље у току народноослободилачке борбе, иако се радило о јединственој војсци, независно од тога што су борци НОВЈ били различитих нација и вера, под једном командом. Са стварањем великих формација — армија и преименовањем НОВЈ у Југословенску армију командни језик је постао српско-хрватски. У даљем развоју укидају се војне комисије при националним и покрајинским руководствомима Партије. На седници „ЦК КПЈ“ од 9. априла 1946. је закључено: „а) да се укине Војна комисија при ЦК-у, а да ће се формирати Војни Савјет, којим ће руководити друг Тито; б) да се укину војне комисије при националним Централним односно Покрајинским комитетима, с тим што ће национална партијска руководства обезбиједити правилан рад на предвојничкој обуци регрута, нарочито путем помоћи кроз сва физкултурна и друга друштва у која треба да улазе и раде официри активни и резервни; ц) да се скрене пажња нац.(ионалним) парт.(ијским) руководствомима на потребу што тјешње сардње између парт.(ијских) орг.(анизација) на терену и у војсци, у том циљу могу парт.(ијски) руководиоци армија чија су сједишта у дотичној Републици долазити повремено и по потреби на сједнице ЦК-а односно ПК-а; да се политичким радом у армији руководи преко Политичке управе М. Н. О., а парт.(ијским) организационим радом више из ЦК-а на тај начин што ће неколико другова из Политичке управе радити у ЦК-у, као саставни дио орг.(анизационо) инст.(рукторског) одјела ЦК-а“.

Југословенска армија је чланом 131. Устава ФНРЈ из јануара 1946. дефинисана као „оружана сила Федеративне Народне

Републике Југославије“, чији је задатак „да обезбјеђује и брани независност државе и слободу народа“, представљајући „чувара неповредивости државних граница“. Врховног команданта Југословенске армије, који „руководи свом војном силом Федеративне Народне Републике Југославије“, именовала је Народна скупштина ФНРЈ. Од оснивања оружане силе ову дужност је вршио Ј. Б. Тито.

На састанцима партијских организација КПЈ и СКОЈ-а после рата, као и на ширим партијским саветовањима у Армији, оштро су критиковани захтеви да се у Оружаној сили руководи и на словеначком и македонском језику. Такви појединачни захтеви одлучно су политички осуђивани и одбацивани, као напад на постојећа начела и праксу.

Општа начела југословенске федерације утврђена на Другом заседању АВНОЈ-а разматрана су на седницама чланова Председништва АВНОЈ-а и НКОЈ-а априла 1944. године. Већници, нарочито словеначки, износили су нека становишта која су се тичала карактера и функционисања југословенске Федерације. Према Ј. Видмару АВНОЈ је требало „да усвоји програм што веће либералности према појединим земљама“, што би могло само „на скупном форуму свих народа“. Ј. Рус је сматрао да „Иницијативу треба препустити јединицама али и иницијатива П-ва (Председништва) у том смислу да свака јединица постане способна за скупно законодавно дело“. „Испрва може бити јединство само у осн.(овним) начелима. Дотле јединице да иду својим путем“. Значајни су акценти „Петра“ (Б. Кидрича): „Не треба се бојати нац.(ионалних) формалних атрибута који у свести маса јачају свест да су ти народи достигли самосталност“... „Југосл.(авија) није држ.(авни) савез већ савезна држава. Наша терминологија треба да јасно изрази самосталност јединица и јединство државе“ ... „Ако се остане на федералној држ. (ави) онда нагласити да је Југ.(ославија) јединствена држава и да ове фед.(ералне) државе имају суверенитет и да преносе део суверенитета и да ДФЈ заштићује њихову сувереност“... „И СССР је централистичка држава“. „Ако усвојимо термин федерална држава ипак треба нагласити јединство државе“.

Федеративна структура државе, ДФЈ, развијена је стварањем влада федералних јединица априла — маја 1945. године, а на основу Упутства о основним начелима за образовање влада федералних јединица ДФЈ. АВНОЈ, као највиши орган југословенске федерације, донео је иницијативни предлог у форми упутства, помажући успостављању једнообразне организације влада. Пре усвајања овог Упутства био је израђен Нацрт закона о образовању влада федералних јединица, али се од његовог озакоњења накнадно одустало, јер се дошло до закључка да би решавање тога питања законом било супротно духу федерације. За разлику од других федералних јединица, федерална јединица Србија је била уређена као асиметрична јединица, како се то

данас најчешће каже у правним и политолошким расправама, са две аутономије у своме саставу које су преко ње ушле у Југославију: АП Војводина и АО Космета (Косова и Метохије).

Док су друге федералне јединице имале „јединствену структуру“ (као „просте“ или „унитарне“), дотле је у даљем развоју јачала „унутрашња асиметричност“ Србије, огледајући се у томе, као што истичу правни теоретичари, да се „покрајине налазе у Републици у федералном односу“, док је с аспекта „сполне асиметричности“ СР Србија добила статус „квази-федерације“ или улогу „посебно федералне јединице“. Из тога део теоретичара извлачи закључак о неравноправном статусу једне републике као федералне јединице „конститутивни елемент федерализма што није исто, јер су федералне јединице „суверене државе“ за разлику од покрајина које су друштвено-политичке заједнице без „атрибута суверене државе“.

Као израз федеративног уређења у Привременој влади ДФЈ су постојала и земаљска министарства за поједине федералне јединице, која Устав из 1946. међутим није предвидео. Устав је прогласио суверенитет народа и установио скупштински систем власти. Државна организација почива на начелу јединства власти и демократског централизма. Народне републике су по Уставу самостално вршиле власт, с тим што су биле ограничене само оним правима која су добровољно пренеле на ФНРЈ. Уставом је ова самосталност република била пренаглашена из политичких разлога, односно због тек завршеног рата, живих трагова сукоба и тежње за националном еманципацијом у оквиру Југославије као противтеже предратном централистичко-унитаристичком систему. Уставом је, пак, власт била централизована и позиција извршно-политичких органа ојачана, практично уздигнута изнад осталих.

II

Праву слику међунационалних односа и проблема везаних за функционисање југословенске федерације дају изговори о раду партијског врха — Политбироа ЦК КПЈ.

Најосјетљивија политичка и друга питања у оквиру југословенске федерације решавана су на Политбироу ЦК КПЈ, под Титовим руководством. На седници Политбироа ЦК КПЈ 1. априла 1945. „Михаило“, Благоје Нешковић, реферисао је да су „Шиптари (су) против нас фронтално. Мобилизацију су доста успјешно извели. Реквизицију дају Шиптари. Власт је слаба, нема подршку маса...“ Тито је на истој седници предложио да се диференцијација врши на класној основи, то јест на питању аграрних односа. Тиме је колонизациони талас према Косову и Метохији задржан, скрећући према Војводини. Тито је на истој седници истицао значај Македоније за Југославију, као нераз-

двојног дела јединствене државе равноправних народа. „Македонија је“, каже, „најодвојенија земља од Југославије, не даје колико може за рат и обнову. Македонија све више постаје предмет међународних интрига и сплетака. Парт(ијској) орг.(анизацији) у Македонији треба објаснити шта значи федерација“. В. Бакарић је 3. јануара 1947. реферисао на сједници ЦК КПЈ, којој су присуствовали Тито, Ранковић, Кардељ, Нешковић, Вилас, о „питању попова“. Рекао је, између осталог: „Процес против Степинца има дубок одјек код њих. Много их је гласало на изборима. Било је неразумевања код процеса са наше стране (код ОЗН-е и на терену), тако да је Каптол добио утисак да попуштамо. Треба ударити на центар и Харлиа. Поцијепати бискупе. Износи разне нијансе код бискупа“. Под тач. 4. налази се констатација: „Запоставили смо питање Срба у Хрватској“ Тито се на састанку са словеначким руководством — према белешкама Крста Попиводе — залагао за „снажну републику“, мислећи на Југославију, за монолитно руководство; критиковао је „антагонизам према војсци“ Сепаратизам у федералним јединицама иде на уштрб целине. Кидрич се изјашњавао за борбу против национализма, којег има и у Освободилној fronti. Сматрао је да ће тешко ићи са црквом, предлажући чак неки закон да се сузбије „поповски утицај“ На састанку ЦК КПЈ са ЦК КП Хрватске Тито је сматрао да у Славонији слабо стоји по питању братства и јединства. По њему „избеглице су загазиле свуда свуда гдје су дошли. Пријети опасност да Славонија буде центар мачековштине.“ На седници Политбироа ЦК КПЈ са руководством ЦК КП Србије 4. марта 1947. Тито је истакао — приликом расправе о откупу и Петогодишњем плану: „Једино се ЦК КП Ср(бије) одупире линији ЦК КПЈ. По пол.(итичким) питањима сте секташи, по економским — опортунисти“ „Указује поново на замашност њихових грешака. Од плана нема одступања. „Наша критика је оправдана, направили сте крупне опорт.(унистичке) грешке“

На Политбироу су претходно разматрана сва крупна питања земље: Нацрт устава, избор чланова Предсједништва СФРЈ (да ли за председника дра Ивана Рибара или дра Симицу Станковића, укључујући и састав овог тела у целини), извођења национализације преласка на планску привреду, централизације банака, стварања главних и генералних дирекција као форми руковођења привредом, „наоружања и ратних инвестиција“; међународна питања. Тако је на седници „ЦК КПЈ“ закључено да се „доврши дефинитиван пројект петогодишњег и једногодишњег плана и да се у Скупштини прво прими план па онда буџет. Наглашено је да се приликом „расподјеле инвестиција води рачуна о економски слабијим републикама и да се повећа буџет за подизање порушених села и за фискултуру“ На седници од 11. априла 1947. Кидрич

је „детаљно објаснио план по гранама и однос између савезних и републичких инвестиција“.

Закон о петогодишњем плану развита народне привреде предвидео је у чл. 21. (тач. 1): „Ради уклањања неравномерности у економском развиту појединих народних република и у изградњи Федеративне Народне Републике Југославије као привредне целине, осигурати што бржи темпо пораста производње и инвестиција у економски заосталим народним републикама: Босни и Херцеговини, Македонији и Црној Гори и у економски заосталим крајевима у другим народним републикама“. У вези са индустријализацијом Политбиро је разматрао септембра 1946. политичка мерила размештаја објеката, географску поделу на базе, изворе финансијских средстава, закључујући у вези са овим последњим да се тешка индустрија не може подићи без помоћи споља, при чему се тада рачунало на СССР и земље тзв. народне демократије. Зависно од географског фактора, предвиђено је постојање четири базена: 1. Македонија — Косово и Метохија до Босне; 2. Србија — Војводина — до Славоније; 3. Босна и Херцеговина до Црне Горе; 4. Хрватска — Словенија — Истра.

III

Има истраживача који не прихватају тезу политике, али и дела историјске науке о условљености централистичко-етатистичког система, у нас међународним положајем Југославије, унутрашњополитичким приликама, сиромаштвом земље и разорним последицама тек завршеног рата. Са становишта наше теме централистичко обележје југословенске федерације уз одређене условности идентификујемо пре него што је у нас изграђен централистичко-етатистички систем, који је још више продубио такав њен карактер. На упоредном плану неки истраживачи указују да су унутрашње и спољне околности Југославије повољније од оних које су карактерисале Русију у време октобарске револуције, у којој централизам није био утемељен у основи политике и културе, већ само у економици. По њима, оно „што је коришћено у Југославији представља делимично надовезивање на совјетско искуство из каснијих, 30-их година“. Историјска паралела са Русијом у октобарској револуцији несумњиво показује да су тамошњи услови били тежи од оних у Југославији. Додали бисмо са своје стране, иако се ради о друкчијој историјској епохи и другим носиоцима власти, да је ситуација у којој се налазила Краљевина СХС 1918. године била такође тешка. Држава није била међународно призната; Србија и Црна Гора изашле су из шестогодишњег рата; Србија је изгубила 1/4 свог становништва; Енглеска и Француска су биле обавезане према Италији Тајним Лондонским пактом из

1915. године; нова држава је саобраћајно неповезана, рат траје на свим границама, а отварају се и питања унутрашњег уређења. Свакако да постоји битна демаркација између ове две ситуације, јер се 1945. ради о федеративној држави чији су творци нове друштвене снаге, док у случају Краљевства СХС стоји доктринарно-политичка теза о „троименом народу“ која отвара проблем националних идентитета и положаја народа у новоствореној држави. На другој страни, ДФЈ је изашла из четворогодишње револуције остварене у специфичној форми народноослободилачке борбе. Као и Србија и Црна Гора 1918, тако је и Југославија 1945. савезничка земља, члан победничке коалиције. Нова Југославија има камен темељац своје спољне политике у уговору са СССР-ом, који је маршал Тито закључио априла 1945. године. Југословенска револуција је међународно призната (у форми легализације њених најважнијих тековима) још у току трајања рата, што је готово без примера у историји револуција. Делегација ДФЈ појавила се априла — јуна 1945. у Сан Франциску као оснивач Организације Уједињених народа. Револуција 1944—1945. није победила већ једноставно прегазила своје противнике из редова колаборационистичких снага. ДФЈ на крају рата познаје једну тешку међународну кризу — тршћанску, али је ову — под ултиматумом западних савезника, без активне подршке Стаљина, иако се Тито вратио из Москве априла 1945. са доста оптимистичких очекивања — превазишла на компромисан начин. Унутрашњи противници ДФЈ су покушавали да се легализују, али су могли опстати само у оној мери у којој су били споља подржани, а на другој страни — колико је владајући субјект у Југославији био спреман да им изађе у сусрет из привремених међународних обзира. Константа је да је југословенска контрареволуција одувек била зависна од страног покровитеља. Новостворена федерација је хармонизирала односе међу југословенским народима и националним мањинама (народностима), што нису могли да не примете и британски извештачи. Инкриминисане су национална, верска и расна мржња, јер се радило о дијаметрално различитој националној идеологији КПЈ и вишенационалној заједници, тек изашлој из рата у коме је долазило до страховитих судара, окупаторско-квислиншке инспирације братоубилачког рата, којему је КПЈ од првог часа истакла антитезу братства, па и тежњи колаборационистичких снага свих смерова да народноослободилачку борбу скрену од антиокупаторског опредељења на чисти грађански рат око власти. Од унутрашњих снага једина сила која је издржала притисак у покушају да се одржи у јавном животу као самосталан фактор била је Католичка црква, захваљујући међународној подршци Ватикана, западних земаља и непомирљивости највећег дела своје хијерархије са надбискупом Степинцем на челу. Потиснута из јавног живота, Католичка црква није била спремна да се одрекне *corpus separatum* у новој Југославији.

КПЈ је имала невиђени политичко-морални капитал после рата, као снага која је извела револуционарну смену власти у току народноослободилачког рата, стекла углед у свету као најдоследнија антиокупаторска снага у рату антифашистичке коалиције, стварајући визију националног и социјалног ослобођења најширих народних слојева. Но, ипак се задржао „комплекс“ везан за постојећу моћ и утицај, објективно гледано везан и за малобројност чланства (146.000 на изласку из рата). Неки писци ову појаву сматрају опхрваношћу КПЈ тежњом за стицање легитимитета. У сваком случају малобројна Партија преузимала је на себе улогу управљања државом и привредом у целини. Социолози и политиколози говоре о „прикривеној“ улози Партије у рату, што се наставља до 1948. године. КПЈ је најјачи чинилац у систему власти, али није — формално гледано — конституционални фактор. Из овога је произлазило конспиративно својство КПЈ у вези са статусом чланства, од оног из ћелије до врха партијске пирамиде, као и забрана изношења података о унутрапартијском животу. Појава која вуче корене из рата, ако се апстрахујемо од предратног илегалног периода, настављајући да живи и после ослобођења као резултат специфичне форме револуционарног преврата, улоге НФЈ у политичком систему и међународних обзира.

Историчар не може да не уважава поменуте објективне околности из којих је Партија извличила закључак да је при њиховом постојању неопходно оснажити и појачати централистичку концепцију и праксу, јер је она у датим условима обезбеђивала бржу концентрацију снага и средстава, ефикаснији систем одлучивања о правцу главног удара, већи степен мобилизације маса у пословима обнове и касније иднустријализације. Уважавањем свих ових околности, ипак не можемо да се не сложимо са схватањем које смо и ми износили, али и други истраживачи, да је порекло централизације система, па и федерације као државноправног облика решавања националног питања, било битно одређено централистичким начелима на којима је Партија била изграђена. Као владајућа снага, Партија је била „нервни центар“ управљања и главни орган одлучивања.

КПЈ је реорганизована средином 1945, усклађујући своју улогу са објективним условима мирнодопске ситуације, као руководећа снага револуционарног система власти, али није битније мењала ни један принцип своје организације. Као у рату, тако је она и после рата чувала свој организациони, политички и идеолошки интегритет. Не знамо да је она икада у својој историји имала толики капацитет власти с истовременим политичким угледом и утицајем као непосредно после ослобођења, независно од постојања легалне опозиције и пригушеног незадовољства разбијених грађанских снага и њихових колаборационистичких формација. Постоји парализам унутарпартијских и државних органа на савезном и републичким односно покрајинским ниво-

има. Партијске комисије: за масовне организације, Синдикат, школство, привреду, спољне послове, итд. стоје као пандан одговарајућим органима државе и масовних организација. Делује Министарство за конституанту Владе ДФЈ, али и Комисија ЦК КПЈ за изградњу народне власти, под истим руководством (Е. Кардељ). Апарат агитпропа држи целокупну информативну сферу (новине, радио, издавачке куће, филм, итд.), а кадровска управа све послове везане за постављање одговарајућих људи у апарату спољних послова, поште, телефона и телеграфа, служби безбедности, итд. Политичким радом у Армији руководи се преко Политичке управе Министарства народне одбране. Рад ових органа је централизован до крајњих конзеквенци. Можемо пратити процес срастања Партије и државне власти, који вуче корене из рата, настајање специфичне реалне и персоналне уније Партије у државу. Сви председници влада су секретари ЦК, односно ПК, сем Босне и Херцеговине (Ђуро Пуцар, секретар ПК, и Р. Чолаковић, председник владе). Државу тога времена могли бисмо слободно назвати „партијском”, без обзира на разне облике посредовања политичке воље КПЈ.

Совјетски модел из познијег развоја СССР-а представљао је општи узор. Другог у изградњи социјализма није ни било. КПЈ, колико знамо, није имала другу алтернативу развоја. Искуство се пресађивало у свим секторима државног, друштвеног, привредног и културног живота, „добровољно”, као што је истицао Тито. Обухватајући руковођење имовином преко државе КПЈ је инспирисала стварање „мамутске” организације, обезбеђујући контролу ове имовине и руковођење њоме. Стварањем државносвојинског монопола утемељена је централистичко-етатистичка структура 1946. и почетком 1947. године путем централизоване акумулације, јединствених цена, централизованог банкарства, конституисањем главних и генералних дирекција, поделом предузећа на савезна, републичка и локална. На тој основи израстала је свемоћ државног апарата — усмераваног од Партије са превлашћу извршних органа и формализовањем одговорности и улоге представничких тела.

Највиши степен централизације и административне интервенције у привреди означило је усвајање Петогодишњег плана развоја народне привреде. Порастао је значај евиденције, статистике, административне и друге контроле и проверавања извршења плана и других задатака. Државна контрола је установљена Законом 1946. са циљем да контролише целокупно пословање и рад органа државне управе и подручних установа и предузећа. Благоје Нешковић, који се у то време налазио на челу државне контроле (Савезне контролне комисије), написао је 1950. брошуру „О разликама међу основним врстама проверавања — с обзиром на самосталне службе проверавања”, полазећи од ис-

куства антике, средњег века, Србије и Југославије у савременом добу. Тежишна мисао овог списка је да је Стаљин повукао јасну разлику између контроле и инспекције. Основна разлика, према Стаљину, састојала се у томе што је контролна радња морала имати систематски карактер, и на другом месту што „контролна радња” мора да проверава извршење одлука „центра” (виших руководећих тела), а не „све и свакога”, као што је то био случај с инспекцијом.

Процес бирократизације, против којег се вербално иступало на свим нивоима власти и Партије, текао је у знаку потискивања самоуправног духа и зрачења југословенске револуције, са свим последицама на сферу демократије, иницијативу грађана, карактер масовних организација, које се све више претварају у трансмисије КПЈ, интегришу као фрагмент у државну структуру, преузимајући допунске државне послове, физичке и политичко-манифестативне делатности.

У вези са поделом предузећа на „савезна”, „републичка” и „локална” Б. Кидрич је сматрао да ради развоја „базичне индустрије” највећи део најважнијих предузећа треба да дође под компетенцију савезне владе, јер се тиме обезбеђује индустријализација земље и социјалистичка изградња. Један од твораца новог економског концепта развика Југославије, једног од ретких од оснивања Југославије (Краљевине СХС) 1918, наравно заснован на државној својини и по угледу на совјетску индустријализацију, бранио је централистички концепт развика привреде. Нападајући грађанске снаге које су браниле „националне привреде”, подсећао је да су оне у прошлости потпомагале централизам. За Кидрича је тежња појединих републичких органа и функционера да што више задрже под својом надлежношћу била антидржавна тенденција. Одбацивао је тезе о тзв. привилегованим републикама, наиме онима које су „протежиране”, свестан да такве тезе настају из постојеће стварности друштвено-економске неравномерности појединих југословенских земаља и покрајина. По њему, требало је појачати пажњу према оној индустрији која је остала у надлежности економски развијенијих република сматрајући да не треба кочити њихов развој. Био је истовремено расположен да административним путем решава питање кадровске помоћи развијених република (Словенија и Хрватска) неразвијеним републикама (Босни, Црној Гори, Македонији).

Сагласно централистичком уређењу тежило се да се главна предузећа задрже у „центру” ради ефикасније административне контроле, концентрације економске моћи, остваривања централизоване акумулације као извора индустријализације. Кидрич је приликом расподеле индустрије између савеза и република настојао да помири „нужни” централизам с иницијативом „базе”. До-

пуштао је и неке еластичније модалитете у међусобним економским односима. Тако је сматрао да се нека питања између република могу решити договором самих република „без Београда“.

IV

Понекад као да се код неких истраживача јављају недоумице зашто КПЈ иде на децентрализацију у најтежим околностима у којима се изненада нашла Југославија 1948—1949. године, које су пре упућивале на централизам. Има претпоставки да је алтернатива централизма и етатизму тражена у име оживљавања привреде, излагања из неодрживе економске ситуације после раскида са ИБ-ом, страховите флукутације радне снаге, прекида робне размене Југославије с источноевропским земљама и СССР-ом које су од 1948. изложиле Југославију страховитом политичком и економском притиску. Ове се 1948. нису либиле ни једног средства да сруше легитимну руководећу структуру Југославије и деградирају независност земље. Ми смо уверенији, не одбацујући ни овај моменат, да су на заокрет битно утицали други фактори, пре свега налажења контратеже бирократској стаљинистичкој машинерији чије се друштвено биће постепено сагледавало кроз агресивни поступак против ФНРЈ, а са којим систем на постојећим друштвено-економским основама не може издржати битку. Борба административног социјализма, који се у Југославији тек темељио, није била у стању да изнесе битку са монструозним стаљинистичким бирократским апаратом, нити да створи перспективу добијања ове битке у име демократског социјализма. Неисцрпне снаге тек завршене оружане револуције објективно су упућивале на тражење у том смислу. На такво искуство и правце размишљања надовезују се доктринарне рефлексије и стварање визије самоуправног социјалистичког друштва.

Том великом преокрету, децентрализацији, без обзира на конкретне околности под којима је до њега дошло (то јест до идеје радничких савета), претходила је максимална централизација која се огледала у снажењу државе и професионализацији партијског апарата. О степену те централизације у КПЈ нека говори податак да је номенклатура дужности у Партији износила 11.000 дужности! Чак је и подела Југославије на области 1949, налик на децентрализацију, у суштини означавала максимум централизације. Колективизација (масовно стварање СРЗ по узору на СССР, наравно са неким специфичностима) појачала је државну интервенцију на селу и изазвала сукоб са сељаштвом. Један политиколог воли често да каже да је Партија на крају овог периода изгубила традиционално ратно упориште на селу које није повратила до данас. Узгред бисмо додали да су и обилни амерички кредити наредне деценије утицали да се развој пољопривреде у це-

лини гледано испусти, па и потцени у укупном развиту. Привремено обиље показало се као варка на дуге стазе.

Прелаз на самоуправљање, децентрализација управе и промене у привредном систему били су почетни кораци разграђивања административног система социјализма, који је у Југославији настао у првим послератним годинама. Упркос начелном значају започете деетатизације, њен досег се није могао прецењивати. Издаци за народну одбрану и „пренапрегнути“ планови изградње исцрпљивали су земљу. У борби с информбировским снагама растао је и апарат принуде. Од радних људи захтевани су крајњи напори и самоодрицање. Оснивањем радничких савета 1949-1950. није се дирало у државну акумулацију. Прве промене у систему имале су првенствено значај отварања једне нове перспективе.

Рад на Преднацрту Уставног закона започео је децембра 1951. године. Он је био схваћен као прилог борби „против претварања извршног државног апарата у самосталну силу над друштвом, у деспотију државно-капиталистичке бирократије“ и као „органски наставак свих мера које смо предузимали од оснивања радничких савета до данас“. За разлику од првог Устава ФНРЈ, овај Уставни закон је тражио нова решења, јер није имало од кога — како каже М. Пијаде — да се „преписује“. Стручњаци су радили по директивама Политбироа. Кардељ је руководио уставном реформом, а Маша Пијаде био ангажован као „параграфописац“. Настајући у процесу дебирократизације, демократизације и децентрализације („три „Д“), у условима једне опште антибирократске климе, уставотворци и чланови највишег партијског руководства су за сва зла оптуживали бирократију, извршне органе власти, државни апарат. Једном речју, тада су и владајуће друштвене структуре биле „опседнуте разбијањем бирократизма“. Но, тада није било двоумљења да је Југославија „федеративна република“, а не „федерација република“. Том приликом се истичало да би чак и помисао да се ради о „федерацији република“ могла користити потенцијалном непријатељу да је разбије на саставне делове. Истрајавање на федерацији је полазило од тога да је револуција нашла у тој државноправној форми најбоље решење за национално питање у Југославији. Федерација, братство и јединство и социјалистички патриотизам су санктосантна решења. Југославија је водила и добила битку против Информбироа као јединствена државна целина и у знаку социјалистичког патриотизма. Антибирократски талас тих година, подстицан и руковођен од врха, наглашавао је значај радничких већа у скупштинској структури и структури народних одбора. Као да су постојале замисли да се — уз поштовање националне равноправности као камена темељца југословенске федерације — убрза процес самоуправне интеграције. Нестајањем Већа народа као сталног институционалног органа у структури Народне скупштине изгледало је да је на помолу идеја о превазилажењу националних односа самоуправном интеграцијом. Но, од тога се одустало. Да ли због

„утопизма“ овог пројекта, бојазни од анархије у друштву и демократизације без контроле, страха од спонтаних покрета или једноставно од „унитаристичке“ опасности која се непрестано привиђала у целом послератном периоду?

Полазећи од изнете платформе, писци Уставног пројекта су предвидели задржавање дводоме структуре Народне скупштине, али сада са Савезним већем и Већем произвођача. Веће народа престајало је да постоји као одвојен дом, али се задржавало у другој форми. Веће народа се могло одвојити као тело из састава Савезног већа сваки пут када се буду разматрала питања од значаја за односе република и у федерацији. Посланици Већа произвођача представљали су делегати радничких савета и других привредних организација „трудбеника“ запослених у производњи, транспорту и трговини (сразмерно доприносу „трудбеника“ друштвеној заједници израженом у друштвеном производу). Ново Веће произвођача требало је да изражава оно што је Маркс називао диктатуром пролетеријата, то јест да осигура руководећу улогу радничке класе у располагању вишком рада.

Са овом реформом на удару се нашло „индиректно бирање“, као супротно пракси радничке класе у историји. Према Титу: „Парола радничке класе у борби за своје право била је увијек директно право гласа“. Међу принципијелним питањима одлучно се одбацивао „национални кључ“ приликом састава „Президијума“, сматрајући да би његова примена могла у ово тело довести мање способне људе.

Већ тада Б. Кидрич је учовао да децентрализација, ако се буде спроводила на „државни“ начин, може довести до преношења тежишта бирократије из „центра“ на федералне јединице. Луцидне анализе су на VI конгресу СКЈ, 1952, упозоравале на могућност стварања нових субјеката бирократизма.

Уставни закон од 13. јануара 1953. (Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ), с уставним законима народних република, донетим у првој половини те године, изражавано је и потврђивао друштвено-економске и политичке промене до којих је дошло у периоду 1950-1952. Уставноправно се заокруживао политички систем који је одговарао насталим и будућим променама. Усвојене уставне одредбе предвиђале су више нових државних и политичких облика настајуће социјалистичке демократије, која је чинила садржај новог политичког система: радничке савете, већа произвођача у народним скупштинама и народним одборима, зборове бирача, референдуме, извршна већа, републичке, среске и општинске савете. Уставни закон је друштвену својину над средствима за производњу и самоуправљање произвођача и радног народа прогласио за основе друштвеног и политичког уређења, чиме је правно изразио настајући систем социјалистичке демократије као облик политичке организације државе прелазног периода. Промене у друштвено-политичкој

структури обухватале су јачање скупштина и осталих представничких тела у свим друштвено-политичким заједницама — од комуне, преко република, до Федерације — увођењем већа произвођача, ослобађањем привреде од оперативног и непосредног мешања државних органа, прилагођавањем рада Партије и других друштвено-политичких организација новим условима и новим односима.

Prof. dr. Branko Petranović

KPJ (J. B. TITO) ET LA FEDERATION YUGOSLAVE (1943—1953)

R e s u m é

La fédération yougoslave crût dans la révolution dans laquelle toutes les nations yougoslaves prirent part d'accord avec la loi non-uniforme de chaque révolution, qui n'a pas pu éviter ni la révolution yougoslave. Tous les peuples yougoslaves ont réalisé, par la guerre de libération nationale, le principe du droit des peuples à disposer d'eux-mêmes, y comprenant le droit de se détacher ou de s'unir avec d'autres peuples.

La fédération yougoslave se base sur le principe de fédération nationale, c. à d. autant d'unités fédérales que d'individualités nationales, à l'exception de la Bosnie et Hertzégovine à cause de la population composée de: Serbes, Musulmans et Chroïtes.

La décision de la deuxième session de AVNOJ concernant la formation de la Yougoslavie sur le principe fédératif assurait complètement l'égalité en droit des Serbes, des Chroïtes, des Slovénes, des Macédoniens et des Monténégrins, se réalisant ainsi la maxime de la souveraineté des peuple yougoslaves. AVNOJ assurait aussi aux minorités nationales tous les droits des minorités nationales.

La structure fédérative de l'état, DFJ, est développée par la formation des gouvernements des unités fédérales en avril — mai 1945.

Par le Statut de 1946 le pouvoir était centralisé et la position des organes exécutifs politiques renforcé, pratiquement élevée au dessus des-autres.

Après la rupture avec le IB (bureau d'information), le passage à l'autogestion, à la décentralisation de la direction, et au changement du système économique, c'étaient les premiers pas faits vers la destruction du système administratif du socialisme, qui survint en Yougoslavie dans les premières années après la guerre.

La loi constitutionnelle de 1953 exprimait et affirmait les changements socio-économiques et politiques advenus dans la période de 1950—1952. Le système politique s'arrondissait juridique et constitutionnellement ce qui convenait aux besoins actuels et futurs.

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

Виктор Новак, *MAGNUM TEMPUS, ILIRIZAM I KATOLIČKO SVEŠTENSTVO, IDEJE I LIČNOSTI 1830-1849.*

Нова књига, Београд 1987, стр. 660.

Ово је треће капитално дело истакнутог југословенског историчара Виктора Новака. Прво му је било *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva* (Београд 1930). Друго му је било *Magnum crimen, pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj* (прво издање Загреб 1949, друго издање Београд 1986). Ово његово треће опсежно дело садржи 660 штампаних страна великог формата заједно са предговором проф. Никше Станчића и поговором академика Василија Крестића. Оно што одмах оштро упада у очи то је битна разлика између предговора и поговора. Док аутор предговора инсистира на томе да је Новаково дело довршено још далеке 1940. године и да у њему има много застарелог и превазиђеног — дотле аутор поговора указује на бројне позитивне одлике које показују да је то дело од високе и трајне научне вредности.

Необјашњиво је из којих је разлога издавач ангажовао баш Станчића за аутора предговора Новаковог дела када су они већ од раније познати као најоштрији идејни противници. Тако, на пример, док је Новак у својој исцрпној и документованој студији о Натку Нодилу, главном носиоцу Народног препорода у Далмацији, између осталог доказао да је каноник дон

Миховил Павлиновић био најизразитији католички клерикалац и ултрамонтанац — дотле је Станчић у својој књизи *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji* (Загреб 1980) покушавао да Новаковој тези супростави своје мишљење да је „најистакнутији идеолог препородног покрета у Далмацији“ био — Миховил Павлиновић!!!

У своме предговору Новаковој књизи Станчић је исто тако саопштио и своје мишљење о бану Јосипу Јелачићу као о „најистакнутијој личности хрватске 1848“. Међутим, Станчић није ни покушао да побије познате негативне судове Васе Богданова о Јелачићу и његовој улози у хрватском револуционарном покрету, који су дошли до пуног изражаја не само у посебним студијама о овој сложеној проблематици, него и у текстовима објављеним у *Enciklopediji Jugoslavije* и у *Enciklopediji Leksikografskog zavoda*.

Сасвим друкчије оценио је научну вредност овога дела Василије Крестић у свом значајном поговору, у коме је бацио синтетичан ретроспективан поглед на дугогодишњи Новаков рад на проучавању историје југословенских народа у XIX и XX веку, са посебним освртима и карактеристикама ње-

гових главних дела из овога подручја. Крестићев суд дао би се свести на овај глобални закључак:

„Држећи се научних сазнања и поузданих података, Новак је као историчар XIX и XX века, а посебно као тумач југословенске мисли, био спреман да своје велико знање стави у службу идеје која је постала саставни део његове личности. Као угледни научник постао је и један од водећих идеолога југословенства. У идеологији и политици он је пред јавност испуцао одано и са уверењем само са оним до чега је је довела наука“.

Вредност овога Крестићевог текста моћи ће се тек онда оценити ако се упореди са Станчићевим мадициозним критицизмом, које представља школски пример како не треба писати критике научних дела.

Иако је о Илирском покрету у историјској литератури писано већ у неколико наврата, Новакова књига садржи много новог и непознатог. У ранијој литератури о овој теми било је уобичајено да се овај значајни покрет датира тек почевши од 1835. године, када је Људевит Гај покренуо своје илирске листове и почео објављивати своје прогласе и манифесте, а да је трајао до 1849. године, када је Бахов апсолутизам угушио покрет. Супротно овом уском и једностраном посмартану постављене проблематике, В. Новак је јасно сагледао историјску чињеницу да ни овај покрет — као ни остали слични покрети у историји — није букнуо одједанпут, него да је имао своју предисторију, да се рађао и изграђивао постепено, у етапама, и да је стварно започео већ 1830. године. Зато је у првим поглављима свога дела приказао и оценио претече покрета, оне политичке и културне раднике који су му претходили, крчили путеве и припремали терен за његово настајање, као што су били Максимилијан Врховац, Тито Брезовачки, Томаш Миклоушић и Адам Филиповић.

Нарочиту пажњу обратио је В. Новак идејном формирању младога

Људевита Гаја, на кога је у раној младости позитивно утицао Андрија Качић-Миошић својим *Razgovorom ugodnim naroda slovinskog*; затим Гајевом школовању у Лицеју у Грацу, где је био активан члан Илирског клуба, у коме се упознао, зближио и спријатељио и са многим младим Србима, нарочито са Мојсијем Балтићем, читао народне песме из збирки Вука Караџића, и почео се одушевљавати идејама југословенске заједнице; даље, Гајевим студијама на Универзитету у Пешти, где су на њега утицали Јан Колар и Павле Јосиф Шафарик са својим широким словенским концепцијама.

У даљим поглављима В. Новак исцрпно и документовано обрађује прву фазу Илирског покрета, покретање и уређивање илирских едиција. Став католичког клера према Илирцима био је подељен. Док је ниже свештенство, у великој већини пореклом са села, читало и ширило илирске едиције — дотле су бискуп и каноничи с неповерењем и нерасположењем пратили активност Илираца и у својој верској искључивости упозоравали на тобожње опасности због илирске толеранције према протестантима и православнима. Док су некоји католички богослови, Хрвати, присуствовали Коларовим протестантским службама и проповедима — дотле је загребачки каноник Харапустек „екскомунитирао“ Илирца Франа Курелца због његовог уважавања протестанта Јана Колара. Највећи противник Илиризма био је сам загребачки надбискуп Хаулик.

У овој књизи аутор је посветио посебну пажњу фрањевцима Илирцима у Босни и Херцеговини. Да споменемо само најважније. Фрањевац Мартин Недић први је Босанац који се истовремено са првим загребачким Илирцима одушевљивао за Илиризам. Илирци фрањевци сарађивали су не само на хрватским него и на српским листовима и часописима. Фрањевац Грга Мартић. „Илир из Херцеговине“, славио је у својим песмама великане и из српске историје, између осталог и Саву Немањића. Фра-

њевац Иво Фрањо Јукић писао је путописе из Босне и објављивао их у *Српском далматинском магазину*, који је у Задру уређивао и издавао Божидар Петрановић.

Посебну пажњу посветио је В. Новак илирском листу *Branislav* (1844-1845), који је за време реакционарног режима хрватског бана Халера уређиван и издан у Београду од једне групе Илираца, међу којима је био и бивши богослов Павао Чавловић, који је напустио загребачко сјемениште и емигрирао у Србију. Лист *Branislav* је оштро нападао мађарона бискупа Шпрота, и објављивао говоре опозиционих саборских посланика који у загребачкој штампи због строге цензуре нису могли бити штампани. *Branislav* је илегално пребациван из Београда и тајно растуриван по читавој Хрватској.

У ранијој литератури мало и недовољно се говорило о Илирцима међу Словенцима, тако да је изгледало као да је Станко Враз био једини Илирац међу њима. Међу-

тим, из Новакове књиге се види да је и међу Словенцима било више Илираца него што се раније знало. Међу симпатизерима Илирзма био је чак и потоњи мариборски бискуп Антун Сломшек.

Из овог Новаковог дела јасно излази да су Штротсмајер и Рачки у младости добили своје прво национално-политичко крштење од Илирзма, да су се већ тада почели изграђивати у југословенском духу и постали претече југословенског покрета, који је дошао до пуног изражаја у оснивању југословенске академије знаности и умјетности под њиховим руководством.

Посматрано као једна велика научна целина, ово опсежно Новаково дело далеко превазилази све што је до данас написано о Илирском покрету и попуњава једну велику празнину не само у хрватској него и у југословенској историографији.

Коста Милутиновић

Ђорђе Станковић, ИСКУШЕЊА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ

„Рад“, Београд 1988

Ђорђе Станковић, ванредни професор Београдског универзитета, припада млађој генерацији историчара, широј јавности посебно познат по обимним студијама: „Никола Пашић, савезници и стварање Југославије“ („Нолит“ Београд 1984.) и „Никола Пашић и југословенско питање I-II (ВИГЗ Београд 1985). Ово је његова пета књига, за коју је један од рецензентата с правом написао да представља „научно-теоретско шtivo“. Књига је састављена од раније објављених радова и јавних наступа. Основна мисао која се провлачи кроз целокупни садржај назначена је у виду питања на самим корицама. На питање о каквим се искушењи-

ма заправо ради, аутор одговара: „судбоносним и цивилизацијским“, упозоравајући: „Да ли треба посегнути за ноторном чињеницом коју су већ учили савремени социолози и политиколози, да се „раскорене масе становништва“ у сиромашним и неразвијеним земљама суочавају са „отвореним терором историје“ немоћне да реши елементарне проблеме економског и биолошког опстанка? Да ли се југословенско друштво у својој развојној кризи суочава са истим проблемом? ... Не градим ли друштво лажних потреба и псеудовредности, које су засноване на историјским стереотипима, а по својој

функцији одговарају само технологији владања, али не и егзистенцијалној вертикали Југославије, која се ослања на универзалне вредности основних процеса свог настајања и вишедеценијског трајања?"; Уочавајући да иако постоји већ седам деценија, Југославија „нема изграђену стратегију историјске науке“, Станковић посебно у првом чланку под насловом Теоријска преиспитивања указује на могуће правце будућег развоја историографије у нас. При томе је уочљиво његово залагање за такав методолошки концепт у оквиру којег би било могуће сусретање историјске и других друштвених наука ка неминовном помјерању од традиционалне политике ка социјалној историји. Практичном примјеном таквог методолошког концепта у чланку Революционарни студентски покрет 1918—1941, кроз анализу друштвено-економских и етничких карактеристика, политичке дјелатности и социјалне структуре студената, отворена су многа питања и дати одговори на њих. При томе се полази од становишта да је за проучавање револуционарног субјекта уопште, неопходно поред устале анализе декларативних докумената проширити поље истраживања на друштвени тоталитет у којем дјелује субјект, с обзиром на међусобну условљеност појава, уз препознавање закона неравномјерног историјског развоја и материјалне, културне и националне основе самог субјекта.

У чланку Социјална историја и личност аутор у 11 теза анализира овај проблем, прије свега кроз однос историје социологије и психологије. Уочавајући да научна историографија нема примарно мјесто у формирању историјске свијести, Станковић у чланку Паралелне историје и историјска свијест анализира облике у којима долази до формирања „паралелне историјске свести“ независно од њене хомогенизације у образовању и историјској науци, разрађујући утицај породице, цркве, фељтона и публицистичких радова, историјског помана, остатака грађанске свијести, као и стрипа, до такозваних чи-

нилаца подјеле у револуционарном субјекту.

Велику пажњу јавности својевремено је изазвало истраживање тимова Филозофског факултета из Загреба и Филозофског факултета Београда (др Никша Станчић, др Ђорђе Станковић, мр Мирјана Матицки и мр Драго Роксандић) и објављивање квантитативних резултата на тему „Југословенско и национално уџбеницима историје за средње школе“. Истраживање је показало да постоје велике разлике у садржајима уџбеника по републикама и покрајинама (што смо морали знати и на шта се навикавамо као на нешто неминовно и нормално) и недостатак минимума југословенског језгра, чије се посљедице свакодневно осјећају, на шта Станковић указује у чланку Неадекватно персонализована историја. Стручно изведена анализа подједнако пружа података за нашу садашњост кроз различито поимање прошлости.

У чланку Раскршћа југословенске историографије аутор издваја три доминантна модела развоја савремене историографије у нас (традиционална политичка, историографија догматске марксистичке оријентације и средњи пут условно назван „марксистички позитивизам“). Констатујући да „историја није и не може да буде само складиште примерног понашања“, Станковић отворено поставља питање: „Да ли можемо претендовати на научну верификацију прошлости једне политичке партије или покрета, било грађанске или радничке провенијенције, а да готово ништа не знамо о носиоцима чије интересе заступају? Партије и покрети не живе за себе и изван социјалног контекста“. Анализирајући наведена питања аутор проширује видике историјске науке упозоравајући да „револуционарни субјект, (међутим) мора да ствара простор у којем би људи високих интелектуалних способности управо историографијом развијали критичку самосвест друштва и изграђивали хуманије односе међу људима и народима“.

У чланку Друштвена функција и аутономија историјске науке, насталом поводом расправе о књигама др Душана Биланчића (*Хисторија СФРЈ, Главни процеси 1918—1980*), др Јанка Плетићског (*Нације, Југославија, револуција*) и др Бранка Петрановића и др Момчила Зечевића, (*Југославија, 1918—1984*, Збирка докумената), аутор подиже глас против феудалних граница које стварају легитимитет републичко-покрајинском етатизму „терора малих разлика“, наглашавајући да „постоји трајно утемељена историјска егзистенцијална вертикала Југославије која је плаћена великим жртвама и хтењима претходних генерација“. Процес у којем „национално надахнуће изнова добија на свежини“ условљен је, по аутору, недостатком „модернизације социјалних тема надахнутих демократском алтернативом“. Станковић се залаже за концентрацију памети у дефинисању стратегије Југословенске историографије, с правом закључујући „да нема новог погледа у будућност ако нема новог погледа у прошлост“.

Другу главу књиге, под општим насловом Традиција и иновација, чини 11 критичких осврта на дјела југословенске и стране историографије и теорије историје, највећим дијелом објављених у недјељнику НИН.

Трећа глава носи наслов Расправе и разговори о Николи Пашићу. Она обухвата расправу „Никола Пашић и стварање албанске државе“ и „Психолошки лик Николе Пашића“, као и три разговора објављена у недјељној штампи. Несумњиво најбољи познавалац лика и

дјела Николе Пашића, ове сложене и контроверзне личности српске историје, Станковић је досадашњим „бављењем“ овом темом изградио оригиналан модел проучавања личности у историји. Његов прилог о психолошком лику Николе Пашића без сумње представља до сада највећи домет историчара на том пољу у нас.

Први чланак у овој глави представља значајан прилог о дуго постављеним српско-албанским односима. Анализом спољне политике Србије у I и II балканском рату преко дјелатности Николе Пашића кроз провођење и одступање од његове доктрине „Балкан — балканским народима“, у међународном окружењу, прије свега Аустро-Угарске, Турске и Италије, Станковић освјетљава околности у којима је Аустро-Угарска формално стала на страну националних захтјева Албанаца, предлажући стварање независне албанске државе, онемогућавајући Пашићева настојања да Србију преко Албаније изведе на море.

Иако састављена од раније објављених радова, тематски и садржајно различитих,¹ књига ипак представља цјелину, која подстиче на размишљања не само о проблемима о којима је писано већ исто толико и о начину на који је то урађено. У трагању за универзалним порукама прошлости аутор нас суочава са садашњошћу и актуелизује будућност, не само као природну неминовност већ и дијелом свјесног одбира порука и поука југословенске прошлости.

Шербо Растодер

Др Смиља Ђуровић, ДРЖАВНА ИНТЕРВЕНЦИЈА У ИНДУСТРИЈИ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Институт за савремену историју, Београд, 1986, стр. 433

Једна од карактеристика развитка наше послеријатне историографије у изучавању међуратног пе-

риода историје Југославије (1918—1941) јесте то што је углавном усмјерена на изучавање полити-

чке историје, и то првенствено историје револуционарног радничког покрета и историје Комунистичке партије Југославије. Упоредно са стасавањем послеријатних историчара проширивао се је и домен научног истраживања и појединих крупних питања из политичко-економског и културног развојка Краљевине Југославије.

Од шездесетих година почела се изучавати и политичка историја Југославије у међуратном периоду, и то првенствено на појединим факултетима и неким институцијама. Ријетки су, међутим, радови из привредне историје Југославије из међуратног периода. Међу те ријетке радове спада студија дра Смиљане Ђуровић „Државна интервенција у индустрији Југославије 1918 — 1941. Књига је изашла у издању Института за савремену историју у Београду 1986. године, у коме аутор и ради. За оне који се не баве изучавањем привредне историје овај наслов је мало необичајан. Да би шира читалачка публика знала о чему се ради, било је потребно рећи шта се све подразумева под државном интервенцијом, па је аутор то и учинио.

Под државном интервенцијом подразумева се — каже аутор — целокупна уобичајена привредна активност државе. Он даље објашњава да се у економској науци употребљавају називи државно регулисање привреде, државна привредна улога, државна контрола, државна функција, државна уплићања и други.

Књига о којој је ријеч резултат је дугогодишњег изучавања наше одавно познате научнице Смиљане Ђуровић. Једна од карактеристика већине њених радова јесте то што су они резултат теоретских и методолошких разматрања питања која су предмет изучавања. Она је знала да у њих удахне дух живота на југословенском простору, а не само ређање и повезивање чињеница на једном ужем југословенском региону, што чини једну од карактеристика наше историографије о међуратном и ратном периоду. Ријетки су радови, ма из

које гране друштвених наука, у којима се приказују развојни токови некога питања у цјелини у оквирима Југославије. На жалост, и историографија је распарчана на републичке и покрајинске, па чак и општинске регионе. За то нијесу криви историчари, већ првенствено републички, покрајински и општински финансијери (а у крајњој линији југословенски систем финансирања науке), који одвоје „по неку цркavicу“ и за историју, али за „своју“. У посљедње вријеме се, наиме, запажа да свак хоће своју историју, омеђену од сусједног краја и изоловану од развојних југословенских токова. У науци је познато да локална историја не ствара нацију, већ народ и нација стварају историју. Ово се наравно не односи на она питања било из које области друштвених наука која су посебно карактеристична за поједине југословенске народе и крајеве. Методологија историјских наука захтијева сасвим другачији приступ у изучавању неког проблема, па зато није чудно што је појава овакве студије освјежење у југословенској историјској науци.

Уобичајено је да приказивач уведе читаоца у проблематику књиге о којој говори. Проблематика о којој је овдје ријеч сврстана је у три велике цјелине, и то: 1) Либералистички систем привреде, 2) Диригована привреда и 3) Држава као економски фактор.

У првом дијелу књиге аутор говори о развоју индустрије у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1918—1929 (тако се у том периоду називала југословенска држава). У оквиру овог крупног питања објашњена је привредна ситуација у југословенским покрајинама после завршетка првог свјетског рата. Затим природни, привредни и друштвени оквири индустријализације Краљевине СХС у периоду 1918—1929. године. Посебно је приказана индустријска политика у периоду 1919—1929, и то преко четири поглавља: Буржоаски парламентаризам у условима цикличног привредног развоја;

Проблеми административног конституисања индустрије од стране државе, гдје спада организованије Министарства трговине и индустрије; Незадовољство привредника глобалном политиком државе према индустрији и Установљење Привредног савјета април 1920 — фебруар 1921. године. Посљедње поглавље првог дијела књиге носи наслов Социјално-економске одредбе Видовданског устава и њихово остваривање у периоду 1921 — 1929. године.

Други дио књиге носи општи наслов Утицај велике економске кризе на завођење дириговане привреде и почетак привредног плана у индустрији у периоду 1929 — 1934. године. Тематика под овим насловом значајки је изложена преко пет проблемских питања, и то: 1) Завођење диктатуре краља Александра и улазак Југославије у Аграрни блок „Земља у Европи“, 2) Основне карактеристике велике економске кризе у свијету и Југославији (1929—1934), 3) Од Рузвелтовог Њу-Дила до индустријског протекционизма и перспективе револуционарног изласка из кризе у Југославији, 4) Југословенска дилема: индустрија или пољопривреда и 5) Електрификација као највећи јавни рад.

Посљедња, трећа цјелина студије, поред поменутог наслова, носи општи наслов Нова економска политика Краљевине Југославије 1935—1940. Проблеми под овим општим насловом изложени су у пет тематских дјелова, и то: 1) Привредни програм владе Милана Стојадиновића (1935—1939); 2) Изградња путе у Зеници, гдје је посебно обрађено питање однос државе према индустрији гвожђа; 3) Др-

жава интервенише у сукобу рада и капитала — колективни радни уговори у Зеници 1937—1940; 4) Остваривање државне интервенције код прераде осталих руда: бакра, алуминијума, хрома и других, изградња електричне рефнерије у Борском руднику 1936 — 1938, затим питање алуминијума, олова и цинка. Поглавље *Државна привредна предузећа* изложено је такође преко пет наслова: 1) Колика је била државна својина у Краљевини Југославији 1934 — 1940. године, 2) Државни рудници 3) Југочелик, 4) Шипад и 5) Војно-технички заводи.

Уз ова цјелинска и тематска излагања ауторка је дала резиме на енглеском језику, регистар личних и географских имена, што је од велике важности за сваку књигу из науке. Овој студији недостаје попис извора и литературе. Вјероватно је разлог у томе што су на крају књиге дате напомене према дјеловима књиге. Но, без обзира на то, могао се посебно дати попис извора и литературе.

Послије ових напомена као повода за расправу, што и јесте основни циљ овог нашег излагања, потребно је указати на чињеницу: књига Смиље Ђуровић заиста је научно освјежење и новина за привредну историју у југословенској историографији. Она представља новину и по теоретском и по методолошком приступу, по начину обраде изученог питања. Сви ови и други квалитети сврставају ову студију у ред научних остварења у југословенској историографији.

Јован Р. Бојовић

Мирослав Лукетић: КАЗИВАЊЕ О ПРОШЛОСТИ,

Будва, 1988

У издању Историјског архива Будва 1988. године изашла је из штампе књига дра Мирослава Лукетића *Казивање о прошлости*.

Аутор у књизи излаже материју проблематски и тематски хронолошким редом, тако да је можемо систематизовати у четири дијела,

и то: 1) Културно умјетнички споменици, 2) Писмена и материјална култура, 3) Политичка историја и 4) Периодика.

Од споменика материјалне културе Мирослав Лукетић је обрадио на основу досадашњих научних сазнања фортификацију Ђурђевац, кулу Башовића код села Буљарице недалеко од Петровца на Мору и Манастир Стањевиће.

Фортификација Ђурђевац настала је у времену владавине Црнојевића, а њен геостратегијски положај у изучавању средњовјековног ратовања (одбране у замковима и градовима) показало је баш на примјеру ове фортификације да је вођено рачуна о многим аспектима војне вјештине.

Кула Башовића по Мирославу Лукетићу била је снажно упориште одбране од моћне османске и ратнички настројене санџак-беговске породице Бушатлија, која је скоро једно цијело стољеће организовала казнене експедиције на Црну Гору.

За духовну културу наше прошлости од наведених споменика Лукетић је највише простора посветио Манастиру Стањевићима. Овај манастир по заслуги за изградњу црногорске државности Лукетић назива другом црногорском престоницом. Но, ако се узме у обзир цјелокупан рад митрополита Петра I Петровића у Манастиру у Стањевићима, дало би му се више мјеста у историографији, а људска хуманост овај би објекат оправдала и сачувала од пропадања. Довољно је рећи да је Петар I овдје написао своја најбоља законодавна стварања (око 30 посланица), да се Доситеј Обрадовић оvdје запотпио „и чиио ђаке“, и да је Вук Караџић 1835. године забиљежио културно благо у томе крају.

На крају описа ових споменика М. Лукетић даје поруке као последник духовне културе да ови историјски споменици заслужују да се обнове и њихова историја на основу архивске грађе боље проучи.

Други дио проблема који је у књизи обрађен спада у ред писмене и о писменој култури; Концепт писма бокељских челних љу

ди „Хрватско-славонском сабору 1848. године“, богат и садржајан прилог о карактеру публицистике у Црној Гори до 1918. године и акцентима на историјском значају и улози извањаца, културне везе Црне Горе са ученим људима из Чешке, као и настанак опере „Црногорац“ у Прагу која је Црногорце приказала у правом племену том ратничком свјетлу у другој половини XIX вијека.

Мирослав Лукетић је дао занимљиве податке о могућем аутору „Новогркиње“, умјетничке репродукције коју би и најсуптилнији сликари тога времена уважили и дивили јој се. Нијесу заборављене ин „непознате фреске“ Мила Милуновића на Цетињу које свједоче да је овај врхунски умјетник и у том послу био велики. Изворе инспирације за овај подухват црпио је из манастира средњовјековне српске културе.

Трећи дио који у књизи обрађује М. Лукетић спада у групу политичке историје (Устаници, буне и Петровачка комуна). Напореда са бокешким устанком 1869. године, коме су центар биле Кривошије, одржан је у Грбљу, у Манастиру Подластва, тајни састанак на коме су најугледнији људи из Грбља, Побора, Маина и Брајића донијели одлуку о дизању устанка. Најзначајнији оружани сукоби устаника са аустроугарском војском били су у Стањевићима, Горажду, Космачу и Будви. Том приликом устаници су заузели Стањевиће, заробили постају и запленили четири топа, која су касније користили за напад на Будву.

Мирослав Лукетић је врстан познавалац историје настанка и развоја Петровачке црвене комуне 1920. године.

Четврти дио у књизи чини периодика. Обухвата све врсте листа билтена и ревија, обједињених под називом Штамп, календара, часописа, годишњака, зборника, алманаха, односно публикације које се појављују у низу, са одређеном периодичношћу излажења и нумерацијом. Периодика је по раздобљима овако приказана: до 1918. године; 1918—1941. го-

дине; 1941—1945. и 1945—1984. године. У овом дијелу књиге Мирослав Лукетић је посветио пажњу и Стјепану Митрову Љубиши (у периодици до 1918. године). Познато је да је Љубиша од 1848. године активно учествовао у Бокељској скупштини, а као културни прегалац и врстан познавалац културе и језика приређује 1868. године прво латиничко издање „Горског вијенца“. Користећи посланички положај у бечком Царевинском вијећу, своју активност усмјерио је на очување српскохрватског језика у школи и администрацији у Далмацији, „одлучно одупирући се италијанштини“.

Од уједињења па до пропасти југословенске државе у Боки је

излазило 15 периодичних публикација, од 1941. до 1945. године 28 публикација, а од завршетка рата па закључно са 1982. годином у Боки Которској изашло је више од 30 разних периодичних публикација.

Аутор сматра да је крајње вријеме да се у библиотекама и архивима приступи систематском прикупљању и комплетирању бокешке периодике, од првих издања до данашњих дана.

Књига је значајан допринос проучавању културе Боке Которске, Будве и Паштровића од средњег вијека па до данас.

Драгослав Бојовић

XX ЗАСИЈЕДАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКО-ЧЕХОСЛОВАЧКЕ КОМИСИЈЕ ЗА ИСТОРИЈУ

Као што је уобичајено, и ове године, је одржано засиједање Југословенско-чехословачке комисије за историју у Марибору од 11 до 13. октобра 1988. године. Главна тема: *Узајамни културни односи и везе између југословенских народа и Чеха и Словака у 19. вијеку и почетком нашег вијека.*

У атмосфери научног уважавања и толеранције поднесен је низ реферата који су били, како је оцењено, на вишем научном нивоу.

Чехословачки историчари су поднијели сљедећа саопштења: Владислав Шестни, *Улога културе у развоју Чешког народног покрета у другој половини 19. вијека*; Мирослав Шестак, *Улога културе у обликовању Чешке буржоаске политике у првој половини 19. вијека*; Ј. Харна, *Чешка култура и политика у вријеме првог свјетског рата*; М. Елијаш, *Улога Матице словачке у словачком народном животу и у развоју словачко-југословенских веза*; Ева Холец, *Економско просвјешћивање у периоду 1848—1918. године као дио културно-политичке снаге Словака*;

Ј. Јанек, *Лудовик Куба и његов значај у остварењу културних веза између Чеха и Југословена.*

— Од југословенских историчара саопштења су подијелили Василиј Мелик, *Културно-политички покрети код Словенаца у 19. вијеку*; Јасна Фишер, *Међусобни утицаји културно-политичких покрета радничких просвјетних друштава — посебно штампара*; Лојзе Пенич, *Борба за сјеверне границе у оквиру културно-политичких покрета*; Франце Кресал, *Уплив културно-политичких покрета на раднички покрет*;

— Даница Петровић, *О српском народном позоришту у Новом Саду и првој деценији његовог постојања и Ненад Урић, Подришка Чеха Словака Србији у првом балканском рату*;

— Хрвоје Матковић, *Обиљежја идејне и политичке оријентације Светозара Прибићевића на измаку 19. столећа и Драгутин Павлићевић, Прилог познавању хрватско-словачких односа у другој половини 19. столећа*;

— Ибрахим Кемура, *Улога друштва „Гајрет“ у културно-просвјетном животу босанско-херцеговачких Муслимана до 1916. године и Ролотик Ринде, Прилог расвјетљавању улоге Чеха у формирању босанскохерцеговачке музичке културе за вријеме аустроугарске управе;*

— Орде Ивановски, *Македонија у историји Србије и Бугарске од Константина Јуречка; Гане Тодоровски, Борба за македонску нацију у XIX вијеку — културно-политички подсетник и Блаже Ристовски, Мисирков и Штур код Македонаца и Словака (културно-национална паралела);*

— Перко Војиновић поднио саопштење: *Црногорска интелигенција према идеји словенске узајамности крајем 19. и током 20. вијека, с посебним освртом на Чехословачку.*

Треба рећи да су идеје о словенској узајамности посматране у свијетлу конкретних историјских ситуација, као идеализација општесловенског јединства која је била условљена незавидним положајем појединих словенских народа. У другој половини 19. вијека те ће идеје имати различит одјек и манифестације у појединим словенским земљама.

Словенски конгрес у Прагу 1848. године значао је прекретницу у развоју панславистичких идеја. Тада је изражено схватање о посебној, трећој главној словенској грани човјечанства (пored романског и германског), као и друга схватања о космополитској свјетској сарадњи народа.

Појава аустрославизма је био израз борбе за афирмацију словенских народа у Аустрији, али убрзо губи своју привлачност, па се афирмишу идеје панрусизма и неопанславизма. Све ће то имати далекосежне политичке и културне последице на политичка збивања код словенских народа.

Та славенска узајамност постала је важан идејно-теоријски чинилац национално-ослободилачких покрета словенских народа Централне и Југоисточне Европе, односно између Чеха и Словака, с једне, и Словенаца, Хрвата, Срба, Црногорца,

Македонаца и других балканских народа, с друге стране. Тако смо из саопштења добили и нова сазнања о различитим културно-просвјетним, политичким и другим везама словенске узајамности од времена настајања препорода па до слома Аустро-Угарске 1918. године, када се уједињују југословенски народи из оквира Монархије са Србима и осталим народима данашње Југославије, а Чеси и Словаци оснивају Републику Чехословачку.

Заједничка историјска судбина југословенских народа и Чеха и Словака, у једном бурном периоду њихове ослободилачке борбе против туђинске власти, даје доста материјала историчарима да указују на узајамне везе и односе како у даљој прошлости тако и у новијем периоду. Тако се ствара могућност да се научно објективизирају друштвени процеси и историографска истраживања усмјере на изучавање оних друштвених појава и процеса који су били значајни чиниоци ослободилачке борбе словенских народа. Разумљиво, при томе није потребно тежити општој сагласности, већ научној објективности.

На крају скупа је констатовано да је засједање протекло у стваралачкој атмосфери, што свједочи високи ниво поднесених саопштења, као и учешће у дискусији. Сви реферати биће објављени у историјским часописима СР Словеније, на језицима на којима су писани. Тако ће ова занимљива тематика бити презентирана већем броју читалаца.

Југословенско-чехословачка комисија је предложила да главна тема за 1989. годину буду *Културно-политички покрети Чеха, Словака и југословенских народа и њихове узајамне везе 1918—1945.* За 1990. годину предложене су као главна тема: *Опште и специфичне црте антифашистичких и национално-ослободилачких покрета 1935—1945,* а за 1991. годину наговјештена је тема *Антифеудални и херетички покрети на територији Чехословачке и Југославије до краја 16. вијека.*

Учесници овога скупа могу бити задовољни научним резултатима и активношћу на продубљивању веза чехословачких и југословенских историчара. Сљедеће ће XXIII засједање бити одржано у Словачкој, а оно 1991. године у Црној Гори.

Учесницима скупа показани су културно-историјски споменици Марибора, а примљени су у Ректорату и Скупштини општине, гдје су упознати са друштвено-економским развојем ове регије. На крају рада организована је стручна екскурзија: Марибор, Кид-

ричево, Птуј, Јерузалем, Љутомер, Раденци, Заврх. Организатори Засједања — Савез друштава историчара Словеније, Историјско друштво Марибора и Скупштина општине Марибор уложили су велике напоре да се обезбиједе сви потребни услови за успјешан рад.

Општа је оцјена да је XXII засједања Југословенско-чехословачке комисије за историју било добро организовано и веома успјешно изведено, како ангажовањем судионика тако и трудом организатора.

Перко Војиновић

С А Д Р Ж А Ј
TABLE DES MATIERES

Проф. др Јован Р. Бојовић, Поводом 70-то годишњице Југославије	5
A l'occasion du 70 ième anniversaire de la Yougoslavie — —	5

ЧЛАНЦИ
ARTICLES

Проф. др Димитрије-Димо Вујовић, О југословенству (уз седамдесетогодишњицу формирања Југославије) — — — — —	7
Sur le — Yougoslavisme (a l'occasion du 70-ième anniversaire de la creation de la Yougoslavie) — — — — —	7
Проф. др Богумил Храбак, Југословени у Швајцарској 1915 — 1918	11
Les Yougoslaves en Suisse de 1915 — 1918 — — — — —	11
Др Новица Ракочевић, Опредељење Црногораца за уједињење у току рата 1914 — 1918 — — — — —	129
Détermination des Monténégrins pour l'union au cours de la guerre de 1914 — 1918 — — — — —	129
Проф. др Драгољуб Живојиновић, Краљ, Никола и територијално ширење Црне Горе 1914 — 1920 — — — — —	163
Le roi Nicolas et l'élargissement du Monténégro 1914 — 1920 —	163
Проф. др Димитрије Димо Вујовић, Захтјеви краља Николе да се врати у Црну Гору и ставови савезника у вези са тим учи подгоричке скупштине 1918 — — — — —	179
Les demandes du roi Nicolas de retourner au Monténégro et l'attitude des alliés par rapport à cela à la veille de l'assemblée de Podgorica en 1918 — — — — —	179
Проф. др Гавро Перазић, Међународно правна основа мандата савезничких оружаних снага на територији Црне Горе 1918 — 1919. године — — — — —	197
La base internationale juridique des mandats des forces militaires des alliés sur le teritoire Monténégro de 1918 — 1919 —	197
Др Новица Ракочевић, Бјегство 17 црногораца из окупиране Црне Горе 1917. године — — — — —	211
Fuite de 17 monténégrins du Monténégro occupe en 1917 — —	211

Проф. др Бранко Петрановић, КПЈ (Ј. Б. Тито) и југословенска федерација (1943 — 1953) — — — — —	215
PCY (J B. Tito) et la fédération yougoslave (1943 — 1953) — —	215

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

COMPTES—RENDUS ET NOTICES

Проф. др Коста Милутиновић, Виктор Новак, Магнум темпус, Или- ризам и католичко свештенство — — — — —	231
Viktor Novak, Magnum tempus, Ilirisme et le clergé catholique	231
Мр Шербо Растодер, Ђорђије Станковић, Искушења југословенске историографије — — — — —	233
Ђорђије Stanković, Tentations de l'historiographie yougoslave	233
Јован Р. Бојовић, Смиља Ђуровић, Државна интервенција у индус- трији Југославије — — — — —	235
Smilja Đurović, Intervention de l'état à l'industrie de Yougos- lavie — — — — —	235
Драгослав Бојовић, Мирослав Лукетић, Казивање о прошлости —	237
Miroslav Luketić, Narration sur le passé — — — — —	237
Др Перко Војиновић, XX засиједање југословенско-чехословачке комисије за историју — — — — —	239
XX séance de la comission yougoslavo-tchécoslovaque pour l'hi- stoire — — — — —	239

Издавач: ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ СР ЦРНЕ ГОРЕ ● Лектор: Вељко
МАРТИНОВИЋ ● Преводилац резимеа: Јелена МАЛИШИЋ ● Технички
уредник: Бранислава ВЕЉКОВИЋ ● Коректор: Милка ВИДМАР ●
Тираж: 1200 примјерака ● Штампа: НИО „Побједа“ ООУР Графичка
дјелатност, Титоград